

**Voerierst ende voeral
soecken het Ryck Godts
ende syn rechtverdicheyt**

*Een bijdrage tot de kennis van de liturgie
van het Kapittel van Venlo
aan de hand van zeven antiphonaria
uit de oude bibliotheek van het klooster
Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck*

Door Christian A.M. van Zitteren

Doctoraalscriptie
Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit der Theologie
Leerstoel Kerkgeschiedenis
Januari 2006

Eerste begeleider: prof. dr. Peter Nissen, Faculteit der Theologie
Tweede begeleider: dr. Hans Kienhorst, Faculteit der Letteren

De titel van deze scriptie is een citaat uit een visitatieverslag van de Bossche bisschop Masius aan Soeterbeeck in 1613, over het voltrekken van het officie: “In den iersten, dat allen religieusen sullen vervolligen allen die Getijden van den Godsdienste ende daermede voerierst ende voeral soecken het Ryck Godts ende syn rechtverdicheyt.”

[Frenken, p. 271: “Voorschriften aan Zoeterbeeck gegeven door Bisschop Masius bij zijne visitatie van 8 Mei 1613.”]

INHOUDSOPGAVE**INHOUDSOPGAVE BIJLAGEN**

vi

LIJST VAN AFKORTINGEN

viii

INLEIDING

1

1. HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

2

1.1. Het Kapittel van Venlo

2

1.1.1. De Moderne Devotie

2

1.1.2. Het Kapittel van Venlo

2

1.1.3. Bescheiden groei

3

1.1.4. Latere aanwas

4

1.1.5. Fusies en opheffingen

5

1.2. Het klooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck

6

1.2.1. Stichting

6

1.2.2. Invoering kloosterslot en toetreding tot Kapittel van Venlo

6

1.2.3. Fysieke en morele gevaren

7

1.2.4. Verhuizing door de vrede van Münster

7

1.2.5. Bloei in Deursen

8

1.2.6. Nieuw bewustzijn en opheffing

10

1.3. De bibliotheek van Soeterbeeck

11

1.3.1. Het belang van boeken

11

1.3.2. Collectie uit meerdere kloosters

11

1.3.3. De collectie

12

1.3.4. De zorg voor boeken

14

1.4. De liturgie van de zusters

17

1.4.1. Opbouw van het officie

17

1.4.2. Houding tijdens het officie

17

1.4.3. Feitelijke uitvoeringspraktijk

20

1.4.4. Kennis van Latijn

20

1.4.5. Verschillende vormen door de tijd

21

1.5. Het antiphonarium

22

1.5.1. Oudste getuigen

22

1.5.2. Cantus Romanus wordt cantus Gregorianus

22

1.5.3. Inhoud

23

1.5.4. Van geen muzieknootatie naar neumen

23

1.5.5. De oostelijke en westelijke traditie

24

1.5.6. Onderlinge verschillen

24

1.5.7. Cluny en het gebruik van een archetype

24

1.5.8. Volwaardige muziekhandschriften

25

DEEL I: HET ANTIPHONARIUM ALS BOEK**2. VORM, DATERING EN HERKOMST VAN DE HANDSCHRIFTEN**

26

2.1. Formaat

27

2.2. Banden

28

2.3. Datering

29

2.3.1. Watermerken

29

2.3.2. Datering na toetreding tot het kapittel van Venlo

30

2.3.3. Heiligenfeesten

31

2.3.3.1. *Antonius en Anna*

31

2.3.3.2. *Andere incidenteel voorkomende heiligen*

34

2.3.4. Decoratie

35

2.4. Herkomst	36
2.4.1. Productieherkomst	36
2.4.1.1. <i>Banden</i>	36
2.4.1.2. <i>Muzieknotatie</i>	37
2.4.1.3. <i>Decoratie</i>	38
2.4.1.4. <i>Watermerken</i>	38
2.4.1.5. <i>Handen</i>	39
2.4.1.6. <i>Rubrieken</i>	41
2.4.2. Gebruiksherkomst	42
2.4.2.1. <i>Eigendomsaantekeningen</i>	42
2.4.2.2. <i>Anna- en Antonius-officies</i>	43
2.4.2.3. <i>Andere incidenteel voorkomende heiligen</i>	46
2.4.2.4. <i>Lokalisering met behulp van datering</i>	49
2.5. Opmerkingen betreffende het productie-proces	50
2.6. Conclusies	52
3. OPBOUW VAN DE HANDSCHRIFTEN	54
3.1. Antiphonaria	54
3.2. Gebedsuren	54
3.3. Winter- en zomerdelen	55
3.4. Opbouw	55
3.5. De heiligen in de sanctoralia	58
3.6. De metten in de sanctoralia	59
3.7. Middelnederlands	60
3.8. Conclusies	63
4. INITIALEN EN VERSALEN, LOMBARDEN EN CADELLEN	64
4.1. Oriëntatie-elementen: lettergrootte, kleur, lettertype en decoratie	64
4.2. Soorten initialen en versalen	65
4.3. Plaats en vorm van de initialen	66
4.3.1. Aantal initialen per handschrift	67
4.3.2. Het soort initiaal	67
4.3.3. De hoofdingeling van de codices	68
4.3.4. Welk gezang binnen een feest krijgt de initiaal?	69
4.4. Conclusies	71
DEEL II: DE LITURGIE VAN DE ANTIPHONARIA	
5. DE SANCTORALIA VAN DE SOETERBEECKSE KOORBOEKEN	72
5.1. Aanwezige feesten	72
5.2. Niet algemeen aanwezige feesten	72
5.3. Conclusies	78
6. VERGELIJKING VAN DE SANCTORALIA MET KALENDERS UIT HUN OMGEVING	79
6.1. Vergelijking van de calendaria van de handschriften IV 47, 77 en 90	79
6.2. Vergelijking van de calendaria met de sanctoralia	84
6.3. Liturgische rang van de vermelde feesten	85
6.4. Conclusies	88
7. HERKOMST VAN DE TEKSTEN VAN DE OFFICIE-LITURGIE	90
7.1. De liturgie in de Soeterbeekse koorboeken	90
7.2. De Liturgieën uit de omgeving van het Kapittel van Venlo	90
7.2.1. De liturgie van het bisdom Luik	90
7.2.2. De liturgie van het bisdom Utrecht	91
7.2.3. De liturgie van het Kapittel van Windesheim	91

7.3. Vergelijking van Soeterbeeck met Luik, Utrecht en Windesheim	91
7.4. De Windesheimse en de ‘Venlose’ kalender	95
7.5. Conclusies	96
8. CONCLUSIE	97
8.1. Boekproductie	97
8.2. Productieherkomst	97
8.3. Gebruiksherkomst	97
8.4. Opbouw van de antiphonaria	98
8.5. De aanwezigheid van feesten	99
8.6. De hoeveelheid eigen teksten	99
8.7. Vergelijking sanctoralia – calendaria	99
8.8. Liturgische rang	100
8.9. Teksttraditie	100
GEBRUIKTE BRONNEN	102
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	102

INHOUDSOPGAVE BIJLAGEN

<i>Blz.</i>	<i>Bijlage nr.</i>	<i>Titel</i>
BIJLAGEN I		
1	Bijlage 1	Beschrijving van de individuele handschriften
7	Bijlage 2	Concordans van enkele rubrieken
13	Bijlage 3	Productie-eigenaardigheden in de handschriften
17	Bijlage 4	De aanwezige feesten in de Venlose sanctoralia
20	Bijlage 5	Aanwezigheid van metten in de Venlose sanctoralia
22	Bijlage 6	Plaats en vorm van de initialen
26	Bijlage 7	Feesten die niet altijd bij hetzelfde gezang een initiaal krijgen
27	Bijlage 8	Niet algemeen aanwezige feesten
28	Bijlage 9-a	Vergelijking van de calendaria in IV 47, 77 en 90
40	Bijlage 9-b	Verschillen tussen de calendaria
46	Bijlage 10-a	Vergelijking van de calendaria en sanctoralia van Venlo en Windesheim
64	Bijlage 10-b	Vergelijking van de Venlose calendaria en sanctoralia
72	Bijlage 11-a	De Venlose calendaria en sanctoralia geschikt naar rang
84	Bijlage 11-b	Vergelijking van de rangen in de Venlose calendaria en sanctoralia
91	Bijlage 12	De behandeling van de feesten en het ranggetal
BIJLAGEN II		
95	Bijlage 13-1	Soeterbeeck IV 6 – sanctorale incipits
124	Bijlage 13-2	Soeterbeeck IV 7 – sanctorale incipits
138	Bijlage 13-3	Soeterbeeck IV 21 – sanctorale incipits
169	Bijlage 13-4	Soeterbeeck IV 22 – sanctorale incipits
193	Bijlage 13-5	Soeterbeeck IV 25 – sanctorale incipits
221	Bijlage 13-6	Soeterbeeck IV 131 – sanctorale incipits
240	Bijlage 13-7	Soeterbeeck IV 132 – sanctorale incipits
256	Bijlage 14	De officie-liturgie van het Kapittel van Venlo:
256		Andree 30-11
258		Nicolai 6-12
260		Oct. Andree 7-12
262		Conceptio Marie 8-12
264		Lucie 13-12
266		Thome 21-12
268		Antonii 17-1
270		Agnētis 21-1
272		Conversio Pauli 25-1
274		Oct. Agnetis 28-1
276		Purificatio Marie 2-2
278		Agathe 5-2
280		Cathedra Petri 22-2
282		Annuntiatio Marie 25-3
284		Marci ev. 25-4
286		Translatio lamberti 28-4
288		Philippi et Jacobi 1-5
290		Inventio Crucis 3-5
292		Monice 4-5
294		Johannis ante port. Lat. 6-5
296		Nativitas Johannis Bapt. 24-6
298		Lebuini 25-6
300		Johannis et Pauli 26-6

302	Passio Petri et Pauli	29-6
304	Commemoratio Pauli	30-6
306	Oct. Johannis Bapt.	1-7
308	Visitatio Marie	2-7
310	Translatio Martini	4-7
312	Oct. Petri et Pauli	6-7
314	Oct. Visitationis Marie	9-7
316	Divisio apostolorum	15-7
318	Marie Magdalene	22-7
320	Anne	26-7
322	Vincula Petri	1-8
324	Inventio Stephani	3-8
326	Transfiguratio Domini	6-8
328	Laurentii	10-8
331	Assumptio Marie	15-8
333	Oct. Laurentii	17-8
335	Oct. Assumptionis Marie	22-8
337	Augustini	28-8
339	Decollatio Johannis Bapt.	29-8
341	Oct. Augustini	4-9
343	Nativitas Marie	8-9
345	Exaltatio Crucis	14-9
347	Oct. Nativitatis Marie	15-9
349	Lamberti	17-9
351	Oct. Lamberti	24-9
353	Michaelis archangeli	29-9
355	Translatio Augustini	11-10
357	Omnium Sanctorum	1-11
359	Willibrordi	7-11
361	Martini	11-11
363	Briccii	13-11
365	Oct. Martini	18-11
367	Elisabethis	19-11
369	Presentatio Marie	21-11
371	Cecilie	22-11
373	Clementis	23-11
375	Catharine	25-11
377	Dedicatio Ecclesie	
379	Oct. Dedicacionis Ecclesie	

BIJLAGEN III

381	Bijlage 15	Breviarium Leodiensis, 1513. Pars hyemalis – sanctorale incipits
407	Bijlage 16	Feesten in Utrecht, UB, 406 – incipits
427	Bijlage 17-1	Tilburg TF HS 30 – sanctorale incipits
442	Bijlage 17-2	Tilburg TF HS 31 – sanctorale incipits
455	Bijlage 18-1	Vergelijking Venlo-Luik
487	Bijlage 18-2	Vergelijking Venlo-Utrecht
507	Bijlage 18-3	Vergelijking Venlo-Windesheim
535	Bijlage 19	Vergelijking van het Windesheimse calendarium en de Venlose calendaria

LIJST VAN AFKORTINGEN

Regelmatig voorkomende afkortingen in de transcripties van de handschriften

a.	antiphona / -ae
aevia	alleluia
al.	alius / -a / -i / -orum
all'a	alleluia
an.	antiphona / -ae
apl'(is)	apostolis
BMV	Beata Maria Virgo / Beatae Mariae Virginis
bn(d).	benedictus
cet'	cetera / -is
compl.	completorium
conf.	confessor / -is
dicit'	dicitur
dim.	dimittis
d'r	dicitur
dupl.	duplex
ep(s). / -i / -o	episcopus / -i / -o
evovae	[et in saecula] saeculorum amen
fer.	feria / -lis
fest.	festum
fi'a	feria
hymn.	hymnus / -i
invit.	invitatorium
lau(d).	laudes
lect.	lectio (-nes)
mart.	martyr (-is)
mat(ut).	matutines
mem.	memoria
mgt.	magnificat
no. / n ^o	nocturno
noc(t).	nocturnus / -o
oct.	octava
p.	psalmus / -i
p'(a)	prima
pont.	pontifex / -ice
pp	papa / -ae
ps.	psalmus / -i
r.	responsorium / -a
ra. / r ^a	responsorium
req're	require
rm. / r ^m	responsorium
rubr.	rubricis
scd'a	secunda
sec.	secunda / -is / -um / -us
soc.	socius / -a / -i / -orum
sol.	solemnis
solemp.	solem(p)nis

suff(r).	suffragium / -ia
t'a	tertia
ut _i	ut infra
ut _s	ut supra
v.	versus
vesp.	vesperas / -is
vig.	vigilia
virg.	virgo / -inis
vs.	vesperas / -is
vs.	versus

Afkortingen ter identificatie van gezangen (Systeem overgenomen van CANTUS¹)

Eerste positie voor het uur:

V / V1 / V2	vespers / 1 ^e vespers / 2 ^e vespers
M	metten
P	priem
T	ters
S	sext
N	noon
L	lauden
C	completen

Tweede positie voor het gezangtype:

A	antifoon
R	responsorium
V	vers
I	invitatorium

Derde positie voor nadere specificatie:

M	magnificat
B	benedictus
N	nunc dimittis
1 / 2 / enz.	1e / 2e / enz. gezang
1.1 / 1.2 / enz.	1e / 2e / enz. gezang van de 1e nocturne enz.

Voorbeelden ter verduidelijking:

V1A3	3e antifoon van de 1e vespers
CAN	nunc-dimittis-antifoon van de completen
LR	responsorium van de lauden
MR3.2	2 ^e responsorium in de 3 ^e nocturne van de metten

¹ Zie voor uitleg: <http://publish.uwo.ca/~cantus/fdes11-field.html> onder 'Field 9 (Office)'.

INLEIDING

In het seizoen 2002/2003 volgde ik bij docent dr. Hans Kienhorst van de Faculteit der Letteren de cursus *Boek en Schrift 1* in het kader van de invulling van de vrije ruimte binnen de doctoraalspecialisatie Kerkgeschiedenis van de Faculteit der Theologie. Dit omdat ik graag mijn doctoraalscriptie wilde schrijven over een onderwerp dat gerelateerd zou zijn aan middeleeuwse manuscripten. In een gesprek met Hans Kienhorst bleek dat de handschriftencollectie van het voormalig vrouwenklooster Soeterbeeck te Deursen onlangs in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek terecht was gekomen, en dat deze collectie op onderzoek wachtte. Na een gesprek met mijn eerste scriptiebegeleider prof. dr. Peter Nissen besloten we een klein onderzoek te doen naar de liturgische handschriften uit de collectie Soeterbeeck. Hierdoor kreeg ik de even onverwachte als aangename mogelijkheid drie van mijn grote interesses met elkaar te combineren: Middeleeuwen, boeken en liturgie.

Vanaf het begin van het nieuwe collegejaar in september 2003 ben ik achtergrondinformatie gaan verzamelen, omdat de handschriften zelf door omstandigheden pas daadwerkelijk in maart 2004 beschikbaar kwamen voor onderzoek. Om mijn doctoraalonderzoek de gepaste bescheiden omvang te geven, werd besloten, nadat we alle op dat moment beschikbare handschriften naast elkaar hadden gelegd, dat ik me zou concentreren op de handschriften die de officie-liturgie bevatten en die daadwerkelijk tijdens het voltrekken van de liturgie in de kapel gebruikt waren, de zogenoemde *antiphonaria*. Dit bleken er zeven te zijn, die bekend stonden onder de Soeterbeeckse *sigla* IV 6, IV 7, IV 21, IV 22, IV 25, IV 131 en IV 132. Bij deze eerste globale beschouwing leken deze codices (uiterlijk) bij elkaar te horen, maar al snel in het onderzoek bleek de inhoud divers te zijn.

De onderzoeksvraag werd een tweeledige, opdat zowel aan de formele als inhoudelijke aspecten van de *antiphonaria* recht gedaan zou worden. Deze onderzoeksvraag formuleerde ik aldus:

1. *Is de productie- en gebruiksherkomst van de antiphonaria op basis van vorm en/of inhoud te bepalen en welke elementen zijn hierin van belang?*
2. *Wat is de liturgische kalender en de liturgische tekst-traditie van deze antiphonaria en bij welke liturgische traditie sluiten deze aan?*

Uiteindelijk heeft het onderzoek en het schrijven van deze scriptie ruim twee jaar in beslag genomen. Enerzijds omdat bronnen-onderzoek nu eenmaal langer duurt dan literatuur-onderzoek en anderzijds omdat ik als parochiepriester niet mijn volledige tijd en onverdeelde aandacht aan dit onderwerp kon wijden. Daar het echter een onderzoek betrof dat nauw aansloot bij mijn interesses heeft deze grote tijdspanne mijn enthousiasme niet kunnen temperen. Nog steeds beschouw ik het als een voorrecht maandenlang vertrouwelijk om te hebben mogen gaan met deze handschriften die een lange periode zo gebruikt en gekoesterd zijn door mensen die er hun levensvervulling uit haalden.

Veel vragen die gedurende het onderzoek naar boven kwamen bleven onbeantwoord. Voor veel 'afwijkingen' werd geen verklaring gevonden. De sluier van het verleden kon slechts gedeeltelijk opgelicht worden. Toch hoop ik dat de lezer van deze scriptie enig zicht krijgt op de officie-liturgie zoals die in de late Middeleeuwen in het Kapittel van Venlo, waar Soeterbeeck deel van uitmaakte, gebeden werd, en de *antiphonaria* die de zusters daarvoor gebruikten.

Vlijmen, op de gedachtenis van Antonius Abt, a.D. 2006.

1. HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

Deze scriptie probeert een analyse te geven van de vorm en inhoud van zeven handgeschreven antiphonaria uit de oude bibliotheek van het klooster Soeterbeeck, dat in de tijd waarin deze handschriften ontstonden lid was van het Kapittel van Venlo.

Om deze analyse in te kaderen en om iets van de historische omstandigheden te begrijpen waarin dergelijke handschriften ontstonden en functioneerden, gaat dit inleidend hoofdstuk achtereenvolgens in op het Kapittel van Venlo (1), het klooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck (2), de bibliotheek van Soeterbeeck (3), de liturgie van de zusters (4) en de ontwikkeling van het Antiphonarium (5).

Alle gegevens in dit inleidend hoofdstuk zijn ontleend aan reeds bestaande literatuur.

1.1. Het Kapittel van Venlo²

1.1.1. *De Moderne Devotie*

De geestelijke vernieuwings- en tevens restauratiebeweging die door Geert Grote in de veertiende eeuw werd ingezet in de Noordelijke Nederlanden en die bekend is komen te staan als de Moderne Devotie, heeft een grote verspreiding en bloei gekend. Huizen waarin mannen en/of vrouwen samenleefden, bezield door een geest van evangelische soberheid en gebed, schoten in de late Middeleeuwen als paddestoelen uit de grond. Veel van deze Broeders en Zusters van het Gemene Leven zochten al snel een meer formele vorm van kloosterlijk leven. Zij vonden onderdak binnen het Kapittel van Windesheim, waar zij zich als reguliere kanunniken en kanunnikessen van Sint Augustinus konden wijden aan het officiële koorgebed. Dit kapittel kende een snelle groei. Niet alleen frater- en zusterhuizen van het gemene leven gingen ertoe over – sommige via de tussenstap van de franciscaanse derde orde (zogenaamde tertiariissen) –, maar ook reeds bestaande conventen van andere signatuur en herkomst werden in het kapittel geïncorporeerd.

Het succes hiervan was zo groot dat paus Eugenius IV in 1436 op aandringen van het kapittel zelf een formeel verbod deed uitgaan nog vrouwenkloosters in het Windesheims Kapittel op te nemen. De Windesheimers hadden hierom gevraagd omdat de geestelijke verzorging van vrouwenkloosters veel aandacht en mankracht vroeg.

1.1.2. *Het Kapittel van Venlo*

Door het opnameverbod was het voor veel vrouwenkloosters die ook bezield werden door het ideaal van de *Devotio Moderna* onmogelijk geworden om formeel tot het Kapittel van Windesheim toe te treden. Daarmee ging hun bezieling echter niet verloren. Dit gold ook voor enkele vrouwenkloosters die in het Luikse diocees lagen. Bij hen ontstond het verlangen zich te verenigen. Dit kon gerealiseerd worden door een eigen kapittel te stichten. Omdat deze kloosters niet exempt waren, maar direct onder de jurisdictie van de Luikse bisschop ressorteerden, was het ook aan hem om hierin te voorzien. Dat deed de bisschop van Luik, Johannes van Heinsberg, op 4 november 1455 door naar het voorbeeld van het Kapittel van Windesheim een ‘Kapittel van Venlo’ te stichten. Hiervoor regelde hij bepaalde zaken. Zo zouden de rectoren en de biechtvaders van de kloosters (de zusters zelf waren immers

² De gegevens hiervoor zijn voornamelijk ontleend aan: R.Th.M. van Dijk, ‘Het religieus klimaat waarin Soeterbeeck ontstond’, in *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 53), p. 1-30.

‘besloten susteren’) jaarlijks vergaderen, statuten opstellen en een generale prior kiezen. Deze laatste moest ook de aangesloten conventen visiteren, samen met andere priesters, die door het kapittel moesten worden aangewezen. Het aldus opgerichte kapittel werd op 7 december 1456 goedgekeurd door paus Calixtus III, terwijl de oprichtingsacte een klein jaar later, op 27 september 1457, notarieel passeerde.

Het betrof de volgende vier kloosters:

1. Het klooster Mariaweide te Venlo was aanvankelijk een tertiariessengemeenschap, die in 1413 de regel van Augustinus aannam. De communiteit zocht toenadering tot de Kapittels van Windesheim en Neuss, echter zonder tot een van beide toe te treden.
2. Het klooster Sint-Agnes te Maaseik begon in 1260 als een begijnenhof. In 1425 zochten twee begijnen nieuwe inspiratie in de statuten van de Zusters van het Gemene Leven. Op 1 april 1429 traden zij toe tot de Orde der reguliere kanunniken met de statuten van het klooster Mariaweide te Venlo. Zij werden besloten en mochten vrij een priorin kiezen. Op 5 februari 1432 volgde de goedkeuring van paus Eugenius IV.
3. Het klooster Mariagaarde te Roermond ontstond vóór 1448 als regularissenklooster. In 1463 werden er grenzen gesteld aan het aantal bewoners.
4. Het klooster Sint-Geertruid te 's-Hertogenbosch was tot 1442 een klooster van Dominicanessen. De stichter, Petrus de Gorter, wilde bij testament dat het door Augustinessen bewoond zou worden. Op 17 december 1448 gaf de bisschop van Luik, Joannes van Heinsberg, hieraan gehoor en vormde een communiteit van vier koorzusters, twee werkzusters, een knecht en een rector van de regulieren. Aan de prior van het Windesheimse klooster Sint-Elisabethsdal te Nunhem en aan de rector van het klooster Sint-Agnes te Maaseik droeg hij de kloostervisitatie op. Op 22 augustus 1453 verhief de bisschop de communiteit tot een volwaardig convent naar het voorbeeld van andere reeds volwaardige conventen in het bisdom. De beperking tot acht personen werd opgeheven. Terugkomend op zijn vroegere brief, vertrouwde de bisschop de visitatie toe aan de prior van het klooster Mariënhage bij Eindhoven, die als *socius* de zittende rector of biechtvader van het klooster Sint-Agnes te Maaseik of een andere rector of prior van dezelfde Orde zou hebben.³

Drie van deze vier kloosters hadden dus al banden met elkaar vóór de oprichting van het Kapittel van Venlo. Dat juist zij zich aaneensloten, zal geenszins toevallig geweest zijn. Het klooster in Roermond zal eendere banden met de overige conventen gehad hebben.

1.1.3. Bescheiden groei

Het jonge kapittel kende geen turbulente groei. Van Dijk vermoedt dat dit te wijten is aan het feit dat “de verschillende bewegingen van de Moderne Devotie al over hun hoogtepunt heen waren en vooral omdat het als vereniging vrij laat ontstaan was”.⁴ Pas dertig jaar later, om precies te zijn op 18 mei 1485, mocht het kapittel vier nieuwe leden begroeten, toen de Luikse bisschop, Joannes van Horne, verlof gaf tot inlijving. Dit zijn vermoedelijk de volgende:

5. Het klooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck te Nuenen, waarover in de volgende paragraaf meer.
6. Het klooster Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond ontstond na 24 september 1462, toen de bisschop van Luik, Ludovicus van Bourbon, aan Jan van Cortenbach, heer van Helmond, toestemming gaf om het bewaard gebleven koor van de in 1454-1455 afgebroken parochiekerk van Hage te bestemmen voor een vrouwenklooster. Het nieuwe convent werd gevormd door zusters van het klooster Mariaweide te Venlo.
7. Het klooster Bethanië (Windmolenberg) te 's-Hertogenbosch bestond, met een bijhuis te Vught, reeds in 1454 als een tertiariessen-gemeenschap. Het is onbekend wanneer het bijhuis van Vught met het convent te 's-Hertogenbosch verenigd is. Het moederhuis zelf kreeg op 31 januari 1467 van de bisschop van Luik, Ludovicus van Bourbon, verlof de regel van Augustinus aan te nemen, maar, omdat de bestaansmiddelen nog ontoereikend waren, nog geen slot. De zusters zouden door de eigen rector ingekleed en geprotest mogen worden; deze zou hun ook de getijden en de statuten leren. De jaarlijkse

³ Van Dijk 1982, p. 23-24.

⁴ Van Dijk 1982, p. 25.

visitatie zou geschieden door de rectoren van het klooster Sint-Geertruid te 's-Hertogenbosch en van het Sint-Gregoriushuis der Broeders van het Gemene Leven in diezelfde stad, of door andere religieuzen of prioren.

8. Het klooster Nazareth te Waalwijk werd in 1450 of 1454 gesticht door twee zusters van het regularissenklooster Sint-Maria Magdalena te Amsterdam. Zij zochten contact met het klooster Sint-Agnes te Dordrecht, dat tot het Kapittel van Windesheim behoorde en enkele zusters zond. Mede daardoor nam Nazareth de regel van Augustinus aan, hetgeen de bisschop van Luik, Ludovicus van Bourbon, in 1471 bekrachtigde.⁵

Al deze acht kloosters hadden gemeen dat zij onder jurisdictie en binnen het gebied van de bisschop van Luik vielen, en over het algemeen geestelijk verzorgd en gevisiteerd werden door Windesheimse kanunniken. Windesheim mocht dan zelf geen eigen vrouwenkloosters meer opnemen, wel hadden ze de zorg voor vele vrouwenconventen, die dan ook *extra gremium Capituli* waren.⁶ Kanunniken werden voor de duur van hun functie 'uitgeleend' aan het Kapittel van Venlo, om te fungeren als *rector*, vaak vergezeld van één of twee *socii*. Het was hun taak de sacramenten te bedienen, de liturgie te vieren en te bewaken, samen met de vrouwelijke leiding van het convent het economisch beheer te voeren, en de overlegstructuur van het kapittel gaande te houden.

1.1.4. Latere aanwas

Uit de zestiende eeuw zijn nog aan het kapittel gerelateerde kloosters bekend waarvan niet duidelijk is of zij een formele band met het Venloos Kapittel hadden. Ze moeten hier wel genoemd worden. Niet enkel voor de volledigheid, maar ook en vooral omdat de samenstelling van de Soeterbeeckse bibliotheek dit vereist. Het gaat om de volgende kloosters:

9. Het klooster Sint-Annenborch te Rosmalen werd waarschijnlijk vóór 2 mei 1501 gesticht met zusters uit het klooster Bethanië te 's-Hertogenbosch, die waarschijnlijk tegen de wil van de overheid naar Rosmalen waren gegaan.
10. Het klooster Sint-Annentron te Driel (thans Kerkdriel) werd eveneens in het begin van de zestiende eeuw gesticht, door Balduinus Boyens, rector van het klooster Mariënhage te Arkel. Het lag echter op het gebied van het bisdom Utrecht en de formele banden met het Kapittel zijn niet helemaal duidelijk.
11. Het klooster Sint-Maria Magdalena te Zaltbommel, eveneens in het Utrechtse gelegen, werd wellicht reeds omstreeks 1420 gesticht. Over zijn lidmaatschap van het Kapittel van Venlo bestaat onzekerheid.
12. Het klooster Sint-Agnes te Zaltbommel werd misschien omtrent dezelfde tijd gesticht. Hoe de banden met het kapittel waren is onvoldoende opgehelderd.
13. Het klooster Nazareth te 's-Hertogenbosch bestond reeds vóór 1420 als een gemeenschap van Zwartzusters, die zich in de ziekenverpleging verdienstelijk maakten. Op 12 november 1477 stond de bisschop van Luik, Ludovicus van Bourbon, hun toe de regel van Augustinus aan te nemen, maar onvoldoende is nog aangetoond of zij bij die gelegenheid ook tot het Kapittel van Venlo zijn toegetreden.
14. Het klooster Maria-Wijngaard te Weert was een tertiarissenconvent, dat in 1450 de regel van Augustinus aannam. Ook van dit klooster is het lidmaatschap van het Kapittel tot nu toe niet voldoende bewezen.⁷

Hoeveel kloosters het kapittel uiteindelijk heeft omvat is dus niet met zekerheid te zeggen. Tenminste acht, en ten hoogste veertien, misschien elf, wanneer we de drie in Utrecht gelegen conventen niet meerekenen. Veel is er ook niet bekend over het leven en de bloei van het kapittel in de 16^e eeuw. In het algemeen wordt ervan uitgegaan dat het kapittel, minstens formeel, uiteengevallen zal zijn met de herindeling van de Nederlandse bisdommen in 1559.

⁵ Van Dijk 1982, p. 25-26, m.u.v. Soeterbeeck.

⁶ Van Dijk 1982, p. 22.

⁷ Van Dijk 1982, p. 27-28.

Het was immers een verband dat onderhorig was aan de bisschop van Luik, die met de herindeling grote stukken moest afstaan aan de nieuwe bisdommen van 's-Hertogenbosch en Roermond. Hierdoor vielen de meeste kloosters buiten zijn territorium en rechtsmacht. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat het kapittel als exempt geheel over bisdomgrenzen heen voortbestaan heeft. Een theoretische mogelijkheid is dat de jurisdictie overgegaan is op de bisschop van 's-Hertogenbosch, in wiens gebied de meeste kloosters terechtkwamen, maar ook hiervoor vinden we geen aanwijzingen.

1.1.5. Fusies en opheffingen

Hoe het de individuele kloosters sindsdien vergaan is, wordt hier niet verder behandeld, met uitzondering van het convent Soeterbeeck. De ontstaansperiode van de onderzochte handschriften geeft immers geen aanleiding de lotgevallen van de andere kloosters na de 16^e eeuw te beschrijven.

Wat hier nog wel genoemd mag worden, en wat met name van belang is voor de samenstelling van de Soeterbeeckse boekencollectie, zijn de fusies die plaatsgevonden hebben tussen kloosters die behoorden tot, of gelieerd waren aan het Kapittel van Venlo. We zullen deze in chronologische volgorde vermelden.⁸

In 1543 werd het buiten de stadswallen gelegen klooster Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond om strategische redenen in brand gestoken bij een dreigende aanval van de troepen van Maarten van Rossum. De zusters van dit convent werden bij deze gelegenheid opgenomen in het klooster Sint-Annenborch te Rosmalen.

Op 27 februari 1572 verenigden de zusters van het klooster Sint-Annentroon te Driel (Kerkdriel) zich eveneens met Sint-Annenborch te Rosmalen, nadat zij gedwongen waren hun klooster op te geven na het begin van de onlusten in de Bommelerwaard.

Tenslotte kwam Sint-Annenborch zelf aan de beurt. In 1573 waren de zusters al gevlucht naar 's-Hertogenbosch, de stad van waaruit zij ook gesticht waren. In 1613 werd het klooster uiteindelijk opgeheven. Zeven zusters verhuisden bij die gelegenheid naar Soeterbeeck in Nuenen.

⁸ De gegevens hiervoor zijn ontleend aan J.W.M. Peijnenburg, 'De geschiedenis van Soeterbeeck tot 1840', in *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 53), p. 31-53. Hier p. 32.

1.2. Het klooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck⁹

Voor de volledigheid zullen we kort de geschiedenis schetsen van het klooster Soeterbeeck, waar onze handschriften tot voor kort berust hebben.

1.2.1. Stichting

In het jaar 1448 stichtte de pastoor van Nederwetten, Henricus Sanders van Someren, een eenvoudig klooster aan de zuidelijke grens van zijn parochie bij een beek die ‘die Suetbeeck’ genoemd werd. De pastoor bezat daar enkele huizen en hoeven, die hij als klooster inrichtte, waarbij hij een kapel liet bouwen. Opmerkelijk is dat twee van de eerste zusters van deze stichting dochters van de stichter waren, Jenneke en Geertruid. Of zij de reden of de aanleiding voor de stichting zijn geweest, is onbekend. De nieuwe zusters werden ingeleid in de kloostergebruiken door enkele zusters die aangetrokken werden uit het Sint-Ursulaklooster te Leuven. Ook dit convent kende wel een gemeenschappelijk leven, maar volgde niet een bepaalde regel.

Pastoor Sanders echter wilde zijn convent graag wel een regel meegeven, en daarmee een diepere verworteling in de kloosterlijke traditie. Hij vroeg rond 1451-1452 de beroemde kloosterhervormer kardinaal Nicolaas van Cusa, die in die tijd in de Nederlanden was, of zijn convent de regel van Augustinus mocht aannemen. De kardinaal stond dit toe,¹⁰ mits de bisschop van Luik, Jan van Heinsberg, akkoord ging. Dit akkoord kwam op 16 februari 1454, nadat Van Heinsberg onderzoek had laten verrichten. Hij bepaalde onder meer dat het klooster ‘Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck’ zou heten, en dat zusters van een ander kanunnikessenklooster in het bisdom de nieuwe zusters vertrouwd zouden maken met het canoniale leven.

Inmiddels vond men de lokatie van het klooster minder geschikt. Moerassige grond die de gezondheid niet ten goede kwam, een ligging op het grondgebied van twee parochies en vooral het feit dat het klooster te ver van de Dommel aflag – de zusters haalden hun inkomsten namelijk uit de bereiding van linnen, waarvoor voldoende water nodig is – deden hen besluiten het klooster op een steenworp afstand naar het zuiden, in de parochie Nuenen, opnieuw in te richten. Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, gaf hen hiertoe op 16 juni 1462 verlof.

1.2.2. Invoering kloosterslot en toetreding tot Kapittel van Venlo

In het nieuwe klooster te Nuenen werd op 30 augustus 1467 plechtig het slot ingevoerd, en wel door de prior van het nabijgelegen Windesheimse klooster Mariënhage te Woensel, Aert Roelofs, die ook visitator van Soeterbeeck was, en door prior Jacob Rotaer van Corsendonk bij Turnhout. De band met Mariënhage en de Windesheimers zou een bestendige blijken. Drie eeuwen lang, van 1452 tot 1744, waren de Soeterbeeckse rectoren Windesheimse kanunniken van Mariënhage, en daarna tot 1810 Windesheimse kanunniken van Gaesdonck bij Goch.¹¹

Door het incorporatieverbod van 1436 kon Soeterbeeck echter niet toetreden tot het Kapittel van Windesheim, hoewel zij dit waarschijnlijk wel graag gewild had. Soelaas bood

⁹ De gegevens hiervoor zijn voornamelijk ontleend aan: Peijnenburg 1982a; J.W.M. Peijnenburg, ‘De geschiedenis van Soeterbeeck na 1840’, in *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 53), p. 54-72; A.M. Frenken, ‘Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeeck’, in *Bossche Bijdragen*, deel 11 (1931-1932), p. 174-301, en met name 175-213.

¹⁰ In het (voormalig) kloosterarchief is deze oorkonde van 12 februari 1452 nog aanwezig (vl. inv. O.S., nr. 1).

¹¹ Vgl. Rudolf Th.M. van Dijk, ‘Handschriften in de oude bibliotheek van de priorij Soeterbeeck’, in Harry Tummers (red.), *Priorij Soeterbeeck te Deursen*. Nijmegen, 2000 (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers, 6), p. 68.

het pas opgerichte Luiks-eigen Kapittel van Venlo, dat op dezelfde geestelijke en organisatorische leest geschoeid was. Waarschijnlijk is Soeterbeeck feitelijk al tot dit kapittel toegetreden bij de invoering van het kloosterslot in 1467. De officiële opname vond echter pas plaats in 1485, toen naast Soeterbeeck ook drie andere kloosters van de Luikse bisschop Johannes van Horne lid mochten worden. De rust en de stabiele groei en bloei die deze eerste periode kenmerkten – het aantal zusters steeg tussen 1467 en 1526 van 19 tot 48 –, zouden echter niet ten eeuwigden dage duren.

1.2.3. Fysieke en morele gevaren

Verschillende interne en externe noodsituaties brachten de gemeenschap van Soeterbeeck in gevaar. Op 20 maart 1539 brandden de kapel, het dormitorium en het vrouwenhuis af, Maarten van Rossums troepen plunderden in 1543 het klooster, en in 1583 en 1587 moesten de zusters ten gevolge van onlusten in de Meierij onderdak zoeken in Helmond. Dat dit alles geen gunstige invloed heeft gehad op het boekenbezit mag minstens verondersteld worden. We weten dat de zusters tot aan de brand van 1539 het *Breviarium Windeshemense* baden, en sindsdien het Officie van Onze Lieve Vrouw.¹² Ook Arnoldus Beckers, de laatste Windesheimse rector uit Gaesdonck (1772-1810), die ook de liturgische handschriften ‘bij de tijd’ bracht, schreef in zijn kroniek van Soeterbeeck dat o.m. de brevieren der zusters door het vuur vernietigd werden.¹³

Het begin van de 17^e eeuw was geen hoogtepunt van geestelijk welvaren. Het aanhoudend oorlogsgeweld had de gemeenschap verzwakt, en de hoogbejaarde priorin was niet meer in staat het klooster naar behoren te besturen. Bovendien voegden zich in 1613 niet geheel vrijwillig zeven zusters van Sint-Annenborch bij hen, die hun klooster in 's-Hertogenbosch, waarheen zij in 1573 vanuit Rosmalen gevlucht waren, hadden moeten afstaan aan de Jezuïeten. Deze zusters zorgen door hun ontevredenheid in eerste instantie voor extra onrust. Door herhaalde visitaties en voorschriften wist men het spirituele tij echter te keren, waardoor alweer in 1617 Soeterbeeck het nabijgelegen klooster Hooidonk kon assisteren bij een interne hervorming en in 1618 de Bossche bisschop Zoesius in een verslag aan de paus kon melden dat er geen klachten waren over Soeterbeeck.¹⁴ Ook uit andere bisschoppelijke visitatieverslagen van de jaren die daarop volgden, blijkt dat Soeterbeeck een deugdelijk klooster was, al had het te lijden van de aanhoudende onlusten in de Meierij.

1.2.4. Verhuizing door de vrede van Münster

De vrede van Münster van 1648 bracht het klooster in de problemen. Het gebied dat al sinds de val van 's-Hertogenbosch in 1629 feitelijk in handen was van de Hollanders, werd door dit verdrag officieel toegewezen aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. De Republiek zegde de vrouwenkloosters aan dat zij moesten uitsterven: ze hoefden niet hun gebouw uit, maar ze mochten geen nieuwe zusters meer opnemen. Voorzichtig werd uitgezien naar een plaats buiten het gebied dat bekend is komen te staan als Staats-Brabant. Pogingen in 1664 om te verhuizen naar Handel en Boxmeer strandden. In de tussentijd bleef Soeterbeeck een klooster waar een goede geest heerste, ondanks de dreigende opheffing. Dit kwam mede door het feit dat men in Staats-Brabant over het algemeen een flink oog dichtkneep (tegen betaling uiteraard) als het ging om het ten uitvoer brengen van de anti-katholieke plakkaten. Hierdoor was het ook na 1648 mogelijk gebleven nieuwe zusters op te nemen.

¹² Frenken, p. 197, nt. 2.

¹³ Frenken, p. 197.

¹⁴ Frenken (p. 200) noemt als jaartal 1619.

In 1716 stierf de laatste zuster die vóór 1648 was ingetreden. Officieel was het klooster nu uitgestorven. Desondanks bestond het convent op dat moment uit elf zusters, die sinds 1648 illegaal waren ingetreden. De republiek ging over tot publieke verkoop van gebouwen en bezittingen. Via een tussenpersoon, op wiens naam het goed bleef staan, wist de gemeenschap haar klooster terug te kopen. De zusters konden er blijven wonen tot de laatste gestorven zou zijn. In 1725 was het religieuze geduld van de Staten-Generaal op. Zij bevalen de opheffing van alle nog bestaande kloosters in de Meierij. Tengevolge hiervan kregen de zusters van Soeterbeeck op 21 november 1731 het gerechtelijk bevel dat zij binnen drie maanden hun klooster dienden te ontruimen. Er werd nog uitstel verleend tot 1 mei 1732, omdat een verhuizing in de winter voor oude zusters te bezwaarlijk zou zijn, maar dan zou het doek onvoorwaardelijk vallen.

De wintermaanden gebruikten de zusters om uit te zien naar een nieuwe lokatie. Zij kozen een voor de hand liggende: het vrije Land van Ravenstein en Megen. Daar dit geen deel was geweest van het hertogdom Brabant, was het in 1648 ook niet onder de Staten-Generaal gekomen, en golden daar niet de godsdienstige beperkingen. Andere kloosters gingen hen daarheen voor: de Bossche Franciscanen (Megen, 1645), Capucijnen (Velp, 1645) en Kruisheren (Uden, 1652) en de Birginitessen van Coudewater bij Rosmalen (Uden, 1713). In januari 1732 wisten de zusters landgoed 'Den Boogaert' te kopen, met daarop een huis uit 1649, in de parochie Deursen bij Ravenstein. Een maand later kregen zij toestemming voor de vestiging van de keurvorst van de Palts, die heer was van het Land van Ravenstein, en weer twee maanden later van de bisschop van Luik, onder wiens gezag Ravensteins land inmiddels weer viel. Op de allerlaatste dag, 30 april 1732, verlieten de drieëntwintig zusters het huis aan de Dommel waarin ze bijna drie eeuwen gebeden en gewerkt hadden.

1.2.5. Bloei in Deursen

Het nieuwe klooster, dat bekend kwam te staan onder de naam 'Nieuw-Soeterbeeck', werd al snel uitgebreid. Meteen werd een brouwhuis gebouwd, in 1733 werd begonnen met een nieuw kloostergebouw en, na voltooiing daarvan, met een school voor meisjes uit de omgeving. Ook werden er "kostjuffrouwen"¹⁵ in huis genomen. Deze laatste twee niet-contemplatieve activiteiten zullen voortgekomen zijn uit de noodzaak de tering naar de nering te zetten in een tijd van armoede. Desondanks zouden er nog vele bij- en verbouwingen volgen, een aanwijzing dat het klooster floreerde tot aan de Napoleontische tijd. Een klein overzichtje illustreert dit:

1732	bouw van het brouwhuis
1733	bouw nieuw kloostergebouw
ca. 1735	bouw school
1744	bouw bottelarij, refter voor pensionaires, washuis
1768	vernieuwing kloosterpand met Naamse steen
1770	refter krijgt rococo-plafond
1772	verplaatsing orgel
1775	schilderbeurt en nieuwe ramen voor kerk en koor
1777	de koorbanken van Oud-Soeterbeeck worden weer in kerk opgesteld nieuwe werkkamer voor de zusters, nieuwe varkensstal
1778	schilderbeurt en evt. vernieuwing van alle deuren, vensters en ramen, na de grote overstroming van 28 februari nieuw hoogaltaar, herstel beelden en schilderijen
1779	renovatie van refter en keuken

¹⁵ Peijnenburg 1982a, p. 43.

1784	bouw nieuwe schuur
1790	bouw sacristie
1805	schenking nieuwe ramen voor het schoollokaal

In 1744 stierf Joannes Verheijden, na 38 jaar rector te zijn geweest van Soeterbeeck. Hij was de laatste van de Windesheimse kanunniken uit Mariënhage te Woensel, die vanaf de aanvang Soeterbeeck geestelijk hadden begeleid. Deze jammerlijke breuk was te wijten aan een kortstondig conflict over de nalatenschap van rector Verheijden.¹⁶ Na hem kwam een Windesheimer uit Sint-Elisabethsdal te Nunhem (Franciscus Nolmans, 1744-1749), en daarna twee Windesheimse kanunniken uit Gaesdonck bij Goch, te weten Henricus Erckens (1749-1772) en Arnoldus Beckers (1772-1810). Met zijn dood kwam een einde aan de eeuwenlange traditie van Windesheimse geestelijke leiding, daar inmiddels de laatste Windesheimse mannenkloosters opgeheven waren door de kinderen van de revolutie. Er kwam een seculiere rector. Voor zolang het duurde, tenminste. In 1812 verordonneerde Napoleon dat ook de nog bestaande kloosters in het voormalige vrije gebied van Ravenstein en Megen aan de staat zouden vallen. De goederen werden in beslag genomen. Toch konden de zusters rond 1814 naar hun convent terugkeren. Maar niet zonder meer. Koning Willem I van het inmiddels gestichte Koninkrijk der Nederlanden hield vast aan het Napoleontische besluit. Wederom werd het klooster, zoals in 1648, verplicht uit te sterven. Dit werd echter afgewend door koning Willem II, die de katholieken aanmerkelijk beter gezind was dan zijn vader. Zijn inhuldiging, op 28 november 1840, was voor hem aanleiding om een aantal kloosters, waaronder Soeterbeeck, toe te staan nieuwe leden op te nemen. Een elftal novicen, dat tot die tijd zogenaamd als kostjuffrouw in het klooster verbleef, legde meteen de geloften af, waardoor het aantal zusters opeens weer rond de dertig kwam. Dit luidde een nieuwe periode van bloei in. Een bloei echter die geestelijk een ander karakter had dan de modern devote traditie, waaruit de gemeenschap altijd geleefd had. Rectoren van seculiere en jezuïetische huize legden andere accenten, en ook de katholieke tijdgeest van de emancipatie sinds 1853 drukte haar stempel op de gemeenschap. Peijnenburg verwoordde dit aldus:

Kort na zijn [de seculiere rector Van Gennip (1862-1871); CvZ] installatie als rector vraagt hij Zwijsen¹⁷ verlof in het klooster broederschappen op te richten “van de heilige harten van Jesus en Maria” en “van den levendigen Rozenkrans”. Typisch voorbeelden van negentiende-eeuwse vroomheid, die in de Kerk van die tijd voor velen veel betekend hebben, maar die toch wel erg ver verwijderd zijn van de vroomheid van de Windesheimse traditie. Men mag stellen, dat Soeterbeeck zich zijn Windesheims verleden in de tweede helft van de vorige eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw zeer weinig bewust is geweest. Aan dit verschijnsel is het feit van seculiere rectoren, die – heel anders dan de Windesheimer kanunniken – zich evenmin van deze traditie bewust waren, zeker mede debet.¹⁸

Voor de buitenwereld zal Soeterbeeck in die tijd een vrouwenklooster geweest zijn zoals er zovele waren, in weinig te onderscheiden van de in de negentiende eeuw overvloedig gestichte zustercongregaties. Ook uiterlijk – toen de materiële omstandigheden dit blijkbaar toelieten – riep Soeterbeeck dit beeld op. In 1906 werden een nieuwe, veel ruimere, kapel en een rectoraatswoning neergezet in de emancipatoire neo-gotische stijl, en in 1912 volgde een neo-gotische zijvleugel. Een deel van de oorspronkelijke bouw van 1733 werd bij die gelegenheid gesloopt. In heel deze periode wist men het aantal leden van de communiteit te handhaven rond de dertig.

¹⁶ Peijnenburg 1982a, p. 43.

¹⁷ Johannes Zwijsen was in die tijd bisschop van 's-Hertogenbosch. Zie hiervoor J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop*. Tilburg, 1996 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland; De serie Geschiedkundige Monografieën).

¹⁸ Peijnenburg 1982b, p. 62.

1.2.6. Nieuw bewustzijn en opheffing

In de loop van de twintigste eeuw is Soeterbeeck zich weer bewust geworden van haar geestelijke erfenis, mede door de aandacht van de wetenschappelijke wereld en de orde der Carmelieten, die o.m. in de persoon van Titus Brandsma verenigd werden, voor de Moderne Devotie. Een stimulans hiervoor is ook geweest de fusie in 1954 met het klooster Mariëndaal te Sint-Oedenrode. Dit klooster had eveneens een lange Windesheimse traditie. Het werd al in 1419 gesticht als huis van de zusters van het gemene leven te Diest, dat in 1422 de regel van Augustinus aannam.¹⁹ Ook deze zusters ontvingen lange tijd hun *cura monialum* van Windesheimse kanunniken, in dit geval uit het klooster Bethlehem in Leuven. Zij kwamen via een korte tussenstop in Eersel, terecht in Sint-Oedenrode, nadat zij in 1796 uit Diest hadden moeten vertrekken ten gevolge van de Franse maatregelen. Beide conventen telden toen 27 zusters. Met deze fusie werd Soeterbeeck het enige klooster in Nederland dat zich op de Windesheimse traditie kon beroepen.

Internationale samenwerking, één van de vruchten van de ontwikkelingen die het Tweede Vaticaans Concilie in gang zette, met andere kloosters uit de Windesheimse traditie leidde in 1970 tot de vrouwelijke Congregatie van Windesheim, waarvan Soeterbeeck één van de weinige leden werd. Dit naar aanleiding van de heroprichting in 1961 van de mannelijke tak. Voor het eerst sinds haar ontstaan in 1448 werd Soeterbeeck ook juridisch lid van de Congregatie van Windesheim, een aansluiting die zij van begin gezocht had. Des te spijtiger is het dat de zusters, door de moderne ontwikkelingen en secularisatie, in 1997 gedwongen werden hun klooster in Deursen te verlaten, en hun intrek te nemen in Kloosterbejaardenoord Nuland. Aan de geschiedenis van het convent Soeterbeeck kwam daarmee een einde, toen het na ruim vijf eeuwen gekregen had wat het in eerste instantie wilde.

¹⁹ Zie Van Dijk 2000, p. 64.

1.3. De bibliotheek van Soeterbeeck

1.3.1. Het belang van boeken

Elk klooster houdt zijn boekenbezit in ere. Boeken vormen immers de geestelijke schat van eeuwen overlevering, en tevens het voortgaand geheugen. De heilige Schrift zelf in de eerste plaats natuurlijk, maar daarnaast, en zeker zo belangrijk, de werken, aanwijzingen en gedachten die de vrome traditie heeft voortgebracht. We kunnen hierbij denken aan de geschriften van de Kerkvaders, geestelijke traktaten, conciliedocumenten, kloosterregels en kronieken, maar ook aan de liturgische boeken, die vorm en inhoud van de eredienst vastleggen en doorgeven. Boeken zijn, naast het beleefd geloof van de kloosterling, de fundamenten waarop een gemeenschap moet bouwen.

Zeker in middeleeuwse kloosters was het boekenbezit van onschatbare waarde, en niet alleen financieel. Alle boeken waren uniek, één voor één afgeschreven tijdens een langdurig en aandachtig proces. Het verlies van een liturgische codex kon een religieuze gemeenschap in het dagelijks functioneren ernstig belemmeren. Een vervanging kon tijden op zich laten wachten, of uitblijven, indien de middelen geheel ontbraken.

Binnen de beweging van de Moderne Devotie, en met name binnen de regulier-canonikale Congregatie van Windesheim, speelden boeken een hoofdrol. Inspirator Geert Grote zelf was een bibliofiel,²⁰ en hij gaf dan ook strikte regels over hoe om te gaan met boeken, boekgebruik en boekenbezit. Deze regels kwamen ook terecht in de verschillende *constitutiones* en *consuetudines*. Ook het vervaardigen van boeken speelde een belangrijke rol binnen deze beweging. Om in de eigen behoefte te voorzien (*pro domo*), en als bron van inkomsten (*pro pretio*), maar ook als *opus Dei*, een manier van spiritueel leven. Het afschrijven van boeken is vooral bekend van mannenkloosters, al gebeurde het in veel vrouwenconventen ook.²¹ Naarmate er door de wetenschap meer (liturgische) handschriften worden toegewezen aan vrouwenconventen, die voorheen gedacht werden uit mannenkloosters te stammen,²² groeit ook het potentieel aan door zusters zelf gekopieerde boeken.

1.3.2. Collectie uit meerdere kloosters

Toen zij in 1452 reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus werden, moesten de zusters van Soeterbeeck het gemeenschappelijk koorgebed gaan onderhouden. Hiervoor hadden zij boeken nodig. Uit deze eerste tijd zijn echter geen liturgische geschriften overgeleverd.²³ We weten ook niet hoe zij in hun behoefte aan liturgische teksten voorzagen.

De handschriften die thans behoren tot de collectie Soeterbeeck, zoals die na de opheffing van het klooster in 1997 vanuit het voormalige klooster te Deursen in de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen terecht is gekomen, zijn over het algemeen ontstaan na het midden van de 15^e eeuw en waren bovendien zeker niet alle van oorsprong bedoeld voor gebruik in Soeterbeeck zelf. Door fusies zijn er boeken van meerdere kloosters op de planken van de Soeterbeeckse bibliotheek komen te liggen, want,

²⁰ Zie hiervoor het artikel van J.C. Bedaux, 'Boeken bij de moderne devotie', in *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Utrecht, 1984, p. 43-49.

²¹ Zie K.O. Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*. Zutphen, 1903, p. 160-164. Zie ook Thérèse de Hemptinne, 'Scribers en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in Herman Pleij, Joris Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent, 2004, p. 47-66.

²² Zie Ike de Loos, 'Liturgy and chant in the Northern Low Countries', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, dl. 53-1/2 (2003), p. 9-47. Hier p. 42.

²³ Zie Van Dijk 2000, p. 61.

zoals Van Dijk terecht opmerkt: “Handschriften werden uiteraard altijd als *unica* beschouwd, waar men bijzondere zorg voor diende te hebben. Ze zijn dan ook vaak als gekoesterde kostbaarheden meegenomen bij een fusie of opheffing.”²⁴ Door de fusies die hierboven in de paragraaf ‘Het Kapittel van Venlo’ zijn beschreven, zouden er in theorie boeken uit de volgende kloosters in Soeterbeeck terecht kunnen zijn gekomen:²⁵

- *Sint-Annenborch*. Dit klooster uit Rosmalen, dat inmiddels in ’s-Hertogenbosch gevestigd was, fuseerde in 1613 met Soeterbeeck.
- *Sint-Annentroon* te (Kerk-)Driel. Dit klooster fuseerde in 1572 met Sint-Annenborch te Rosmalen.
- *Onze Lieve Vrouw in de Hage* te Helmond. Ook dit klooster fuseerde met Sint-Annenborch te Rosmalen, en wel in 1543.
- *Bethanië* of *Windmolenberg* te ’s-Hertogenbosch. Dit klooster stichtte Sint-Annenborch voor 1501.
- *Mariënhage* te Arkel (niet te verwarren met het Windesheimse mannenklooster Mariënhage te Woensel). De rector van dit klooster stichtte Sint-Annentroon te Driel aan het begin van de 16^e eeuw.
- *Mariaweide* te Venlo. Dit klooster stichtte Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond na 1462.

Hierbij moet aangetekend worden dat Mariënhage te Arkel geen verdere connectie had met het Kapittel van Venlo.

Daarnaast is er nog een andere collectie handschriften in de bibliotheek van Soeterbeeck opgenomen, namelijk die van het klooster Mariëndaal te Diest, maar deze opname is van veel recentere datum, en heeft niets uit te staan met het verleden binnen het Kapittel van Venlo. Deze handschriften zijn door de zusters meebracht toen hun klooster Mariëndaal, dat inmiddels in Sint-Oedenrode gevestigd was, in 1954 fuseerde met Soeterbeeck.²⁶ Deze handschriften zijn, zoals het klooster, weliswaar ook Windesheims geïnspireerd, maar zijn duidelijk te onderscheiden van die van het Venloos Kapittel.

Uiteraard is het mogelijk dat door losse schenkingen boeken uit andere kloosters in de collectie aangetroffen worden, al zullen die dan voornamelijk uit niet-liturgische boeken bestaan hebben. Daarnaast ligt de sluier van het verleden uiteraard over de exacte onderlinge verhoudingen tussen kloosters, of ze nu wel of niet tot het Kapittel van Venlo of Windesheim behoorden. Bovendien mogen we de ogen niet sluiten voor het feit dat vele handschriften in de collectie zogenaamde *composieten* zijn die in latere tijd werden samengesteld uit (delen van) verschillende boeken. Zo kunnen onderscheiden delen van een huidige codex een verschillende herkomst hebben.

1.3.3. De collectie

Wat voor soorten handschriften bevinden zich in de collectie van Soeterbeeck?²⁷ De collectie is een gevarieerd geheel. Naast min of meer complete codices vinden we losse katernen en bladen, en fragmenten die als bindmateriaal zijn gebruikt. De inhoud is evenzeer gevarieerd: officiële liturgische teksten voor mis en officie, getijden- en gebedsteksten, preken, traktaten, geestelijke oefeningen en statuten en ritualia.

²⁴ Van Dijk 2000, p. 62.

²⁵ Voor welke kloosters dit daadwerkelijk het geval is geweest, en van welke kloosters er in de huidige collectie codices aanwezig zijn, is uiteraard onderwerp van onderzoek.

²⁶ Zie hierboven in paragraaf 1.2.

²⁷ Zie hiervoor Van Dijk 2000, p. 65-68.

Kienhorst noemt 46 handschriften,²⁸ waaronder een oude druk met één handgeschreven blad (IV 136). De collectie bestaat verder uit 15 muziekhandschriften, 17 handschriften met muziek en tekst en 13 teksthandschriften. Ruim 30 handschriften zijn in meerdere of mindere mate incompleet, en een kleine 20 handschriften zijn samenstellingen. Alle handschriften waarin (onder meer) muziek staat zijn liturgische handschriften. Deze hebben de duidelijkste gebruikssporen zoals scheuren, verkleuringen, aantekeningen, latere verbeteringen en aanvullingen, ook door gezangen over te plakken.²⁹ Vaak zijn zij tot in de 19^e eeuw in gebruik geweest.

De huidige collectie is zeker niet compleet. Uit andere instituuts- en particuliere bibliotheken kende Van Dijk in 2000 negentien codices die uit Soeterbeeck of samenhangende kloosters afkomstig waren.³⁰ Hij vond ze o.m. in de Koninklijke Bibliotheken van Brussel en Den Haag, de Universiteitsbibliotheken van Greifswald, Leiden en Manchester, de collecties van de hertog van AreMBERG, de Sint-Sulpiciuskerk te Diest, de gemeente Helmond en de Kapucijnen te 's-Hertogenbosch. Hieraan kunnen wij toevoegen het Antifonarium KHS [28] in de Tilburgse Universiteitsbibliotheek, dat veel overeenkomsten vertoont met ons hs. IV 6.³¹ Eén handschrift (IV 135?) werd kort voor de overdracht aan de Nijmeegse universiteit in 1997 vervreemd.

Niet altijd is duidelijk hoe deze handschriften uit de Soeterbeeckse bibliotheek zijn verdwenen. Voor een aantal is dit echter wel het geval. Frenken, Peijnenburg en Van Dijk verhalen alle drie³² de geschiedenis van de ongehuwde dames Theresia en Emilia, dochters van Jozef Smits van Oyen, die op de door hem rond 1835 aangekochte fundamenten van Oud-Soeterbeeck te Nuenen een landhuis had laten bouwen. Deze dames bezochten rond 1884 de zusters te Deursen, en bij die gelegenheid hebben de zusters blijkbaar een aantal bezittingen die nog stamden uit het klooster Oud-Soeterbeeck aan hen overgedragen. Toen in 1904 de laatste van deze twee dames stierf, werden haar bezittingen publiek geveild in Eindhoven. Hieronder bevond zich ook een aantal handschriften en oude drukken. Vanwege de povere beschrijving in de veilingcatalogus is een identificatie met bekende handschriften echter niet goed mogelijk. Frenken geeft de volgende opsomming:³³

N° 63. Gezangboek van het oude klooster Soeterbeeck, in leder, met koper gemonteerd (geschreven). [Verkocht voor f 31].

N° 64. Vijf geestelijke boeken met perkamenten banden. [Verkocht voor f 7].

N° 65. Vier dito (3 geschreven werken en 1 gedrukt), één in wit perkamenten band. [Verkocht voor f 21].

N° 67. Geschreven gezang- en gebedenboek van het oude klooster Soeterbeeck met geïllustreerde geteekende plaatjes in lederen band. [Niet afgegaan; hoogste bod f 76].

²⁸ Zie Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck*. Rotterdam, 2005 (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers; 11), p. 9, 49. Van Dijk (2000, p. 65-66) telde er nog zo'n zeventig.

²⁹ Dit laatste is met name het geval in hs. IV 7.

³⁰ Zie Van Dijk 2000, p. 65 en p. 66, nt. 30.

³¹ Zie voor een beschrijving van dit door de UB Tilburg in 1994 aangekochte antiphonarium, nr. 1 in Jeroen M.M. van de Ven, *Codices additi. Aanwinsten in de handschriftenverzameling van de Tilburgse Universiteitsbibliotheek 1990-1996*. Tilburg, 1997, p. 25-29.

³² Frenken, p. 287-293; Peijnenburg 1982a, p. 40; Van Dijk 2000, p. 65, nt. 29.

³³ Frenken, p. 288. Merk op hoe de 'markt' voor handschriften in die tijd lag. Er was nagenoeg geen aandacht voor de geestelijke inhoud van religieuze codices. De waardering ging uit naar het uiterlijk van de handschriften, en met name naar de 'plaatjes', zoals ze in deze catalogus genoemd worden. Vergelijk het hoogste bod van 35 cent voor 'eenige ascetische werkjes' van nummer 70, met het hoogste bod van 76 gulden voor het geïllustreerde handschrift van nummer 67. Vergelijk dit met de prijs van 730 gulden die betaald werd voor catalogusnummer 66: "De tafel van den Kersten Ghelove, met geïllustreerde geteekende plaatjes in goud van het jaar 1404, in lederen band" (Frenken, p. 288, nt. 2).

N° 68. Oud Getijboek in lederen band, gedeeltelijk gedrukt, gedeeltelijk geschreven. [Verkocht voor f 25].

N° 69. Idem, gedrukt. [Verkocht voor f 10].

N° 70. Eenige ascetische werkjes. [Niet afgegaan; hoogste bod f 0.35].

N° 71. Idem. [Verkocht voor f 1.10].

N° 72. Idem. [Verkocht voor f 1.30].

Twee van deze handschriften zijn beschreven door Willem de Vreese (1869-1938) in zijn *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*: Hs. Den Haag, E.M. van der Kun, z.s. (olim Nuenen, Th.J.A.M. Smits van Oyen, 67) en id., (olim id., 266).³⁴ Verder zijn bepaalde handschriften al eerder beschreven,³⁵ onderzocht,³⁶ tentoongesteld of gecatalogiseerd.³⁷ Van Dijk breidde dit overzicht uit door zijn eigen beschrijvingen in de bewuste bundel *Priorij Soeterbeeck te Deursen* uit 2000 van de handschriften IV 47 (p. 71-73), IV 15 (p. 73-74), archief mater 1 (p. 74-76) en IV 72 (p. 76-78). Daarnaast is zeer recent een eerste, korte beschrijving van 46 van de Soeterbeeckse handschriften verschenen van de hand van Hans Kienhorst.³⁸

1.3.4. De zorg voor boeken

Dat de handschriften de laatste tijd allemaal bewaard werden in de kloosterbibliotheek geeft overigens een vertekend beeld van de feitelijkheid van het verleden. Toen de handschriften nog in gebruik waren, werden zij bewaard op verschillende plaatsen, afhankelijk van hun inhoud en gebruik. Dit was een heel normale gewoonte in de Middeleeuwen, en nog lang daarna. Ook in statuten, constitutiones en consuetudines van Windesheim en Soeterbeeck is dit terug te vinden. Alle boeken werden bewaard in de kloosterbibliotheek onder de hoede van de bibliothecaresse, met uitzondering van de liturgische werken. Deze hadden een plaats tussen de andere 'kerkschatten' die bewaard werden in de sacristie. De verantwoordelijkheid over deze boeken werd dan ook gedragen door de kosteres, en ook wel door de cantrix.³⁹ Daarnaast waren er nog enkele werken die onder het archief vielen en bewaard werden door de priorin, zoals kronieken, statuten en ritualia of caeremonialia.

Hiermee raken we aan het boekgebruik. Op vele plaatsen klinken oproepen door om voorzichtig met de boeken om te gaan. Zowel met de boeken zelf, alsook met de inhoud. De zorg voor de boeken vinden we onder meer in de statuten voor Windesheimse vrouwenkloosters (*Constitutiones Monialium Capituli Windeshemensis*). Van Dijk geeft de volgende samenvatting van het hoofdstuk over de bibliothecaresse:⁴⁰

³⁴ Van Dijk 2000, p. 60, nt. 15.

³⁵ Van Dijk (2000, p. 59, nt. 12) verwijst naar Frenken, p. 118-122.

³⁶ Van Dijk (2000, p. 59, nt. 13) verwijst naar J. Boogaarts, *De Muziekhandschriften van het Augustinessen-klooster Zoeterbeeck te Deursen/Ravenstein*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, z.j., en naar A. Ampe, 'Een handschrift uit Soeterbeeck met werk van Jan van Denemarken', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 34 (1980), 5-46.

³⁷ Van Dijk (2000, p. 59, nt. 14) verwijst naar *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*, tent.cat., Dietsche Cronycke 6, Diest 1983, 199-214, en naar *Moderne Devotie, figuren en facetten*, tent.cat. ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984, Nijmeegs Volkenkundig Museum, Nijmegen, 1984, 231-234, nr. 83; 297-303, nr. 111; 304-3-5, nr. 113; 305-307, nr. 114 en 308-310, nr. 116.

³⁸ In de bundel *Rijkdom in eenvoud*, p. 49-145. Van alle beschreven handschriften zijn daar ook afbeeldingen toegevoegd, en tevens de signaturen die de handschriften inmiddels in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek hebben gekregen.

³⁹ De rol hierin van de cantrix, door Van Dijk (2000, p. 59) genoemd, heb ik niet expliciet in statutenteksten kunnen terugvinden.

⁴⁰ Deze samenvatting is door Van Dijk gemaakt op basis van zijn eigen kritische uitgave van de *Constitutiones Monialium*. Deze uitgave is op basis van handschrift Bonn, UB, S 352. De handschriften Brussel, Bollandisten, 613 en Deventer, Stads- of Athenaumbibliotheek, 101 D 10 zijn hierin betrokken. (Van Dijk 1986, p. 716-723).

1-12. De bibliothecaresse heeft de zorg over alle boeken die niet onder de competentie van de kosteres vallen. Zij moet een lijst van de boeken bezitten, die in afschrift ook bij de priorin berust. Jaarlijks moet zij de boeken twee of drie keer uitleggen en onderzoeken op ongedierte of andere schade. Van boeken die zij naar buiten uitleent houdt zij aantekening. Van vreemden moet zij een pand of een schriftelijke verklaring vragen.⁴¹

Het vervolg van dit hoofdstuk maakt de zorg voor de inhoud duidelijk:

21-29. Boeken van het Oude en Nieuwe Testament of die welke voor de liturgie gebruikt worden mogen zonder advies van het generale kapittel niet gecorrigeerd worden tenzij aan de hand van gecorrigeerde exemplaren en als er naar het oordeel van de rector of deskundige broeders een onmiskenbare fout in staat. Ook de eenheid in accenten en spelling dient gehandhaafd te blijven. Mocht er in boeken van kerkleraren iets staan dat gecorrigeerd moet worden, dan moeten de rectoren daarvoor zorgen, zo mogelijk met gebruikmaking van reeds gecorrigeerde exemplaren.⁴²

Van Dijk merkt op dat de Windesheimse monialen de liefde en de zorg voor het boek deelden met de koorbroeders,⁴³ maar dat deze liefde niet uniek is. Blijkbaar is dit hoofdstuk gebaseerd op bepalingen in de statuten van de kartuizers en de constituties van Sint-Victor:

Met de kartuizers deelden zij de zorg voor het boek als instrument van schriftelijke verkondiging, als stem vanuit de cartusiaanse woestijn van stilte en eenzaamheid. Met de victorijnen waardeerden zij het boek als bron van kennis en wetenschap, die de poorten van voorbije eeuwen ontsluit. Aan de keuze der ontleende bepalingen valt op te maken dat het Kapittel van Windesheim vooral oog had voor de materiële verzorging van het boek, voor een dagelijkse leescultuur en voor overeenstemming der exemplaren met de als deugdelijk onderkende grondteksten.⁴⁴

De specifieke taak van de kosteres in verband met liturgische boeken komt tot uiting in het aan haar gewijde hoofdstuk in de *Constituciones*:

De kosteres ontvangt uit handen van de priorin de sleutels van de kerk en daarmee de zorg over de materiële zaken voor de liturgische vieringen. Van de benodigdheden, zoals alben, kazuifels en liturgische boeken, moet zij een inventaris hebben, waarvan de priorin een afschrift bezit. Haar taak is het alles ijver te bewaren en op slijtage te controleren.⁴⁵

Een praktische uitzondering wordt overigens gemaakt voor de misboeken:

Wat de kosteres in verband met het slot zelf niet kan verzorgen wordt overgelaten aan de socius van de rector, zoals de zorg voor de gewijde vaten, de versiering en de missaals.⁴⁶

Het is bekend dat de statuten van het Kapittel van Venlo en de daartoe behorende kloosters minder streng, eenvormig en uitgebreid waren.⁴⁷ Een voorbeeld hiervan zijn de ‘Statuten ofte Ordinantien des Cloosters van Soeterbeeck’,⁴⁸ die Van Dijk in zijn proefschrift over de constituties van Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559 overigens buiten beschouwing

⁴¹ R.Th.M. van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het Kapittel van Windesheim*. Nijmegen, 1986. 2 Banden (Middeleeuwse Studies; 3-1 en 3-2), p. 366.

⁴² Idem.

⁴³ Vgl. idem, p. 367.

⁴⁴ Idem.

⁴⁵ Idem, p. 356.

⁴⁶ Idem, p. 357.

⁴⁷ Van Dijk 2000, p. 58.

⁴⁸ Als Bijlage 1 opgenomen in Frenken, p. 213-255. Zie ook de opmerkingen hierover in Van Dijk 1982, p. 73-113.

heeft gelaten omdat de oudste getuige hiervan uit het midden van de 17^e eeuw stamt.⁴⁹ In het 11^e hoofdstuk ‘Van de Corsterse’⁵⁰ (over de kosteres) van deze statuten wordt geen expliciete melding gemaakt van zorg voor liturgische boeken. Evenmin vermeldt het 12^e hoofdstuk ‘Van de boecken te bewaeren’⁵¹ dat de zorg van de ‘suster, die de boeken verwaert’ zich niet uitstrekt tot de liturgische boeken.

Dit laatste is wel het geval in een handschrift dat rond 1475 vervaardigd werd en de statuten van het Kapittel van Venlo bevat.⁵² We hebben hiervan niet de integrale tekst gezien, maar de incipit- en explicit-lijst die Van Dijk opnam,⁵³ geeft ons al duidelijkheid:

fol. 49-49v [17] Vander boeckwaerster capittel. *Inc.* Die armarijs, dats die suster die die boeke bewaert, die hevet in hoerre hoeden alle die bueken des cloesters, die niet en behoeren totten dienste Gods.⁵⁴

Moeten we hieruit concluderen dat in Soeterbeeck, in weerwil van een algemene praktijk die dus ook bij de Windesheimers en de Venloërs bestond, de liturgische boeken niet in de sacristie bewaard werden? Dit is hoogst onwaarschijnlijk. Of het ontbreken van opmerkingen hierover in haar statuten moet worden toegeschreven aan het feit dat deze statuten uit een latere tijd stammen, of dat zij vanwege hun bondigheid weglieten wat evident gevonden werd, is niet duidelijk.

⁴⁹ Vgl. Van Dijk 1986, p. 621.

⁵⁰ Vgl. Frenken, p. 228-230.

⁵¹ Vgl. idem, p. 230-231.

⁵² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. IV 1064.

⁵³ Vgl. Van Dijk 1982, p. 82-87.

⁵⁴ Idem, p. 85.

1.4. De liturgie van de zusters

1.4.1. Opbouw van het officie

Reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus hebben als belangrijkste taak het voltrekken van het officie, dat is het bidden van de dagelijkse gebedstijden. Doorgaans gebeurde dat zingend. Dit bidden doorheen de dag is geïnspireerd op de joodse en oudchristelijke praktijk om de dag te heiligen met gebed. Ook de islam kent dit verschijnsel. In de latere Middeleeuwen was dit uitgekristalliseerd tot een strak georganiseerd patroon van verschillende gebedsdiensten op vaste momenten. Variaties bestonden enkel hierin dat op zon- en grote feestdagen meer gezongen werd dan anders, en gebedsdiensten iets opschoven in de tijd of uitgebreider waren. Dit laatste gold vooral het nachtofficie (de ‘metten’). Idealiter was er elke drie uur een gebedsmoment, zodat men op acht diensten per etmaal uitkwam. De praktische invulling voegde echter bepaalde diensten samen:

Zo bad men vroeger rond middernacht de *metten* (nachtgebed) en de *lauden* (morgenlof), in de vroege morgen de *priem* (eerste uur), voor en na de hoogmis de *terts* (derde uur) en de *sext* (zesde uur), na de warme middagmaaltijd de *noon* (negende uur), tegen de avond de *vespers* (avondlof) en na het sobere avondmaal de *completen* (dagsluiting).⁵⁵

Deze gebedsdiensten hadden grotendeels dezelfde opbouw en invulling:

Iedere getijde is opgebouwd rond de psalmen, die het hart van het kerkelijk bidden vormen. Zij worden voorafgegaan en gevolgd door antifonen, psalmverzen die vaak een thematische lading hebben. In elk getijde zijn voorts een hymne, een of meer lezingen en responsories (beurtzangen), en een of meer gebeden en losse versikels opgenomen.⁵⁶

Verschillende gebedstijden kennen wel accentverschillen:⁵⁷ de *lauden* en de *vespers* zijn de spil van het bidden. Zij hebben na de lezing nog een zogenaamde evangelische lofzang. In de *lauden* is dit de lofzang van Zacharias: *Benedictus Dominus Deus Israel* (Gezegend zij de Heer, de God van Israël; Lucas 1,68-79), en in de *vespers* de lofzang van Maria: *Magnificat anima mea Dominum* (Hoog verheft mijn ziel de Heer; Lucas 1,46-55). Ook de *completen* kennen een dergelijke lofzang: de lofzang van Simeon: *Nunc dimittis servum tuum Domine* (Laat nu, Heer, uw dienaar gaan; Lucas 2,29-32). De zogenaamde ‘kleine uren’, *terts*, *sext* en *noon*, kennen een dergelijke lofzang niet, en hebben ook minder gebeden. De meest afwijkende en tevens langste dienst is de *metten*. Dit nachtofficie draait naast de psalmen voornamelijk om lezingen. Ze bestaat uit drie *nocturnes* (nachtwakes) die ieder, na de psalmen met antifonen, drie lezingen met bijbehorend responsorie-gezag (*responsorium*) hebben, zodat er in totaal negen lezingen en *responsoria* klonken. Op gewone dagen konden de *metten* beperkt blijven tot één *nocturne*.

1.4.2. Houding tijdens het officie

Dit is wat we kunnen afleiden uit de eigenlijke liturgische boeken, waarin psalmen, antifonen, responsoria, lezingen, gebeden enz. stonden genoteerd. Op welke wijze de zusters deze liturgie dienden te voltrekken is een andere zaak. Hiervoor vinden we geen aanwijzingen in de liturgische boeken. Hun rubrieken geven enkel aanduidingen van feesten en tekstverwijzingen. Om er achter te komen wat de houding tijdens het gebed diende te zijn,

⁵⁵ Van Dijk 2000, p. 69.

⁵⁶ Idem.

⁵⁷ Zie hiervoor ook Van Dijk 1986, p. 390, nt. 1.

wenden we ons tot de verschillende statutenteksten, waarin ook bepalingen staan opgenomen over het koorgebed. Het meest uitgebreid vinden we deze bepalingen in de eerder aangehaalde *Constitutiones Monialium Capituli Windeshemensis*. Van Dijk gaf in zijn proefschrift hiervan de volgende samenvatting:⁵⁸

1-8. Alle monialen moeten aan het koorgebed en de conventsmis deelnemen, tenzij zij door ziekte, zwakte of werk verhinderd zijn. In het laatste geval moeten zij vooraf verlof vragen of zich naderhand in het schuldkapittel beschuldigen.

[...] 37-55. Vooral in de kerk en de refter moeten de zusters hun ogen bewaken en zich niet laten afleiden. Hun handen moeten zij zoveel mogelijk samen houden en zichzelf tot rust dwingen, opdat zij niemands aandacht afleiden. Het geeft geen pas bladzijden om te slaan of op andere bladzijden te kijken wanneer een of twee zusters een tekst lezen of zingen.

56-59. Om onrust en verwarring te voorkomen dienen de voorzangeressen en de *hebdomadariae* tevoren hun teksten na te kijken. Bovendien moet er een ruimte zijn waar de zusters kunnen samenkomen om onder leiding van de priorin of de voorzangeres bepaalde teksten in te studeren.

60-68. Wie een boek of een zitting laat vallen, moet venie nemen⁵⁹ door de koorbank te kussen. Wie een voorgeschreven buiging of andere handeling nalaat, neemt venie met de hand op de vloer. Dezelfde venie neemt ook een zuster die als enige een fout maakt. Zusters die ook anderen fouten laten maken moeten hun schuld in het kapittel spreken. Wie bij het alleen zingen of lezen fouten maken, nemen venie met de hand op de vloer, maar pas nadat zij hun tekst beëindigd hebben.

69-120. Wanneer de priorin bij het begin van de metten een teken heeft gegeven, keren de zusters zich naar het altaar en zeggen de inleidende versikels, waarbij zij de doxologie naar elkaar gebogen zeggen. De psalm 94, de versikels en de responsories worden op feesten van negen lessen en lager door een zuster in het koor van de hebdomadaria gezongen; op dubbelfeesten zijn het er steeds twee in het koor van de hebdomadaria; op feesten *duplex maius* en hoger zingen twee zusters deze teksten in het midden van het koor. Wordt het officie gelezen, dan worden al deze teksten gezegd door de *versicularia* in het koor van de hebdomadaria, terwijl aan die kant ook drie zusters de lessen van de metten lezen.

De psalmen worden door beide koorhelften afwisselend staande en zittende gebeden. Allen zitten wanneer een nocturne gebeden wordt, tijdens de lauden, de priem op zondagen en het *symbolum* van Athanasius. Tijdens een doxologie, bij psalm 150 en de lofzang van Simeon staan allen. De psalmen moeten duidelijk en volledig uitgesproken worden, waarbij in het midden van elk vers een pauze wordt gehouden zonder dat de lettergrepen gerekt worden.

Lessen worden door jongeren voor in het koor gelezen, door ouderen in het midden. Wie wat te lezen of te zingen heeft buigt voor en na. De versicularia zorgt voor het ontsteken van de kaars die bij het lezen van de les nodig is. De lessen worden door alle zusters gelezen, te beginnen bij de jongste; ieder leest er het eigen vers bij. De hebdomadaria neemt geen les, behalve in kleinere conventen. Op feesten van de graad *duplex* worden de verzen door twee zusters gezongen: degene die de les gelezen heeft en de zuster die boven naast haar staat. Op feesten van de rang *duplex maius* en hoger, wanneer de lessen van de oudsten af gezongen worden, zijn dat de zuster die de les gelezen heeft en de zuster die onder naast haar staat. Wie de eerste, vierde of zevende les heeft, gaat onder het onzevader naar de leesplaats en begint pas te lezen zodra de koorhelften zijn gaan zitten. Wie voor de les de zegen vraagt, buigt naar de hebdomadaria, zonder de kandelaar vast te houden of bladzijden om te slaan. De hebdomadaria staat voor het geven van de zegen niet op, behalve wanneer een evangelietekst gelezen wordt of de priorin een les leest. Tijdens prostratiedagen⁶⁰ staan met de hebdomadaria alle zusters bij de zegen voor een les op; tijdens het *Sacrum Triduum* echter op een teken van de priorin. Onder de lessen en responsories zitten alle zusters.

⁵⁸ Van Dijk 1986, p. 390-394.

⁵⁹ 'Venie nemen' is boete doen om vergiffenis te verkrijgen. Afkomstig van het Latijnse *venia*: gunst, toestemming, vergiffenis, verontschuldiging.

⁶⁰ Prostratiedagen zijn de dagen waarop in de liturgie het knielen vervangen wordt door prostratie (plat ter aarde liggen). In het algemeen zijn dit dagen waarop een grotere verootmoediging geldt dan op andere dagen, zoals Goede Vrijdag. Welke precies de prostratiedagen waren bij deze zusters is mij niet bekend.

Wanneer op feesten van negen lessen en hoger en onder de octaven van Pasen en Pinksteren de lofzang van Ambrosius gezongen wordt, luidt men de klok. Hetzelfde gebeurt tijdens de herhaling van het responsorie dat op andere dagen deze lofzang vervangt. Bij bepaalde teksten in het *Te Deum* en in het algemeen zodra de namen van Jezus en Maria worden gezongen of uitgesproken, buigen de zusters waardig hun hoofd; in gezongen teksten alleen bij de laatste lettergreep.

121-129. Bij het vers voor de lauden keren de zusters zich naar het altaar tot de doxologie. Tijdens de doxologieën buigen zij steeds diep, evenals onder oraties buiten prostratietijd. Is het prostratietijd, dan knielen zij vanaf het *Kyrie* tot na de eerste oratie. De hebdomadaria zegt de oratie staande; onder volgende oraties staan de zusters gebogen.

130-139. Het Mariaofficie wordt altijd in koor gebeden, behalve op feesten van de rang *duplex* en hoger, tijdens plechtige octaven en in de Goede Week. Zijn de getijden van de dag aan Maria gewijd, dan vervangt men het Mariaofficie door de vijftien trappsalm⁶¹ met hun verzen en oraties. Tijdens het Mariaofficie worden de psalmen van de metten en vespers steeds zittend gebeden, waarbij de zusters onder de doxologie het hoofd neigen. Hetzelfde doen zij bij het dodenofficie. De getijden van het Mariaofficie worden na die van de dag gezegd, behalve de priem en het uurtje voor de conventsmis.

Als de metten beëindigd zijn, gaan de zusters op een teken terug naar hun slaapzaal, de jongsten voorop.

140-159. Onder het onzevader, de geloofsbelijdenis en de schuldbelijdenis in de priem en de completen buigen de zusters diep, als het geen prostratietijd is. Na de eerste oratie van de priem gaan de zusters naar de kapittelzaal, de oudsten voorop. Als het convent gezeten is, wordt het *Martyrologium* voorgelezen, gevolgd door de versikels van de priem. Na de tweede oratie volgt een lezing uit de Regel; op feesten van negen lessen en hoger en onder de octaven van Pasen en Pinksteren leest men evenwel een stuk uit het evangelie, waarbij het convent staat. Na de lezing herdenkt men de doden met psalm 129 en een oratie, behalve op duplexfeesten en in het paasoctaaf. Na het afsluitende versikel houdt de priorin een korte vermaning, gevolgd door psalm 150. Dan zegt de hebdomadaria het versikel en het gebed, waarna de priorin de priem met het afsluitende versikel besluit. Als het vastendag is, volgt onmiddellijk de terts.

160-163. Voor de vespers geldt veel van wat boven uiteengezet is. Op hogere feestdagen is de rector hebdomadarius en is er wierook onder de lofzang van Maria.

164-176. De inleidende lezing van de completen wordt alleen gezegd als er 's avonds gegeten wordt. Voor de zegen na de completen knielen de zusters; in de paastijd staan zij echter gebogen. Als de Maria-antifoon gezongen is, wordt driemaal een teken met de klok gegeven, waarbij de zusters telkens en weesgegroet bidden, ieder voor zich. Op een teken gaan alle zusters naar de slaapzaal, de jongsten voorop."

Het beeld dat uit deze gedetailleerde bepalingen ontstaat is er een van grote zorg voor het voltrekken van het goddelijk officie. Elk gebaar, elke seconde lijkt gereguleerd te zijn. Op fouten, slordigheden en onoplettendheid stonden straffen. Dit wordt nog duidelijker wanneer we naar de strafwetgeving kijken in de *Constituciones* voor Windesheimse zusters:⁶²

SCHULDENLAST: licht. AARD VAN HET VERGRIJP: tekens van dagorde veronachtzamen. Lees- of zangbeurt verwaarlozen. Koor in verwarring brengen. Geen venie nemen na fouten in lezing of zang. Boek voor lezing in refter, collatie of kerk vergeten. Niet snel naar refter, collatie, kapittel, kerk of conventswerk komen. Als tafellezere te laat voor zegen komen. Lawaai maken in slaapzaal of elders. Zusters die bidden, lezen of werken hinderen. Kaars of werktuig kwijtraken of breken. Kleren verwaarlozen of kwijtraken. Slapen tijdens getijden, collatie of werk. [...] STRAFMAAT: een of meer psalmen.

SCHULDENLAST: middelmatig. AARD VAN HET VERGRIJP: na eerste psalm binnenkomen en geen venie nemen. Niet aanwezig zijn bij verkondiging van geboorte des Heren op vigilie van Kerstmis. Gebrek

⁶¹ Trappsalmen zijn de psalmen 120-134. Deze trap- of graduaalpsalmen zijn bedevaartpsalmen die gezongen zouden zijn bij het opgaan van de 15 treden van de tempel in Jeruzalem.

⁶² Van Dijk 1986, p. 414.

aan aandacht in koorgebed. Lezing niet tijdig voorbereiden. Iets anders lezen of zingen dan is aangegeven. Gelach of stoornis in koor verwekken. Zonder reden wegblijven uit kapittel of collatie, refter, werk of koor. Eten of drinken zonder te bidden [...]. STRAFMAAT: psalmen, discipline en venie.

1.4.3. *Feitelijke uitvoeringspraktijk*

Overigens is het maar de vraag of de soep zo heet werd gegeten als die in deze *constituciones* wordt opgediend. Over de feitelijke uitvoeringspraktijk is zo goed als niets bekend, afgezien van een mogelijke opmerking in kronieken, en wat er eventueel vermeld wordt in visitatieverslagen. Zo schrijft de Bossche bisschop Masius bij een visitatie in 1613 voor:⁶³ “In den iersten, dat allen religieusen sullen vervolligen allen die Getijden van den Godsdienste ende daermede voerierst ende voeral soecken het Ryck Godts ende syn rechtverdicheynt.” Blijkbaar was het nodig de zusters hierop te wijzen.⁶⁴

Een bijkomende kwestie die de uitvoeringspraktijk raakt, is hoe men omging met de zogenaamde conversinnen tijdens het officie in de kapel.⁶⁵ De *conversae* of conversinnen zijn de werkszusters, die naast de eigenlijke koorzusters het convent bewoonden. Zij kenden geen Latijn en waren niet aan het officiële getijdengebed gehouden. Toch waren zij vaak gelijktijdig met de koorzusters in de kapel en baden daar een soort *Ersatz*-officie, bestaande uit Weesgegroeten, Onzevaders en andere bekende gebeden. Het is moeilijk zich daar een concreet beeld van te vormen. De conversinnen, die een aparte plaats in de kapel hadden, konden zich in houding en gebaren weliswaar confirmeren aan de koorzusters, om een zekere eenheid te bewerkstelligen, maar konden bezwaarlijk hun eigen gebeden hardop bidden, terwijl de monialen hun psalmen, antifonen en responsoria even luid zongen.

1.4.4. *Kennis van Latijn*

Een andere vraag is in hoeverre de zusters Latijn kenden. Veel publicaties gaan er vanuit dat zij de taal van de kerk niet machtig waren.⁶⁶ Toch zongen de koorzusters het officie in het Latijn. En hoewel er zeker vrouwenconventen waren die een incomplete liturgie vierden,⁶⁷ baden de Windesheims geïnspireerde zusters het volledige officie. Dat kunnen we afleiden uit de koorboeken die ze gebruikten, die wat dat betreft niet afwijken van boeken voor ‘mannenliturgie’. Ook De Loos zegt dat het zeer moeilijk is het verschil tussen mannen- en vrouwenliturgie te zien.⁶⁸

Dat doet wel de vraag opkomen of zij begrepen wat zij zongen. We weten dat de zusters voor hun professie les kregen in lezen en zingen. Van Dijk vat dat als volgt samen: “Geen candidate mag koorzuster worden voordat zij heeft leren lezen en zingen, zodat zij de Latijnse Getijden kan bidden”.⁶⁹ Bovendien kregen de zusters van de rector les hoe de getijden te bidden. Dat gold althans voor het klooster Bethanië in ’s-Hertogenbosch,⁷⁰ dat eveneens tot het Kapittel van Venlo behoorde. Maar dat de zusters de gebedsteksten konden lezen, uitspreken, zingen, wil nog niet automatisch zeggen dat zij die ook begrepen. Wellicht drongen zij pas gaandeweg door in de betekenis van hetgeen zij dag in dag uit zongen, en

⁶³ Frenken, p. 271: “Voorschriften aan Zoeterbeek gegeven door Bisschop Masius bij zijne visitatie van 8 Mei 1613.”

⁶⁴ Over de specifieke (verzachtende) omstandigheden van dat moment, zie hierboven in paragraaf 1.2.3.

⁶⁵ Zie de opmerkingen hierover in Van Dijk 1986, p. 494-495.

⁶⁶ Bijvoorbeeld Van Dijk 1982, p. 93.

⁶⁷ De Loos 2003, p. 42.

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ Van Dijk 1986, p. 503.

⁷⁰ Van Dijk 1982, p. 26.

daardoor verinnerlijkten. In tegenstelling tot conventen van bijvoorbeeld de birgitiessen, bestond dit soort kloosters namelijk niet uit adellijke vrouwen die van huis uit goed geschoold waren.

Enig licht op deze zaak kan misschien geworpen worden door het feit dat we in liturgische handschriften op verschillende plaatsen Middelnederlandse vertalingen onder de Latijnse teksten geschreven vinden. Dit is bijvoorbeeld het geval in ons hs. IV 25, waar we op vijf bladzijden een dergelijke ‘ondertiteling’ tegenkomen.⁷¹ We vinden ook nog wel andere Middelnederlandse teksten in de handschriften, maar dat zijn incidentele rubrieken, waarvoor we de kopiist of rubricator verantwoordelijk moeten houden, en dat waren doorgaans niet de eigen zusters, en af en toe een glos, waarvan het logisch is dat die voor het gemak in de eigen taal geschreven werd.

We zouden wellicht voorzichtig mogen stellen dat de langer geproefte zusters waarschijnlijk passief liturgisch Latijn kenden.

1.4.5. Verschillende vormen door de tijd

De periode die wij in deze scriptie behandelen, is die waarin de aangetroffen handgeschreven antiphonaria ten volle gefunctioneerd hebben. Wat betreft de liturgie door de eeuwen heen het volgende.⁷² Oorspronkelijk maakten de zusters gebruik van het *breviarium Windeshemense*, de officiële liturgie van het Windesheims Kapittel.⁷³ Na de kapelbrand in Soeterbeeck van 1539, waarbij waarschijnlijk vele boeken verloren gingen, stapten de zusters over op het Officie van Onze Lieve Vrouw. Dit bleef tot 1906 gehandhaafd. Eerst in dat jaar gingen zij het Romeins Brevier gebruiken, met (vanaf 1913) het *proprium* van de Reguliere Kanunniken van Sint Jan van Lateranen. Het Tweede Vaticaanse Concilie bracht grote liturgische vernieuwingen. Voor het eerst in hun lange geschiedenis gingen de zusters de liturgie in de volkstaal bidden en kwamen liturgische experimenten in zwang.⁷⁴

⁷¹ F. 68r, 68v, 87v, 88r en 90r. Zie ook paragraaf 3.7. over Middelnederlands in de codices.

⁷² Zie hiervoor Peijnenburg 1982b, p. 56 en Frenken, p. 197, nt. 2.

⁷³ Of dit daadwerkelijk zo was, of dit dus terug te vinden is in de handschriften, is onderwerp van deze scriptie.

⁷⁴ Van Dijk 2000, p. 70.

1.5. Het antiphonarium⁷⁵

Voor het uitvoeren van de liturgie is een hele reeks aan boeken nodig om in de benodigde teksten te voorzien. Zo kennen we onder meer *antiphonaria* (antifoon-boeken), *hymnaria* (hymne-boeken), *lectionaria* (lezingen-boeken), *evangelitaria* (boeken met evangelie-pericopen), *gradualia* (boeken met de wisselende misgezangen), *psalteria* (psalmen-boeken) en *missalia* (boeken met de gebeden van de mis). Voor het getijdengebed kennen we als laat-middeleeuwse ontwikkeling ook nog het *breviarium* (brevier), dat een boek is waarin alle verschillende soorten teksten en gezangen in één band zijn samengebracht.

Het specifiek soort boek waarmee we ons in deze scriptie gaan bezighouden is het antiphonarium. In deze paragraaf zullen we kort de ontwikkeling hiervan beschrijven. Merk op dat hier sprake is van het mannelijk woord *antiphonarius* (meervoud *antiphonarii*). Deze term werd oudtijds gebruikt om hetzelfde boek aan te duiden, als afkorting van *Liber antiphonarius*.

1.5.1. Oudste getuigen

Antiphonarius als naam voor een bepaald boek vinden we vanaf het einde van de 8^e eeuw. Het is afgeleid van het soort gezangen dat we erin tegenkomen, namelijk *antiphonae*: een soort keerverzen of ‘refreinnetjes’, vaak thematisch van inhoud, die voor en na een psalm, of ook wel tussen psalmverzen in herhaald werden gezongen. De vroegste getuigen van *antiphonarii* komen we tegen in oude catalogi van Karolingische bibliotheken, zoals die van de abdij Saint-Wandrille de Fontenelle in Normandië, samengesteld tussen 787 en 806, die van Saint-Riquier in Picardië uit 831, in Keulen uit de 9^e eeuw, Sankt-Gallen, uit het midden van de 9^e eeuw, en Reichenau uit het einde van de 8^e eeuw. In Corbie werden Romeinse antiphonarii bewaard uit de tijd van paus Adrianus I (772-795), die aangeboden waren aan abt Wala (822-835). De biograaf van Gregorius de Grote (+604), de diaken Johannes (+ vóór 882), beweerde dat in Rome de antiphonarius van deze paus bewaard werd.

Er is een aardig bewijs voor het bestaan van Romeinse antiphonarii in de 8^e eeuw: de kopiist van de *Codex Blandiniensis* (eind 8^e eeuw) noteert bij de 7^e zondag na Pinksteren: “Ista ebdomada non est in antefonarios romanos”. Belangrijk hierbij is op te merken dat de kopiist spreekt over misgezangen. Anders dus dan tegenwoordig was het *liber antiphonarius* daadwerkelijk het boek waarin antifonen stonden opgetekend. Dit is het oudste Romeinse systeem, een scheiding op basis van gezang-type: in de antiphonarius vond men de antifonen voor zowel mis (*introitus* en *communio*) als officie. Daarnaast bestond het responsoriale, waarin de responsorie-gezangen gevonden konden worden voor beide vormen van liturgie. Later kwam gaandeweg het systeem in zwang waarbij de verschillende soorten gezangen van één bepaald soort liturgie werden samengebundeld: de misgezangen werden opgenomen in het zogenoemde *graduale*, terwijl de *antiphonarius* het boek werd voor de officie-gezangen, zowel de *antiphonae* als de *responsoriae*.

1.5.2. Cantus Romanus wordt cantus Gregorianus

Rond de tijd waarin we voor het eerst de term *antiphonarius* aantreffen, vinden er eveneens veranderingen plaats in de muziek zelf. Rond 780 verschijnen de eerste *tonaria*: gezangen voor mis en officie worden geklasseerd in de orde van de *octo toni*. Deze klassering werd

⁷⁵ De informatie in dit hoofdstuk is overgenomen uit ‘Le Liber antiphonarius’, in Michel Huglo, *Les livres de chant liturgique*. Turnhout, 1988 (Typologie des sources du moyen âge occidental; fasc. 52), p. 79-94. Dit werk maakt gebruik van de naamsvariant *antiphonarius*. Om die reden wordt deze variant ook in ons hoofdstuk gebruikt.

toegeschreven aan de eerder genoemde paus Gregorius de Grote, omdat er in de Middeleeuwen voor aanvaarding nu eenmaal autoriteit nodig was. Met deze classificatie correspondeert een begrijpelijke naamswijziging in die tijd: wat eertijds *cantus Romanus* genoemd werd, ging voortaan door het leven als *cantus sancti Gregorii* of *cantus gregorianus*.

1.5.3. Inhoud

In de 9^e eeuw komen we in de antiphonarii alle officie-gezangen van het liturgisch jaar tegen, gerangschikt volgens de liturgische kalender: advent – kerst – epifanie – septuagesima – vasten – paastijd. Het laatste deel van het kerkelijk jaar, de zondagen na Pinksteren, werd iets anders behandeld.

Waar de antifonen voor de evangelische lofzangen *Benedictus* en *Magnificat* gerangschikt werden per zondag, waren de responsoria gerangschikt per maand, overeenkomstig de verschillende wijsheids- en profetische boeken die in die periode gelezen werden. Daarnaast vinden we de gezangen voor de vieringen van de heiligen, het *sanctorale*. Deze waren deels gecombineerd met die van de beweeglijke feesten van het *temporale*, het tijdeigene. Het einde van deze antiphonarii werd doorgaans gevormd door de teksten die gemeenschappelijk waren aan bepaalde heiligenfeesten, het *commune sanctorum*, en de psalmen van de uitnodiging waarmee elke liturgische dag begon, het *invitatorium* voorafgaande aan de nachtelijke metten. Soms kwam er een klein *tonale* aan het eind, waarin bijvoorbeeld de doxologie *Gloria Patri* aan het einde van elke psalm in de acht verschillende tonen werd weergegeven.

Naar inhoud gezien kwamen er twee soorten antiphonarii voor: seculiere en monastieke. De seculiere antiphonarius werd gebruikt door clerici, kanunniken en de broeders van de bedelorden. Deze wordt gekenmerkt in de metten door drie *nocturnes* van elk drie psalmantifonen en drie lezingen-responsoria, dus *negen* responsoria in totaal, en in de vespers door *vijf* psalmantifonen. De monastieke antiphonarius werd gebruikt door benedictijnen, cisterciënzers en kartuizers, en wordt gekenmerkt in de metten door drie *nocturnes* van elk *vier* psalmen met hun antifonen en vier responsoria, dus *twaalf* responsoria in totaal, en in de vespers door eveneens *vier* psalmen.

1.5.4. Van geen muzieknnotatie naar neumen

De gregoriaanse antiphonarius, die aan het eind van de 8^e eeuw werd geïntroduceerd in het Karolingische rijk, werd verspreid door heel christelijk Europa, evenals het gregoriaans sacramentarium en het lectionarium. De eerste antiphonarii hadden geen vorm van muzieknnotatie, maar enkel teksten. Men kende de melodieën uit het hoofd na een memorisatieperiode van tien jaar. Volgens een schrijven van Helisachar, abt te Trier (+ca. 820), aan bisschop Nebridius van Narbonne, werd een kopie van de antiphonarius vergezeld door een geoefende zanger om mondeling de melodieën over te brengen.

De uitvinding van neumen,⁷⁶ in de tweede helft van de 9^e eeuw, was een grote hulp bij het memoriseren en bij het terughalen van melodieën uit het geheugen. Deze vinding betekende echter een nieuwe manier van werken voor kopiïsten, en dus een andere vormgeving van de handschriften. Voortaan was er meer ruimte nodig tussen de regels, en bovendien moesten woorden worden opgedeeld om plaats te bieden aan de neumen die nodig waren voor melismatisch gezongen lettergrepen⁷⁷. Om de woorden op de juiste plaats te

⁷⁶ Een rudimentair systeem van muzieknnotatie dat ontstond uit woord-accenttekens, en dat wel de beweging van de tonen volgde, maar niet hun onderlinge hoogte, of hun lengte en ritme.

⁷⁷ Lettergrepen die gespreid zijn over verschillende tonen.

kunnen neerschrijven moesten de kopiïsten dus kennis hebben van de melodieën, of minstens met voorzangers samenwerken. Het is te begrijpen dat dit een lange periode van uitproberen is geweest. Er zijn meerdere voorbeelden van antiphonarii waarin neumen door ruimtegebrek in de marge van de bladzijde terecht zijn gekomen, en dus niet boven de eigen lettergreep.

1.5.5. De oostelijke en westelijke traditie

Het ontstaan van neumen in de tweede helft van de 9^e eeuw was niet onbelangrijk, daar in dezelfde periode het repertoire in twee grote tradities uiteen begon te vallen: een oostelijke groep, grof gezegd in het gebied van de Germaanse talen, en een westelijke groep in het Romaanse gebied. De oorsprong hiervan ligt natuurlijk in de opdeling van het Karolingische rijk in 843 bij het Verdrag van Verdun, en de bevestiging daarvan in het in 870 gesloten Verdrag van Meerssen. Om verschillende redenen nemen Noord-Italië en Engeland hier muzikaal gezien wisselende posities in. In de westelijke traditie vinden we ook aanpassingen die gemaakt zijn door de eerder genoemde Helisachar en Nebridius, die elkaar nog kenden uit de tijd dat zij samen het officie baden in de Paltskapel in Aken. Deze aanpassingen hebben vooral ingang gevonden in Zuid-Frankrijk en behelzen tekstuele veranderingen in bepaalde responsoria waarbij men had geconstateerd dat die een hiaat vertoonden tussen het vers en de herhaling van het responsorium. Voorzangers pasten hier stereotype muzikale formules toe op de nieuw ingevoegde tekst. De oostelijke traditie behield in de overeenkomstige responsoria doorgaans haar oorspronkelijke verzen.

1.5.6. Onderlinge verschillen

Parallel aan het ontstaan van verschillende tradities zien we verschillen in de ordening van de responsoria in de antiphonarius voor alle feesten, zondagen en het feriaal officie (voor de wekdagen waarop geen apart feest valt). In antiphonarii van verschillende herkomst blijken de antifonen van metten, lauden en vespers vaak grotendeels hetzelfde te zijn, terwijl de responsorium-keuze een grote variatie vertoont. Deze plaatselijke afwijkingen werden nog groter doordat het oorspronkelijke canoniale officie van negen metten-responsoria op veel plaatsen werd aangepast aan de codificatie van de Regel van Benedictus, die aan alle monniken werd opgelegd door het *Capitulare* van juli 817, en die de monastieke *ordo* van twaalf metten-responsoria verplichtte. Dit had tot gevolg dat er voor elk officie drie responsoria bij gevonden of gecomponeerd moesten worden. We zien in verschillende monastieke antiphonarii uit de 10^e eeuw dat dit niet voor alle gelegenheden zomaar lukte.⁷⁸ Wel is het door al deze plaatselijke afwijkingen goed mogelijk verschillende kerken, en daardoor liturgische tradities, te onderscheiden.

Aan het einde van de 9^e eeuw kwamen Hucbald van Saint-Amand en Etienne van Luik nog met een compositiemethode die rekening hield met de *modi*: zo moesten de eerste antifoön en het eerste responsorium in de eerste modus staan, de tweede in de tweede modus, enz. Dit was al een moeilijk systeem met acht *modi* en negen responsoria, maar het werd een wanorde toen het aangepast moest worden aan twaalf responsoria.

1.5.7. Cluny en het gebruik van een archetype

Eveneens in de 9^e eeuw werden in het bisdom Lyon buitenbijbelse responsoriumteksten uit de antiphonarius verbannen naar aanleiding van de stevige kritiek die Agobard daarop geuit had in zijn *De correctione antiphonarii*. Deze wijziging vond ook buiten dat bisdom navolging.

⁷⁸ Voorbeelden hiervan zijn de antiphonarius die door Hartker werd geschreven, en die welke door Mont-Renaud vervaardigd is voor Corbie.

Zo nam de abdij van Cluny dit principe in de 10^e eeuw over. Cluny heeft op haar beurt voor een grote verspreiding ervan gezorgd met haar hervormingsbeweging. De antiphonarius van Cluny die tot stand kwam onder abt Odo (927-942), kende nog een andere belangrijke verandering. Voor de paasnacht was de gewoonte gegroeid om het gebruik van seculiere kerken over te nemen de paasmetten te beperken tot één nocturne met drie lezingen en hun responsoria. In seculiere kerken was dit begrijpelijk: de zegening van doopwater en de toediening van het doopsel drukten daar het nachtofficie weg. Voor monastieke kerken gold dit echter niet. De antiphonarius van Cluny herstelde dan ook het monastieke gebruik van drie nocturnes met twaalf responsoria. De cisterciënzers namen deze *cursus* nadien ook over, zoals de gebruiken van Cluny in de 11^e en 12^e eeuw door veel monastieke congregaties werden overgenomen.

De cisterciënzers gebruikten aanvankelijk de antiphonarius van Metz, maar onder invloed van Bernardus hervormden zij antiphonarius en graduale rond 1134. Hier vinden we het ontstaan van het gebruik van een archetype, waaraan de andere liturgische boeken moesten worden getoetst om eenheid te bereiken. Dit archetype werd bewaard in Citeaux.

De dominicanen namen het principe van een archetypische codex, een *exemplar*, over. Zij bewaarden deze in de Saint-Jacques te Parijs, en later ook in Bologna en Salamanca. Bij visitaties liet de magister-generaal van deze orde de boeken controleren aan de hand van een draagbaar exemplaar dat hij overal met zich meedroeg.

Ook de kartuizers maakten vanaf ca. 1259 gebruik van een *exemplar*. Vanaf deze tijd werd het repertoire zo goed als algemeen.

1.5.8. Volwaardige muziekhandschriften

Was rond 1030 het neumensysteem al iets exacter gemaakt met de introductie van een notenlijn, de 13^e eeuw zag een nieuwe verandering: antiphonarii met noten op vierlijnige notenbalken, die daardoor ook veranderden van omvang: de codices werden groter en kwamen terecht op lezenaars, vaak in de vorm van een adelaar met gespreide vleugels. Vooral in de kathedralen en de kerken van de bedelorden gebeurde dit. Later werden dit gebruik en deze vormgeving algemeen.

Deze scriptie begint waar dit verhaal over de ontwikkeling van het antiphonarium eindigt. Zeker in de 14^e eeuw was de vormgeving en inhoud van antiphonaria een vast gegeven geworden. Latere handschriften worden vaak genegeerd omdat men er vanuit gaat dat dit starre kopieën zijn van hun voorgangers. De antiphonaria die onderwerp zijn van deze scriptie stammen uit een tijd dat elders handschriften al terzijde werden geschoven ten gunste van gedrukte exemplaren: de late 15^e en vroege 16^e eeuw. Over het algemeen bestaat er weinig literatuur over middeleeuwse liturgische handschriften. In het bijzonder geldt dit voor dergelijke late handschriften. Op de volgende pagina's wordt gepoogd een analyse te geven van de vorm en de inhoud van enkele van zulke handschriften, om aldus iets van de bestaande lacune in te vullen.

DEEL I: HET ANTIPHONARIUM ALS BOEK

Om tot een zinvolle analyse te komen van de voorliggende codices zullen we ze naar vorm en inhoud bekijken. Daarbij zullen we de weg maken ‘van buiten naar binnen’, en beginnen met het meest zichtbare en dus toegankelijke: de uiterlijke verschijningsvorm van de boeken (h. 2). De opbouw van de codices (h. 3) is een volgende stap om door te dringen tot dergelijke liturgische boeken. Aandacht voor een specifiek element van de vormgeving, namelijk het gebruik van bijzondere letters zoals initialen, die inhoudelijke differentiëring aanduiden (h. 4), leert ons dat vorm en inhoud nauw met elkaar verweven zijn. Daarmee komen we bij de eigenlijke inhoud van de boeken: de liturgie. We kijken daarbij ten eerste naar welke heiligenfeesten er in de boeken te vinden zijn (h. 5). Daarna leggen we die feesten naast liturgische kalenders uit hun omgeving (h. 6). Tenslotte leggen we de gebruikte teksten voor de feesten naast die van liturgische tradities uit hun omgeving (h. 7).

Op deze manier proberen we onze codices te beschrijven binnen de bestaande traditie van de vormgeving van dergelijke boeken. Daarnaast proberen we te achterhalen van welke liturgische traditie sprake is in onze boeken, en op welke manier deze is toegepast.

Omdat vorm en inhoud van liturgische handschriften zozeer met elkaar samenhangen is het belangrijk op te merken dat het onmogelijk is gebleken om een strikte scheiding daartussen toe te passen in de opbouw van de hoofdstukken die hier volgen. Met name de vragen naar de datering van de handschriften en hun herkomst, die strikt genomen thuishoren bij de formele beschrijving van de handschriften, worden completer beantwoord wanneer daar ook argumenten in betrokken worden die inhoudelijk van aard zijn. Hierdoor was het soms nodig vooruit te wijzen naar onderzoeksresultaten die pas in latere hoofdstukken gepresenteerd worden. De lezer vergeve ons deze grensoverschrijding, daar die de helderheid van het betoog ten goede komt. Anders hadden bijvoorbeeld herkomstkwesies niet bij elkaar gepresenteerd kunnen worden, maar waren die verspreid geweest over verschillende scriptieonderdelen.

We zullen, zoals gezegd, de boeken ter hand nemen en ten eerste beschrijven wat we in handen hebben.

2. VORM, DATERING EN HERKOMST VAN DE HANDSCHRIFTEN

De groep handschriften die we bekeken hebben, is gekozen op basis van inhoudelijke en uiterlijke kenmerken. We zochten naar boeken die gebruikt zijn in de kapel voor de officiële liturgie van het officie, en meer specifiek de *antiphonaria*. Deze keuze is ingegeven door de vraag naar de eigen officie-liturgie van het Kapittel van Venlo.

Inhoudelijk vielen daarmee andere liturgische boeken, zoals missaals, gradualia, psalteria enz. af, maar ook para-liturgische handschriften, zoals getijdenboeken, en uiteraard de niet-liturgische werken, zoals geestelijke traktaten.

Daarnaast gold de uiterlijke beperking. Enkel de boeken waarvan we zeker konden zijn dat ze daadwerkelijk in de kapel zelf gebruikt zijn kwamen in aanmerking. Dit zijn de antiphonaria van groot formaat, met muzieknnotatie. Boeken met geheel of gedeeltelijk dezelfde inhoud en/of opbouw, maar van een (veel) kleiner formaat vielen hiermee af.

De codices uit de collectie die na selectie overbleven zijn Deursen IV 6, IV 7, IV 21, IV 22, IV 25, IV 131 en IV 132. Later kwam overigens IV 4 nog boven water, die binnen de selectiecriteria ook in aanmerking kwam. Dit was echter helaas in een te laat stadium van ons onderzoek om hem hierin nog te betrekken. Wel is dit handschrift hier en daar in de vergelijkingen meegenomen.

Een beschrijving van de individuele handschriften is opgenomen als bijlage 1. Hier zullen we onze handschriften in samenhang met elkaar bespreken.

2.1. Formaat

De op papier geschreven codices met liturgische inhoud binnen de collectie Soeterbeeck zijn onder te verdelen in drie formaten. De echt grote koorboeken, die een omvang hebben van grofweg 38 x 28 cm; de middelgrote koorboeken, met een omvang van circa 30 x 21 cm, en de kleine codices, die zo'n 21 x 15 cm meten. Dit komt overeen met respectievelijk royaalformaat in folio, kanselarijformaat in folio en kanselarijformaat in quarto. De codices van de grootste twee formaten zijn in ons onderzoek betrokken, die van het kleine formaat niet.

Van dit kleine formaat komen we handschriften tegen met alleen maar gezangen op noten, maar ook boekjes waarin muziek en 'kale' teksten elkaar afwisselen. Een voorbeeld uit de collectie van de eerste soort is handschrift IV 15, dat naar inhoud volledig te vergelijken is met de 'grotere' antiphonaria, maar wel van het 'kleine' formaat is, namelijk 20,8 x 14,5 cm.⁷⁹ Een voorbeeld van de andere soort, dus een 'klein' formaat met afwisselend tekst en muziek, is IV 79, een *matutinale*, een boek waarin teksten voor de metten opgenomen zijn.⁸⁰ Naast bijvoorbeeld gezangen als *invitatorium-antifonen* en *responsoria* vinden we er de lezingen ('lessen', of *lectiones*) van de nocturnes in. Een vraag die beantwoord moet worden is hoe deze verschillende formaten en inhouden zich tot elkaar verhouden. Werden zij naast elkaar gebruikt in dezelfde kapel? Werd een dergelijk boekje met lezingen enkel gebruikt door de *hebdomadaria* of de *lectrix*? En zo ja, waarom staan er dan ook de gezangen in uitgeschreven? Of werden zij, zoals *breviaria*, ook gebruikt voor individueel gebed? Dergelijke vragen omtrent het gebruik van de diverse soorten en maten liturgische boeken zijn niet onbelangrijk, omdat deze diversiteit in vele collecties wordt aangetroffen, en ons een beeld kan helpen geven van hoe de liturgie in de praktijk daadwerkelijk gevierd werd, los van de bepalingen in *constitutiones*.

Van het grootste formaat vinden we twee codices terug in onze selectie. Het betreft IV 6 en IV 7. Het boekblok van IV 6 meet ongeveer 37,2 x 26,5 cm, en dat van IV 7 circa 38,8 x 28 cm. Dit zijn overigens de enige twee codices van dit formaat die aangetroffen zijn in de collectie Soeterbeeck.⁸¹ Onze overige vijf koorboeken zijn van het 'middelgrote' formaat, met de volgende afmetingen voor het boekblok:

IV 21	28,8-29,5 x 20,7 cm (zeer schuin besneden)
IV 22	29,8 x 21,8 cm
IV 25	26,4 x 19,9 cm
IV 131	27,3 x 20 cm
IV 132	28,7 x 21 cm

Alle zeven de handschriften zijn in meer of mindere mate besneden. Een indicatie hiervoor vormen de afmetingen van de schriftspiegels:

IV 6	28,5/29 x 18,5 cm (dit hs. heeft één regel meer per blz. dan de andere)
IV 7	26,7 x 19,8/20 cm

⁷⁹ Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 61.

⁸⁰ Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 101. Vergelijk IV 80 in *idem*, p. 105.

⁸¹ Wanneer we echter de foto van de oude bibliotheek bekijken in Van Dijk 2000, p. 56, zien we er zeker meer dan twee. Waar zijn de andere gebleven?

IV 21	22,5/23 x 14,5/15 cm
IV 22	22,5/23 x 14,5/15 cm
IV 25	21,5/22,5 x 14,5/15 cm
IV 131	20/20,5 x 14/15 cm 21,5/21,7 x 12/13 cm ⁸²
IV 132	20,7/21 x 14/14,5 cm

De verhouding boekblok / schriftspiegel is daardoor grofweg:⁸³

IV 6	1,30 x 1,43
IV 7	1,45 x 1,41
IV 21	1,28 x 1,41
IV 22	1,31 x 1,48
IV 25	1,20 x 1,35
IV 131	1,35 x 1,38
IV 132	1,38 x 1,47

Aan deze verhoudingen zien we dat met name handschrift IV 25, dat met een hoogteverhouding van 1,20 duidelijk lager uitkomt dan de andere handschriften, sterk besnoeid is.

2.2. Banden

De banden van de codices zijn niet alle origineel. IV 6, 7, 21 en 22 bezitten nog een oorspronkelijke of contemporaine band. IV 25 en 131 hebben een latere band, en bij IV 132 ontbreekt de band geheel.

IV 6 en 7 hebben mooi verzorgde originele banden, bestaande uit afgeschuinde houten platten, overtrokken met leer dat voorzien is van blindstempelingen van fileten en kleine motiefjes. Verder hebben ze koperbeslag (dat bij IV 6 bewerkt is) in de vorm van hoekstukken, een middenstuk (IV 6) en knoppen, daarnaast koperen sluitwerk: een platsluiting (IV 6), dan wel een klampsluiting (IV 7, en later deels bij IV 6). De afmetingen van de platten zijn: ca. 38,5 x 27,3 cm (IV 6) en 40,3 x 28 cm (IV 7).

De banden van IV 21 en 22, alsmede van IV 4, horen zichtbaar bij elkaar. Zij hebben hetzelfde bindersmerk.⁸⁴ Ook in de verdere uitvoering lijken zij op elkaar. Met name IV 4 en 22 zijn vrij identiek: zij hebben dezelfde kleur leer, dezelfde blindstempeling en beide vijf knoppen op voor- en achterplat. De band van IV 21 komt ook hiermee overeen, zij het dat hieruit de houten platten verwijderd zijn. Hierdoor ontbreken ook de knoppen en de pootjes. De afmetingen van deze platten zijn 31 x 23,5 cm (IV 4), ca. 28,7 x 20,5 cm (IV 21) en 30,5 x 22 cm (IV 22).

De band van IV 25 is van later tijd. Dat wil zeggen: hoogstwaarschijnlijk zijn de houten platten de originele (de pootjes zitten er nog aan), maar die zijn opnieuw met leer bekleed. De rug is voorzien van vergulde bestempeling, zoals gebruikelijk bij 18e-eeuwse banden. Op dat moment zijn waarschijnlijk ook de snedezijden van het boekblok gedecoreerd, met een *kievits*-decoratie (fijn besprenkeld).⁸⁵

⁸² Eén hand heeft in deze codex een afwijkend formaat schriftspiegel.

⁸³ Hoogte boekblok/hoogte schriftspiegel x breedte boekblok/breedte schriftspiegel.

⁸⁴ Zie hieronder bij 2.4.1.1.

⁸⁵ Terminologie overgenomen uit W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert, J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructie van oude boekbanden*. Den Haag, 1992, p. 21.

De band van IV 131 is in zijn geheel van later datum. Hier hebben we te maken met een perkamenten omslag, dus zonder borden, met vier perkamenten naairiemen. Voor de bepaling van herkomst of gebruik van de codex is deze omslag onbruikbaar.

De band van IV 132 tenslotte, ontbreekt helemaal. De naairiemen zijn doorgesneden. Het boekblok werd bewaard in moderne kartonnen platten zonder rug met een stoffen strikssluiting. Voor verder onderzoek is deze uiteraard ongeschikt. Inmiddels heeft de codex een nieuwe conserveringsband gekregen.⁸⁶

Het is opvallend dat alle boeken met originele borden pootjes hebben. Dit geldt dus voor de codices IV 4, 6, 7, 22 en 25. Zij vormen een belangrijke aanwijzing voor het gebruik van deze grote(re) gezangenboeken. We hebben hiermee ook een formeel argument in handen om deze twee formaten boeken te onderscheiden van het kleine formaat met dezelfde inhoud. Bij geen enkele van de handschriften in quarto vinden we pootjes. Deze pootjes zijn zonder twijfel bedoeld geweest om de band en het boekblok te beschermen bij het open-, dicht- en omslaan van band en blad, daar deze boeken niet anders dan op een lezenaar ('adelaar', of 'pelikaan'⁸⁷) kunnen hebben gestaan. Dat zij op de 'forme'⁸⁸ gelegen hebben, "de breede, schuine lijst der koorbanken, die diende tot lessenaar",⁸⁹ is niet waarschijnlijk, gezien hun afmeting en het feit dat het een praktische onmogelijkheid lijkt meerdere in de koorbank naast elkaar staande zusters uit hetzelfde boek te laten zingen.

Verder kan opgemerkt worden dat enkele banden dezelfde witte zeemleren beschermruggen hebben, vastgezet met koperen rugstrips. Voor onze handschriften is dit het geval bij IV 4, 6 en 7. Dit is een belangrijke constatering. Hieruit blijkt dat een dergelijke beschermrug niet exclusief bij het royaal-folio-formaat (IV 6 en 7) behoort, maar ook bij het kanselier-folio-formaat (IV 4) werd toegepast. Het is niet altijd duidelijk geweest of deze origineel dan wel contemporain zijn of latere reparaties of verfraaiingen.⁹⁰ Jos Schrijen stelt dat deze ruggen wel degelijk tot de originele band behoren.⁹¹

2.3. Datering

2.3.1. Watermerken

Onze handschriften bestaan alle uit papieren bladen. Deze zijn voorzien van watermerken die wellicht aan een jaartal gekoppeld kunnen worden door middel van een overeenkomst met watermerken uit gedateerde handschriften en drukken. Een watermerken-onderzoek dat uitgevoerd werd door Marjolein van Hertem⁹² heeft inmiddels een datering opgeleverd, die ook vermeld is bij de beschrijving van de individuele handschriften in bijlage 1.

Van Hertem kwam tot de volgende observaties:⁹³

⁸⁶ Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 43-44.

⁸⁷ *Pellicaen* als benaming voor de lezenaar komt voor in een necrologium van de St. Pancraskerk te Leiden, vgl. De Loos 2003, p. 40, al wordt in de Statuten van Soeterbeeck normaal het woord 'lessenaar' gebruikt. Zie Frenken, p. 237.

⁸⁸ Woord uit de *Statuten of ordinantien des Cloosters van Soeterbeeck*. 'Van de choorgetijden. Het XVe capittel.' In Frenken, p. 233.

⁸⁹ Frenken, Zoeterbeeck, p. 233, nt. 3.

⁹⁰ Zie voor dit principe *Kneep en binding*, p. 84 (afbeelding) en p. 85 (tekst).

⁹¹ *Rijkdom in eenvoud*, p. 46.

⁹² Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 49.

⁹³ Geciteerd uit Marjolein van Hertem, 'Dateringen Handschriften Soeterbeeck', versie 4, woensdag 27 juli [2005].

Hs IV 4

Datering op basis van watermerken: ca. 1478 (dit jaartal is gebaseerd op vergelijking met Hs IV 22! Watermerken uit Hs IV 4 zelf zijn niet teruggevonden).

Hs IV 6 (globaal ingezien)

Datering op basis van watermerken: ca. 1504.

Hs IV 7 (globaal ingezien), huidige datering was ca. 1520? (Gebaseerd op?)

Datering op basis van watermerken: ? Watermerken niet kunnen terugvinden.

Hs IV 21

Datering op basis van watermerken: 1475.

Hs IV 22

Datering op basis van watermerken: 1478.

Hs IV 25

Datering op basis van watermerken: 1478.

Hs IV 131 (globaal ingezien)

Datering op basis van watermerken: ca. 1540-1549.

Hs IV 132

Datering op basis van watermerken: 1487.

Deze dateringsmethode is de minst speculatieve die we tot onze beschikking hebben. We zullen verder in principe dan ook van deze watermerkdateringen uitgaan.

Een vraag hierbij is wel hoeveel tijd we kunnen verwachten tussen de productie van het papier en het verwerken daarvan in een codex. Een aanwijzing hiervoor vinden we in hs. IV 77, dat als watermerkdatering ca. 1522-1523 heeft gekregen, terwijl een jaartal in de codex geschreven 1527 noemt.⁹⁴

2.3.2. Datering na toetreding tot het Kapittel van Venlo

In het algemeen kunnen we zeggen dat de handschriften niet ouder kunnen zijn dan het jaar waarin het klooster waarvoor ze gemaakt zijn, toetreden is tot het Kapittel van Venlo.⁹⁵ Het is zeer onwaarschijnlijk dat onze handschriften dateren van vóór de opname in het kapittel. Als de individuele kloosters voordien al liturgische handschriften bezaten, dan zouden deze zeker onderling tekstuele verschillen hebben gehad. Dit nu is niet het geval. Zoals we verderop zullen zien,⁹⁶ zijn alle aanwezige teksten identiek. Het betreft hier dus zeker de liturgie van het Venloos Kapittel. Individuele niet-exempte kloosters gelegen in het bisdom Luik zouden de Luikse liturgie gevolgd hebben. Deze vinden we in onze handschriften niet terug.⁹⁷ Concreet betekent dit dat codices gemaakt voor de volgende kloosters jonger moeten zijn dan het jaar van hun toetreding:

Mariaweide	Venlo	1455
Soeterbeeck	Nuenen	1467 / 1485
OLV in de Hage	Helmond	1485

⁹⁴ Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 96 (afbeelding) en 97 (tekst).

⁹⁵ De geldigheid van deze redenering vervalt wanneer zou blijken dat (sommige) antiphonaria niet voor de bedoelde kloosters zijn gemaakt, maar schenkingen zijn uit andere (oudere) kloosters, zoals gesuggereerd wordt in 2.4.2.2, opmerking 4.

⁹⁶ Zie hoofdstuk 7.

⁹⁷ Zie hiervoor de conclusies van paragraaf 7.3.

Bethanië 's-Hertogenbosch 1485

De kloosters waarvan het lidmaatschap van het kapittel niet formeel vaststaat, en waar we ook geen eventuele toetredingsdatum van hebben, zijn de beide Anna-kloosters. Handschriften afkomstig uit deze kloosters moeten in elk geval jonger zijn dan hun stichtingsmoment.

Annenborch Rosmalen rond 1500
Annentroot Driel begin 16^e eeuw

2.3.3. Heiligenfeesten

Wellicht zijn er uit de af- of aanwezigheid van bepaalde heiligen ook aanwijzingen te destilleren voor een datering. Sommige heiligenfeesten⁹⁸ kunnen immers pas later geïntroduceerd zijn, of een hogere liturgische rang gekregen hebben. Hieruit zou een terminus post of ante quem gehaald kunnen worden. We beginnen bij de Antonius- en Anna-officies, en vervolgen met andere incidentele heiligenfeesten.

2.3.3.1. Antonius en Anna

Antonius en Anna nemen een aparte positie in binnen onze handschriften, omdat zij herhaaldelijk zijn toegevoegd. Waar oorspronkelijk dan wel toegevoegd een Anna- of Antonius-officie voorkomt, en welke elementen van deze officies aanwezig zijn, zien we in het volgende schema.

De datum van het Antoniusfeest is 17 januari. Daarmee hoort dit feest thuis in het winterdeel. Het is dus 'logisch' dat Antonius ontbreekt in een zomerdeel, maar 'niet logisch' wanneer het ontbreekt in een winterdeel, of een codex dat een geheel jaar omvat.

Hetzelfde geldt voor het feest van Anna, op 26 juli, maar dan in het zomerdeel.

Hs. Nr.	Anna-officie waar	Anna-officie Hoeveel	Antonius-officie waar	Antonius-officie hoeveel
IV 4 Winter	niet (logisch)	Niet	niet (niet logisch)	
			toegevoegd	(f. 337-341). [= compleet?]
IV 6 Zomer	niet (niet logisch)		niet (logisch)	niet
	toegevoegd	(f. 203r-204r). 5 antifonen te gebruiken bij lauden en 2 ^e vespers. V2AM. VIR. hymne.		
IV 7 Compleet	oorspronkelijk	(p. 243-247). 1 ^e en 2 ^e vespers	oorspronkelijk	(p. 179-180+). V1A1. VR. (+ 180v/181r aan elkaar geplakt).
			toegevoegd	(p. 371). Hymne
IV 21 Zomer	niet (niet logisch)		niet (logisch)	Niet
IV 22 Winter	niet (logisch)		niet (niet logisch)	
	toegevoegd?	(f. 276v). V(2)AM?	toegevoegd toegevoegd	(f. 272v). VAM (f. 273r-277r). V1, C, L, V2

⁹⁸ Waar in het vervolg sprake is van 'feest', wordt in het algemeen de liturgische viering of gedachtenis van een heilige of gelegenheid bedoeld, onafhankelijk van hun liturgische rang.

IV 25 Zomer	niet (niet logisch)		niet (logisch) toegevoegd	(f. 223r). VAM
IV 131 Compleet	oorspronkelijk	(f. 109r-117v). V1, M, L, V2AM	niet (niet logisch)	
IV 132 Compleet	oorspronkelijk	(f. 179v-180v). V1AM, LA, V2AM	niet (niet logisch)	

De aanwezigheid van een Antonius-officie kan een aanwijzing zijn dat het handschrift gebruikt is in Soeterbeeck. De rectoren van Soeterbeeck waren immers Windesheimse kanunniken van het klooster Mariënhage te Woensel, dat Antonius als bijpatroon had.⁹⁹ Wanneer een handschrift een toegevoegd Antonius-officie heeft, is het mogelijk dat dit handschrift via een ander klooster in Soeterbeeck terecht is gekomen. Het enige moment waarop dit gebeurde is bij de fusie van Annenborch met Soeterbeeck in 1613. De toegevoegde officies zouden dan dateren van ná 1613. Dit lijkt echter niet waarschijnlijk. De handschriften zelf zouden dan dateren van vóór 1613. Dit is evident.

Wanneer een handschrift een toegevoegd Anna-officie heeft, is het mogelijk via een ander klooster in een Anna-klooster terechtgekomen. Dit is het geval voor OLV in de Hage, dat in 1543 fuseerde met Annenborch. De betreffende codices zouden in dat geval ouder zijn dan 1543, en de toegevoegde officies van daarna dateren. Ook Annentron fuseerde met Annenborch, en wel in 1570. Omdat het hier beide Anna-kloosters betreft, komt deze fusie niet in aanmerking voor bovenstaande redenering. Wel is het mogelijk dat het een codex betreft afkomstig uit Mariënhage te Arkel (van waaruit Annentron gesticht werd). De toevoeging zou dan van begin 16^e eeuw moeten zijn. Deze mogelijkheid is echter enkel reëel als Mariënhage te Arkel een liturgie vierde die nagenoeg identiek was met die van Venlo; anders zou de codex inhoudelijk uit de toon vallen.

Een andere redenering is echter meer voor de hand liggend: Ergens tussen 1499 en 1521 werden in de Windesheimse kalender twee feesten van rang verhoogd, en wel juist die van Antonius en Anna.¹⁰⁰ Deze kregen de rang *duplex festum*, terwijl zij eerder respectievelijk de rang van *III lectiones* en *memoria* hadden.¹⁰¹ Heiligen van een dergelijke lage rang staan doorgaans niet in de sanctoralia vermeld, *duplex*-feesten daarentegen wel. Een oorspronkelijke aanwezigheid van Antonius of Anna kan dus wijzen op een ontstaan van de codex na de rangsverhoging, een toevoeging op een ontstaan daarvóór. Hiervan zijn uitgezonderd de codices die functioneerden in kloosters met een Antonius- of Anna-patronaat, die immers ook vóór de rangsverhoging deze heiligen gevierd zullen hebben.

Wanneer we van onze antiphonaria de gegevens over de oorspronkelijke of toegevoegde aanwezigheid van een dergelijk officie leggen naast de datering volgens de watermerken (voor IV 7 volgens de decoratie) en dat relateren aan bovenstaande redenering, komen we tot de volgende observatie:

Hs.	Status officie	Rangsdatering	watermerkdatering
IV 4	Antonius toegevoegd	Voor 1499-1521	Ca. 1478
IV 6	Anna toegevoegd	Voor 1499-1521	Ca. 1504
IV 7	Antonius oorspronkelijk	Na 1499-1521	Ca. 1530
	Anna oorspronkelijk	Na 1499-1521	
IV 21	Anna ontbreekt		Ca. 1475
IV 22	Antonius toegevoegd	Voor 1499-1521	Ca. 1478

⁹⁹ Zie *Monasticon Windeshemense, 3. Niederlande*. Bearbeitet von A.G. Weiler und N. Geirnaert. Brussel, 1980, p. 223.

¹⁰⁰ Zie S. van der Woude, 'Het calendarium van Windesheim', in *Huldeboek Pater dr Bonaventura Kruitwagen o.f.m.* 's-Gravenhage, 1949, p. 465-481. Hier p. 472.

¹⁰¹ Zie Van der Woude, p. 467 en 468.

IV 25	Antonius toegevoegd	Voor 1499-1521	Ca. 1478
	Anna ontbreekt		
IV 131	Antonius ontbreekt		Ca. 1540-1549
	Anna oorspronkelijk	Na 1499-1521	
IV 132	Antonius ontbreekt		Ca. 1487
	Anna oorspronkelijk	Na 1499-1521	

IV 4

De toevoeging van het Antonius-officie wijst op een ontstaan vóór de rangsverhoging. De watermerkdatering bevestigt dit.

IV 6

De toevoeging van het Anna-officie wijst op een ontstaan vóór de rangsverhoging. De watermerkdatering bevestigt dit, mits de rangsverhoging na ca. 1504 geschiedde.

IV 7

De oorspronkelijke aanwezigheid van Antonius- en Anna-officies wijst op een ontstaan ná de rangsverhoging. De datering op basis van de decoratie bevestigt dit.

IV 21

Een Anna-officie ontbreekt en is ook niet toegevoegd. Het ontbreken hiervan kan wijzen op een ontstaan vóór de rangsverhoging, wat bevestigd wordt door de watermerkdatering. Waarom het later niet is toegevoegd, is onduidelijk. Was de codex toen al niet meer in gebruik? Hij zal in elk geval niet gefunctioneerd hebben in een Anna-klooster.

IV 22

De toevoeging van het Antonius-officie wijst op een ontstaan vóór de rangsverhoging. De watermerkdatering bevestigt dit.

IV 25

De toevoeging van het Antonius-officie wijst op een ontstaan vóór de rangsverhoging. De watermerkdatering bevestigt dit. Ook het ontbreken van een Anna-officie is hiervoor een aanwijzing. Waarom dit later niet is toegevoegd, is onduidelijk. Was de codex toen al niet meer in gebruik? Hij zal in elk geval niet gefunctioneerd hebben in een Anna-klooster.

IV 131

De oorspronkelijke aanwezigheid van een Anna-officie wijst op een ontstaan ná de rangsverhoging. De watermerkdatering bevestigt dit. Dat er geen Antonius-officie aanwezig is kan dus niet verklaard worden uit een ontstaan vóór de rangsverhoging. De codex zal in elk geval niet afkomstig zijn uit Mariënhage Woensel.

IV 132

De oorspronkelijke aanwezigheid van een Anna-officie kan wijzen op een ontstaan ná de rangsverhoging. De watermerkdatering wijst echter op een ontstaan ervóór. Hier is Anna dus geen daterings-indicatie, maar wellicht een lokaliserings-indicatie: het kan een aanwijzing zijn dat deze codex gemaakt is voor een Anna-klooster, waar deze heilige immers al gevierd zal zijn voor de rangsverhoging.

De afwezigheid van een Antonius-officie kan verklaard worden door de watermerkdatering vóór de rangsverhoging. Bovendien is het een aanwijzing dat deze codex

niet in het aan Mariënhage Woensel gerelateerde klooster Soeterbeeck gefunctioneerd heeft. Dat strookt met de aanwijzing dat het een antiphonarium van een Anna-klooster is.

Hoe moeten we hiermee de observatie rijmen van De Beer dat IV 132 mogelijk verlucht is in Mariënhage Woensel? Er zijn meerdere mogelijkheden.

(1) Wanneer we er vanuit gaan dat codices in onze collectie die gemaakt zijn in Mariënhage bedoeld waren voor Soeterbeeck, dan is het geen codex van een Anna-klooster. Het feit dat het hier aanwezige Anna-officie niet compleet is (enkel de twee magnificat-antifonen en vijf psalm-antifonen) kan erop duiden dat het niet van een Anna-klooster is. Dat zou Anna als een solemneel feest gevierd hebben, compleet met eigen metten. Tegen deze aanname pleit het ontbreken van een Antonius-officie, dat aanwezig zou moeten zijn in een Soeterbeecks handschrift uit Mariënhage.

(2) De codex is toch niet afkomstig van Mariënhage. In dat geval kan het zonder probleem worden toegewezen aan een Anna-klooster. Het ontbreken van een Antonius-officie pleit hiervoor.

(3) IV 132 is én gebruikt in een Anna-klooster én geproduceerd in Mariënhage. In dat geval vervalt de automatische toewijzing van Mariënhagse handschriften aan Soeterbeeck, en kunnen ook andere handschriften van dit atelier voor andere kloosters dan Soeterbeeck bestemd zijn geweest. Hierbij moeten we dan wel opmerken dat handschriften die vóór de rangsverhoging een Antonius-officie hadden waarschijnlijk bestemd waren voor Soeterbeeck, en die er geen hadden voor andere kloosters, die niet die directe relatie met Mariënhage hadden zoals Soeterbeeck die had. Het ontbreken van een Antonius-officie in IV 132 pleit in dit geval tegen een gebruik in Soeterbeeck.

Een probleem bij de aanname dat IV 132 geproduceerd is voor een Anna-klooster is de watermerkdatering. Deze geeft ca. 1487 aan, terwijl de beide Anna-kloosters pas jaren daarna gesticht zijn (Annenborch rond 1500 en Annentron begin 16^e eeuw).

Door het bovenstaande lijkt het voor de hand te liggen te besluiten dat deze codex niet voor een Anna-klooster is geproduceerd, en waarschijnlijk ook niet voor Soeterbeeck.

2.3.3.2. *Andere incidenteel voorkomende heiligen*

Monica (4-5)

Tussen 1488 en 1499 verhoogde Windesheim de rang van het feest van Monica tot *duplex festum*.¹⁰² Dit kan reden geweest zijn Monica in het sanctorale een plaats te geven. Van onze handschriften heeft alleen IV 7 teksten voor Monica. Andere vermelden haar niet. IV 7 zou dan na 1488-1499 ontstaan moeten zijn. Dat strookt met de datering op basis van de decoratie (ca. 1530). Twee andere handschriften zijn op basis van de watermerken echter ook gedateerd ná 1488-1499, namelijk IV 6 (ca. 1504) en IV 131 (1540-1549). Waarom zij Monica niet vermelden is niet duidelijk.

Meer in het algemeen kan de aanwezigheid van Monica ook verklaard worden uit de Augustijnse traditie, maar waarom vinden we haar in de andere handschriften, ook die uit de 15^e eeuw, dan niet terug?

Lebuinus (25-6)

In 1525 schafte Utrecht het feest van de *Translatio Lebuini* van 25 juni af.¹⁰³ Indien de liturgie van Venlo, of van Windesheim, zich hier iets van aangetrokken heeft, zouden codices die Lebuinus op deze datum vermelden ontstaan moeten zijn vóór 1525. Dit kan dus het geval zijn voor IV 6 en 25. Dit komt overeen met de watermerkdateringen. De vraag wat Lebuinus

¹⁰² Zie Van der Woude, p. 471.

¹⁰³ Zie B. Kruitwagen, *Laat-Middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*. 's-Gravenhage, 1942, p. 180.

in twee van onze handschriften doet, is echter belangrijker. Op IV 131 na zijn alle codices van vóór 1525, toch noemen IV 7, 21 en 132 deze heilige niet.

Transfiguratio Domini (6-8)

In IV 6, 21 en 25 staan voor dit feest een eigen magnificat- en benedictus-antifoon vermeld. In IV 7 (vesperale) enkel de magnificat-antifoon. In IV 131 en 132 wordt het feest niet vermeld.

Volgens Strubbe/Voet werd de *Transfiguratio Domini* niet in het Utrechtse, maar plaatselijk wel in het Luikse gevierd. In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt het feest niet voor.

Kruitwagen zegt hierover: “Met de *Transfiguratio Domini* als dateeringsmiddel moet men voorzichtig zijn. Het feest werd in 1457 door Callixtus III tot de geheele Kerk uitgebreid, doch vóór dat jaar werd het reeds op tal van plaatsen gevierd.”¹⁰⁴

Voorzichtig zouden we kunnen zeggen dat handschriften die teksten hebben voor de *Transfiguratio Domini* ontstaan moeten zijn ná 1457. Dit geldt voor al onze handschriften, ook voor de handschriften die de *Transfiguratio* niet vermelden.

Presentatio BMV (21-11)

IV 6, 21, 25 en 131 vermelden de *Presentatio BMV* niet. IV 7 vermeldt het feest in rubricis en IV 132 geeft enkele teksten. Volgens Strubbe/Voet is de *Presentatio* eigen aan Utrecht (en Keulen en Trier). In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt het feest niet voor. Ergens tussen 1499 en 1521 is de *Presentatio BMV* op de Windesheimse kalender geïntroduceerd met de rang: *maius duplex festum*.¹⁰⁵ Kruitwagen zegt hierover: “de *Visitatio B.M.V.* [...] en de *Praesentatio* [...] zijn van de 14^e eeuw.”¹⁰⁶ Een vermelding vóór de introductie (1499-1521) is dus niet uitgesloten, al lijkt dit minder voor de hand te liggen gezien de Venlose gerichtheid op Windesheim. Volgens deze redenering zouden IV 6, 21, 25 en 131 dan moeten dateren van vóór het introductiemoment 1499-1521, en IV 7 en 132 van daarna. Dit stemt niet helemaal overeen met de dateringen op basis van decoratie en watermerken. IV 131, die het feest niet vermeldt, is geproduceerd ná de introductie (ca. 1540-1549), IV 132, die er zelfs enkele teksten voor geeft, ervóór (ca. 1487). Merk op dat een vermelding in rubricis (IV 7) en het geven van enkele teksten (IV 132) erg weinig is voor een feest met als rang *maius duplex*.

2.3.4. Decoratie

Ook de stijl van decoratie kan een indicatie zijn voor datering, zij het een grove. Hiervoor zou een expert op dat gebied de decoraties moeten bezien. Richard de Beer heeft, zoals hierboven vermeld, de decoraties bekeken en kwam in één geval tot een observatie die ook de datering raakt. Voor IV 7 wist hij te melden dat dit een codex is die verlucht werd in het Fraterhuis van 's-Hertogenbosch. Het heeft vrijwel identieke bladranken als in de “Codex Smijers” die door de fraters in 1531 gemaakt werd voor de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Hij acht een zelfde datering dan ook opportuun.

Verder kan er iets opgemerkt worden over de initialen en lombarden van IV 131. Deze zijn in sommige delen van de codex amateuristisch vervaardigd. Soms zijn het fantasievormen, soms ook imitaties. Kijken we voor dit laatste vooral naar de veldinitialen bij de feesten van Andreas (f. 214r) en *Dedicatio Ecclesie* (f. 150r). Dit zijn imitaties van humanistische veldinitialen. Dit alles wekt de indruk van een zeer late productie. Ook het

¹⁰⁴ Kruitwagen, p. 174.

¹⁰⁵ Zie Van der Woude, p. 472.

¹⁰⁶ Kruitwagen, p. 174.

deels gedegenereerde schrift wijst in die richting. We moeten hierbij wel de mogelijkheid in overweging nemen dat de initialen en lombarden (deels) later ‘in huis’ zijn ingevuld.

2.4. Herkomst

Uiterlijke kenmerken kunnen een aanwijzing zijn voor de plaats waar een codex gefabriceerd is. Elk atelier zal er immers zijn eigen gewoontes op na gehouden hebben wat betreft decoratie, manier van afschrijven en binden. Daarvan te onderscheiden is de gebruiksherkomst, de plaats waarvoor een codex gemaakt was. Om daar iets over te zeggen moeten we meer kijken naar de inhoud van het boek. Verschillende kloosters zullen immers verschillende inhoudelijke wensen gehad hebben. Over deze twee soorten herkomst gaan de volgende paragrafen.

2.4.1. Productieherkomst

2.4.1.1. Banden

Op basis van de banden kan iets gezegd worden over de herkomst van de codices. Tenminste over de productieplaats, of de plaats waar ze gebonden zijn (als die al niet dezelfde is als de productieplaats).

IV 6 en 7 hebben een professionele, mooi vervaardigde band met uitgebreid beslag en blindstempelingen. Ze lijken op elkaar, al heeft IV 6 bewerkt beslag en IV 7 onbewerkt. Beide hebben een witte zeemleren beschermrug, die volgens Schrijen gemaakt werd door de Broeders van het Gemene Leven in Deventer en 's-Hertogenbosch.¹⁰⁷ Wellicht zijn ze in hetzelfde atelier gebonden. De uitvoering, tekst en decoraties van de codices zelf wijzen echter in een andere richting. Hierin lijken ze helemaal niet op elkaar. In dit opzicht sluit IV 6 meer aan bij IV 4, 21, 22 en 25. IV 7 neemt wat betreft hand en decoratie binnen onze groep handschriften een aparte positie in. Dit handschrift is door meerderen toegeschreven aan het klooster O.L.V. in de Hage te Helmond, dat het zou hebben laten vervaardigen in het Gregorius-fraterhuis in 's-Hertogenbosch.¹⁰⁸ Dit was een zeer professioneel atelier met een grote productie.

De banden van IV 4, 21 en 22 hebben eenzelfde stempeltje, namelijk een Lam Gods in een rechthoekje, dat geplaatst is bovenaan het voorplat. Het is opvallend dat in alle gevallen het stempeltje op zijn kant staat. Dit zou een bindersmerk kunnen zijn van het Windesheimse Augustijnenklooster Mariënhage te Woensel.¹⁰⁹ Soeterbeeck heeft de langste tijd van haar bestaan rectoren uit dit klooster gehad, dus lijkt deze verbinding voor de hand te liggen. Voor IV 25 is dit niet te controleren, daar die een latere leren bekleding heeft. De uitvoering van het handschrift zelf komt echter wel met IV 4, 21 en 22 overeen.

Bekeken moet worden of er overeenkomst bestaat tussen de banden van IV 6 en 7 en de band van het Antifonarium Tilburg KHS [28]. Dit antifonarium is afkomstig uit de collectie Soeterbeeck, en is in zijn uitvoering nagenoeg gelijk aan IV 6.¹¹⁰ Van de stempeling van de band van Tilburg KHS [28] wordt gemeld dat deze overeenkomsten vertoont met enkele banden van het regulierenklooster Mariënhage te Woensel. De vraag wordt

¹⁰⁷ *Rijkdom in eenvoud*, p. 45.

¹⁰⁸ Vgl. *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*. Anne S. Korteweg [red.]. Zutphen, 1992, p. 162-163, nr. 157.

¹⁰⁹ Vgl. *Rijkdom in eenvoud*, p. 53-54, 63 en 67.

¹¹⁰ Vergelijk de banden van Deursen IV 6 (*Rijkdom in eenvoud*, p. 56) en Tilburg KHS [28] (*Codices additi*, omslag). Deze zijn hoogstwaarschijnlijk identiek.

opgeworpen of de band van deze codex wellicht vervaardigd is in dit klooster.¹¹¹ Het gesuggereerde verband tussen de boeken van Soeterbeeck en het klooster Mariënhage zou hiermee verstevigd worden.

Op basis van de banden kan over de herkomst van IV 131 en 132 niets gezegd worden. Wellicht dat andere elementen van de handschriften aanknopingspunten bieden.

2.4.1.2. Muzieknotatie

De muzieknotatie geeft ons ook enkele aanknopingspunten om tot overeenkomsten en verschillen in productie-traditie te komen. Bekijk het volgende schema:

Hs. Nr.	Kleur notenbalk	Hoogte notenbalk	Muzieknotatie
IV 6	Rood	1,5 cm	Hoefnagelschrift
IV 7	Rood	1,6 cm	Hoefnagelschrift
IV 21	Rood	0,9 cm	Hoefnagelschrift
IV 22	Rood	0,9 cm	Hoefnagelschrift
IV 25	Rood	0,9 cm	Hoefnagelschrift (latere aanvullingen in kwadraatnotatie)
IV 131	Zwart	1,2 cm	Kwadraatnotatie (f. 1-96) Hoefnagelschrift (f. 97-246) ¹¹²
IV 132	Zwart	1,2 cm	Kwadraatnotatie

Enkele zaken springen meteen in het oog. De twee grootste koorboeken hebben notenbalken van ca. 1,5 cm hoog. Zij hebben immers meer ruimte om de 8 (of 9, bij IV 6) notenbalken per pagina kwijt te kunnen. In de overeenkomende codices IV 21, 22 en 25 hebben de notenbalken eenzelfde hoogte, namelijk 0,9 cm. Bezien moet worden of dit de ‘standaard’-grootte is voor middelgrote koorboeken, of dat dit een eigenschap is van specifiek deze groep. IV 131 en 132, die eveneens van het middelgrote formaat zijn, hebben aanmerkelijk hogere notenbalken, namelijk 1,2 cm. En dat terwijl de hoogte van hun schriftspiegel kleiner is dan bij de groep IV 21, 22, 25. De balken staan hier dus dicht onder elkaar, met minder ruimte voor de tekst. Dit zou op een overeenkomst van productie kunnen duiden, of op een herkomst uit een andere traditie. Hierbij moeten we als opvallend element bovendien betrekken dat IV 131 en 132 als enige zwarte notenbalken hebben, en kwadraatnotatie.

Om dit laatste te kunnen duiden zijn de opmerkingen van Ike de Loos hierover van groot belang. Zij stelt in haar artikel over liturgie en zang in de Noordelijke Nederlanden¹¹³ dat er in de latere Middeleeuwen twee muzikale tradities bestaan, namelijk de Oost-Frankische en de West-frankische, en dat de grens hiervoor bij de Rijn ligt. Hierboven vinden we de Oost-Frankisch, met hoefnagelschrift op zwarte notenbalken, zonder maatstrepen; en onder de Rijn de West-Frankische, met kwadraatnotatie op rode notenbalken, met maatstrepen. Op de grens hiervan vinden we een combinatie van beide dialecten, die gekenmerkt wordt door hoefnagelschrift op rode notenbalken met maatstrepen.

Met deze combinatie hebben we duidelijk te maken in onze groep. IV 6, 7, 21, 22 en 25 voldoen hier helemaal aan. Des te opmerkelijker is de afwijking die we vinden bij IV 131 en 132. Hier zien we kwadraatnotatie op zwarte notenbalken, terwijl we bij kwadraatnoten juist rode notenbalken zouden mogen verwachten. Dit kan wijzen naar een andere traditie, maar de oplossing ligt waarschijnlijk in het sobere uitvoeringskarakter van beide codices.

¹¹¹ Zie *Codices additi*, p. 28.

¹¹² Deze scheiding tussen kwadraat- en hoefnagelnotatie komt overigens niet overeen met de codicologische grens tussen de twee boekdelen.

¹¹³ De Loos 2003, p. 10-11.

Overigens is het opvallend dat IV 132 wel de eerste maatstreek van elk gezang rood heeft.

2.4.1.3. Decoratie

Ook de decoratie, al is die in onze collectie doorgaans zeer spaarzaam aanwezig, kan aanwijzingen geven voor de productieherkomst van de handschriften. In de laatste tijd is het mogelijk gebleken om met name voor Nederlandse handschriften een atelier of minstens een streek vast te stellen aan de hand van de diverse stijlen penwerk, een decoratiewijze die bijzonder in de Nederlanden haar bloei heeft gehad.

De kenner van Brabants penwerk Richard de Beer¹¹⁴ bekeek de handschriften en kwam tot de volgende observaties:

Hs. nr.	Decoratieplaats
IV 4	Verluchting Mariënhage Woensel
IV 6	Verluchting waarschijnlijk Mariënhage Woensel. Vgl. penwerk IV 25, dat hetzelfde watermerk heeft als IV 22 (=Mariënhage)
IV 7	Verluchting Fraterhuis 's-Hertogenbosch. Vrijwel identieke bladranken als in "Codex Smijers" door fraters in 1531 gemaakt voor Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.
IV 21	Verluchting mogelijk Mariënhage Woensel.
IV 22	Verluchting Mariënhage Woensel.
IV 25	Verluchting waarschijnlijk Mariënhage Woensel.
IV 131	Verluchting nog onbestemd (boomstaminitialen)
IV 132	Verluchting mogelijk Mariënhage Woensel

Over IV 131 en 132 het volgende. Beide komen niet direct overeen met de groep IV 4, 21, 22, 25, en ook niet met elkaar. De enige overeenkomst die IV 131 en 132 met elkaar hebben, is het gebruik van groen, naast het gebruikelijke rood en blauw.

2.4.1.4. Watermerken

Het al eerder genoemde watermerken-onderzoek door Marjolein van Herten heeft geleerd dat in sommige van de handschriften dezelfde papiersoorten gebruikt zijn. Hierdoor kunnen meerdere handschriften met een zekere waarschijnlijkheid aan eenzelfde atelier worden toegewezen. Voor onze groep antiphonaria betreft het de handschriften IV 4, 22 en 25, omdat watermerken uit IV 22 zowel in IV 4 als in IV 25 voorkomen:¹¹⁵

Hs IV 4 globaal ingezien

Watermerk	Omschrijving	Referentie
Letter p klaver G	Letter p in leesrichting, klavertje vier, aparte staart, mL	Alleen schutblad, gelijk aan hs IV 22 schutbladen
Letter p B	Letter p in leesrichting, mR	Gelijk aan Hs IV 22
Pot A	Pot, klein, oor rechts, mR	Alleen in schutbladen, gelijk aan hs

¹¹⁴ Hij is onder meer verantwoordelijk voor het hoofdstuk 'Noord-Brabant' in *Kriezels*, en het hoofdstuk 'De verluchting van de Soeterbeekse handschriften' in *Rijkdom in eenvoud*.

¹¹⁵ Geciteerd uit Marjolein van Herten, 'Overzicht watermerken in de Soeterbeek-handschriften', woensdag 27 juli 2005. De hier voorkomende afkortingen betekenen: mL (het watermerk bevindt zich in de linkerhelft van een bifolium), mR (het watermerk bevindt zich in de rechterhelft van een bifolium), WILC (Thienen, G. van, <http://watermark.kb.nl>).

		IV 22
Pot B	Pot, klein, oor links, mL	Alleen in schutbladen, gelijk aan hs IV 22

Hs IV 22 globaal ingezien

Watermerk	Omschrijving	Referentie
Letter P klaver	Letter p in leesrichting, klavertje vier, aparte staart, mR	Alleen in schutblad, gelijk aan Hs. IV 4 schutblad
Letter p streep	Letter p in leesrichting, streep, mR	Gelijk aan Hs. IV 25, <i>exact</i> : WILC WM I 50084 (Brussel [1478])
Letter p streep	Letter p in spiegelbeeld, streep, mL	Gelijk aan Hs. IV 25, <i>exact</i> : WILC WM I 50083 (Brussel [1478])
Pot	Pot, klein, kroon, oor rechts, m?	Alleen in schutblad, gelijk aan Hs. IV 4

Hs IV 25 globaal ingezien

Watermerk	Omschrijving	Referentie
Letter p streep	Letter p in leesrichting, streep, mR	Gelijk aan Hs. IV 22, <i>exact</i> : WILC WM I 50084 (Brussel [1478])
Letter p streep	Letter p in spiegelbeeld, streep, mL	Gelijk aan Hs. IV 22, <i>exact</i> : WILC WM I 50083 (Brussel [1478])

2.4.1.5. *Handen*

Een vluchtige observatie heeft het sterke vermoeden doen groeien dat in verschillende codices dezelfde handen aan het werk zijn geweest. Wanneer dit aangetoond kan worden is er een bewijs voor eenzelfde productieherkomst van verschillende codices. Omdat de boeken echter vanaf eind augustus 2005 niet meer voor onderzoek beschikbaar waren vanwege een tentoonstelling in museum 'De Stratemakerstoren' in Nijmegen, zijn we niet meer in de gelegenheid geweest hier goed naar te kijken. Desondanks zijn er enkele observaties van de hand van Hans Kienhorst, die hier wel vermeld mogen worden:¹¹⁶

IV 4

Hybrida formata, 3 handen.

Hand 1: f. 6-302

Hand 2: f. 303-336

Hand 3: f. 337-341: Het Anthonius-officie is in een iets afwijkend schrift genoteerd; het is op een apart katern achter toegevoegd.

IV 6

Textualis formata, 1 hand.

IV 7

Textualis, 2 handen.

Hand 1: f. 1-370

Hand 2: f. 371-372: Hymne *Urbs Beata* uit het officie van S. Anthonius.

IV 21

Hybrida formata, 1 hand.

IV 22

Hybrida; op f. 272v toevoeging in andere hand, vanaf f. 273 later toegevoegd Anthonius-officie.

¹¹⁶ Deze zijn afkomstig uit zijn persoonlijke aantekeningen.

IV 25

Littera hybrida, 2 handen. Op f. 153 begint een andere hand.

De vraag is, of IV 25 f. 1-152 de hand is van hs. IV 22.

IV 21 en IV 22 hebben doorlopende lange *s* gemeen en exact dezelfde hoogte van de schriftspiegel. Zij zijn door dezelfde kopiist geschreven. Bij hs. IV 4 en IV 25 loopt de lange *s* niet door. Hand 1 van hs. IV 25 en schriftspiegel wel gelijk aan IV 21 en 22. Ook hs. IV 4 hoort in dit groepje thuis. IV 4 f. 303-336 (aparte eenheid) door andere hand geschreven (sterk gelijkend op IV 25 f. 153 e.v.; alleen andere *d*). Openwerking van lombarden op IV 25 f. 162v en IV 4 f. 337r is identiek.

IV 131

2 handen.¹¹⁷

Schrift:¹¹⁸

1r-117v	littera textualis
118r-157v	littera hybrida
158r-164v	littera textualis
165r-165v	littera hybrida
165v	littera textualis
166r-202v	littera hybrida
202v-203r	littera textualis
203r-246v	littera hybrida

IV 132

Littera textualis. Opvallend veel verschrijvingen; afkortingsteken '9' voor -us vaak uitgevoerd als 'g'.¹¹⁹

Het lijkt nuttig de handen van IV 4, 21, 22 en 25 nog eens goed naast elkaar te leggen, en daar die van IV 6 (vanwege de overeenkomst in decoratie) ook in te betrekken. Het is een verdere aanwijzing dat in elk geval de groep IV 4, 21, 22, 25 uit één atelier afkomstig is.

Bovendien lijkt de hand van IV 6 dezelfde te zijn als die van Tilburg KHS [28], dat eveneens afkomstig is uit de bibliotheek van Soeterbeeck, maar al eerder vervreemd is geraakt.¹²⁰

Voorts is ons iets opgevallen aan sommige lombarden. In de handschriften IV 6, 21 en 22 zien we dezelfde afwijking, namelijk een lombarde *Z* die spiegelbeeldig is weergegeven.

IV 6 f. 169r: *Zachee*

IV 21 f. 216r: *Zachee*

IV 22 f. 151v: *Zelus*

Wanneer dit geen gangbare vormgeving blijkt te zijn¹²¹ zouden we hieruit kunnen concluderen dat de hand die de lombarden heeft toegevoegd in deze drie codices dezelfde is.

Ter vergelijking mag nog gewezen worden op een andere afwijking. In handschrift IV 131 komen we bij dezelfde *Zachee* (f. 156r) in plaats van een *Z* een gespiegelde *X* tegen. Vanwege de grote schreven die lombarden hebben lijken deze letters op elkaar. Zie hiervoor onderstaande tekening. Wanneer we deze *X* vergelijken met een normaal exemplaar in IV 131 zien we inderdaad dat hij is omgekeerd. Vergelijk hiervoor de *X* op f. 218v, in het woord *Xpisti* ("Christi"). Bezien zou moeten worden of deze spiegelbeeldige *X* voor de *Z* ook in andere codices voorkomt. Ook dat zou een aanwijzing voor atelier-verwantschap kunnen zijn.

¹¹⁷ Deze observatie is afkomstig uit *Rijkdom in eenvoud*, p. 135.

¹¹⁸ Deze observaties zijn van CvZ.

¹¹⁹ Deze laatste observaties zijn van CvZ.

¹²⁰ Vergelijk hiervoor de afbeeldingen van de twee handschriften (*Rijkdom in eenvoud*, p. 56 en *Codices additi*, omslag).

¹²¹ Kienhorst kwam deze gespiegelde *Z* ook tegen o.m. in Den Haag, KB, 130 B 21, f. 62r.

*Lombarde Z normaal**Lombarde Z gespiegeld**Lombarde X gespiegeld**Lombarde X normaal*

2.4.1.6. Rubrieken

Onder rubrieken worden in liturgische handschriften de teksten verstaan die niet tot de eigenlijke liturgische teksten behoren, maar toelichtingen zijn bij het gebruik van het boek. Vaak zijn deze in rode inkt geschreven. Hier ontleen ze hun naam aan.¹²² Doorgaans zijn het vaste formuleringen met een zeer beperkt idioom, waardoor ze snel begrepen kunnen worden. We kennen verschillende soorten rubrieken.

Allereerst de opschiften, die een feest identificeren, zoals *In passione petri et pauli*, een gebedsdienst, zoals *in secundis vespers*, of een bepaald gezang, zoals *ad magnificat antiphona*.

Daarnaast hebben we de verwijzende rubrieken. Die wijzen de gebruiker naar een gezang dat op die plaats gezongen moet worden, maar al eerder, of soms ook later, in de codex genoteerd staat, bijvoorbeeld *ad nunc dimittis antiphona Ecce ancilla ut supra ad vespers*. Merk op dat de tekst van het gezang zelf waarnaar verwezen wordt, doorgaans niet in rood, maar in zwart vermeld wordt. Ook worden verwijzingen gegeven naar grotere gehelen, zoals *omnia sicut in die*, of *antiphonae et psalmi de beata virgine*.

Als derde soort rubriek bestaan er ook nog ‘regie-aanwijzingen’, die bijvoorbeeld voorschrijven dat de lector in de middengang moet gaan staan. Dit soort rubrieken komt in onze handschriften echter niet voor. Wel komen ‘regie-aanwijzingen’ voor die bijvoorbeeld iets vertellen over wat in een bepaalde periode moest worden weggelaten of toegevoegd, zoals *Capituli, hymni, versus et preces non dicuntur usque ad sabbatum*. Dergelijke rubrieken zijn vaak in zwart geschreven en rood onderstreept.¹²³

Bij het samenstellen van de incipitlijsten voor een tekstvergelijking in hoofdstuk 7 viel op dat in meerdere handschriften veel verwijzende rubrieken tekstueel nagenoeg identiek zijn. Dat de rubrieken in de onderscheiden handschriften bij dezelfde gelegenheid verwijzen naar dezelfde plaatsen is niet verwonderlijk, maar dat zij dat doen in dezelfde bewoordingen is niet vanzelfsprekend. Dit zou een bewijs kunnen zijn dat meerdere handschriften afgeschreven zijn van eenzelfde legger. In dat geval hebben we te maken met een aanwijzing dat deze handschriften uit hetzelfde productie-atelier afkomstig zijn. In bijlage 2 zijn enkele rubrieken uit de handschriften IV 6, 7, 21 en 25 als voorbeeld naast elkaar gezet. Met name rubrieken in

¹²² Rood in het Latijn is *ruber*, waar ‘rubriek’ van afgeleid is.

¹²³ De vormgeving van rubrieken is echter geenszins eensluidend in de onderscheiden codices, en zelfs niet binnen een enkele codex. Verwijzende rubrieken kunnen ook in zwart zijn, regie-aanwijzingen ook in rood. Ook de rode onderstreping heeft geen eenduidige betekenis. Zie hiervoor de afbeelding van IV 7, p. 94 in *Rijkdom in eenvoud*, p. 58, waar we een ‘regie-aanwijzing’ aantreffen in rood in de 6^e regel, en eenzelfde in zwart die rood onderstreept is in de 7^e regel.

de zomerdelen IV 21 en 25 vertonen gelijkheid met elkaar. Overigens moet hierbij gezegd worden dat deze gelijkheid afgezwakt wordt door het opmerkelijke feit dat hier en daar in de (Latijnse) rubrieken van IV 25 een Middelnederlandse zin opduikt. In IV 21 komt dit niet voor.¹²⁴

Overigens is er nog een andere mogelijkheid. Binnen het Kapittel van Windesheim gold een strakke regulering wat betreft de juistheid van (liturgische) teksten.¹²⁵ Het is niet onwaarschijnlijk dat er gebruik gemaakt werd van een *exemplar* of *archetype*¹²⁶ waaraan leggers geconfirmeerd moesten worden. In dat geval zullen de rubrieken van de meeste liturgische codices eensluidend zijn, ongeacht hun plaats van ontstaan.

Conclusie

Met al deze aanwijzingen zouden we voorzichtig een indeling in verschillende groepen kunnen maken:

1. Handschriften verlucht in het Fraterhuis 's-Hertogenbosch. Dit geldt binnen onze groep alleen voor IV 7, die in stijl en professionaliteit duidelijk afwijkt van de andere handschriften.
2. Handschriften die geproduceerd lijken in Mariënhage te Woensel. Dit betreft IV 6, 21, 22, 25, en eventueel IV 132, al wijkt die overigens wel af van de groep IV 21, 22, 25, waarin we ook IV 4 kunnen betrekken.
3. Overige handschriften die elders geproduceerd zijn en eventueel (later) 'in huis' verlucht? De eigenaardige, amateuristische verluchting die op sommige plaatsen voorkomt in IV 131 lijkt hierop te wijzen. Vanwege de verwantschap in noten en notenbalken zou IV 132 ook wel in deze groep kunnen thuishoren. Voor het overige lijken deze twee codices niet op elkaar.

2.4.2. Gebruiksherkomst

Om iets te kunnen zeggen over de plaats waar de verschillende handschriften gefunctioneerd hebben, kijken we naar eigendomsaantekeningen en naar heiligen die al dan niet aanwezig zijn.

2.4.2.1. Eigendomsaantekeningen

Het duidelijkst bewijs voor een gebruiksherkomst is uiteraard een aantekening in het boek zelf. Dit kan een eigendomsaantekening zijn (bijvoorbeeld "Dit boek is van Soeterbeeck"), of bijvoorbeeld een aantekening bij een bepaald officie, waaruit we een patrocinium kunnen afleiden (bijvoorbeeld "Hier volgt het feest van Christianus, onze patroon"). We zullen eens kijken welke aantekeningen we in onze codices aantreffen.

IV 4

Dit boeck hoert toe T'convent van Soeterbeeck 1607, Slincker Koer. (f. 1r)

IV 6

Renovatum ab A. Beckers R[ectore]. (Binnenzijde voorplat; 18e eeuwse hand)
Patrocinium sancti Josephi. (f. 1; 19^e eeuwse hand)

¹²⁴ Zie voor Middelnederlands in de codices paragraaf 3.7.

¹²⁵ Zie Van Dijk 1986, p. 366.

¹²⁶ Zie hiervoor paragraaf 1.5.7.

IV 7

Renovatum ab A. Beckers Rectore 1787. (Verzozijde perkamenten schutblad voorin)
Patrocinij BMV. (p. 307; latere hand)

IV 21

Slinckerkoer / te Soeterbeeck. (Verzozijde schutblad voorin)

IV 22

Rechterkoer / te Soeterbeeck. (Versozijde tweede schutblad voorin)

IV 25

Geen aantekeningen.

IV 131

Geen aantekeningen.

IV 132

Geen aantekeningen.

Sommige van deze aantekeningen zeggen iets over de oorspronkelijke gebruiksherkomst van de codices. Sommige zijn daarvoor te laat. Het enig bekende moment waarop boeken uit andere kloosters in Soeterbeeck terecht zijn gekomen is, zoals eerder gezegd, 1613. Toen verenigde Sint-Annenborch zich met Soeterbeeck, waarmee het de erfenis van verschillende eerder in Sint-Annenborch opgegane kloosters met zich meebracht. Daardoor zijn de 18^e-eeuwse aantekeningen van rector Beckers (IV 6 en 7) hier niet van belang. Het is evident dat de codices toen al ruim anderhalve eeuw in Soeterbeeck rustten, wie hun oorspronkelijke eigenaars ook waren. Evenmin zijn hier de latere toevoegingen *Patrocinium sancti Josephi* (IV 6) en *Patrocinij BMV* (IV 7) interessant. Ook die dateren van ná 1613. Het hier aangeduide Maria-patronaat is duidelijk aan Soeterbeeck te koppelen, hoe het (latere) Josef-patronaat verklaard moet worden is nu niet duidelijk.

Wél van belang is hier de aantekening in IV 4. Deze bewijst het eigendom van Soeterbeeck en dateert van 1607. Dat is dus vóór de fusie met Sint-Annenborch, toen er voor het eerst boeken van andere kloosters in Soeterbeeck terecht kwamen. Een boek dat al in 1607 in Soeterbeeck huisde, moet derhalve van oorsprong Soeterbeecks zijn. Dit geldt dus zeker voor IV 4. Wanneer de erop gelijkende aantekeningen in IV 21 en 22 van dezelfde hand zijn, dan kunnen we ook die codices oorspronkelijk Soeterbeecks noemen. Daarbij kunnen we dan, vanwege de overeenkomsten op andere terreinen, waarschijnlijk ook IV 25 trekken. Ook wanneer de aantekeningen in IV 21 en 22 van later datum zouden blijken te zijn, dan nog is het op grond van gelijkenis met IV 4 waarschijnlijk dat ook zij uit Soeterbeeck afkomstig zijn. Daarmee zou gezegd kunnen worden dat de groep die in Mariënhage geproduceerd is (vgl. 2.4.1) inderdaad in Soeterbeeck heeft gefunctioneerd.

2.4.2.2. Anna- en Antonius-officies

Heiligen die niet algemeen in het kapittel gevierd werden, maar wel in bepaalde handschriften voorkomen, kunnen toegevoegd zijn vanwege een plaatselijke verering als patroon van het klooster of van de plaats waar het klooster gevestigd was. In dit geval kijken we weer naar Anna- en Antonius-officies en naar andere incidenteel voorkomende heiligen.

Daar beide officies niet standaard in alle handschriften aanwezig zijn, bestaat de mogelijkheid dat een Anna-officie wijst op gebruik in een Anna-klooster, en een Antonius-officie op gebruik in Soeterbeeck zelf, aangezien de rectoren van Soeterbeeck afkomstig waren uit Mariënhage te Woensel, dat naast Maria als patroon Antonius Abt had, en het bekend is dat de rectoren een grote invloed hadden op de gang van zaken in het klooster.¹²⁷

We moeten hierbij onderscheid maken tussen oorspronkelijk aanwezige en toegevoegde officies. Een oorspronkelijk aanwezig officie zou dan een aanwijzing zijn dat het handschrift origineel voor een Anna-klooster (Anna) of voor Soeterbeeck (Antonius) gemaakt werd, een toegevoegd officie zou er dan op duiden dat het handschrift voor een ander klooster werd gemaakt en later in een Anna-klooster of in Soeterbeeck terecht gekomen is.

Met deze aannames komen we tot de volgende analyse:

IV 4

- Antonius toegevoegd, dus niet van oorsprong Soeterbeecks.
- Dat Anna ontbreekt is logisch (winterdeel); daaruit valt niets af te leiden.

IV 6

- Dat Antonius ontbreekt is logisch (zomerdeel); daaruit valt niets af te leiden.
- Anna is toegevoegd, dus handschrift vanuit een ander klooster in een Anna-klooster terechtgekomen, en van daaruit in Soeterbeeck. Hiervoor komen in aanmerking OLV in de Hage Helmond (via Annenborch Rosmalen), Mariaweide Venlo (van waaruit OLV in de Hage is gesticht), Mariënhage Arkel (van waaruit Annentroon Driel is gesticht), of Bethanië/Windmolenberg 's-Hertogenbosch (van waaruit Annenborch Rosmalen is gesticht).

IV 7

- Van oorsprong een Antonius-officie aanwezig. Dat kan duiden op een Soeterbeeckse oorsprong. Later is echter nog de hymne voor Antonius toegevoegd. Wellicht van Annenborch naar Soeterbeeck gegaan (als deze hymne na 1613 toegevoegd is, wat niet waarschijnlijk is).

Van dit handschrift wordt in de literatuur aangenomen dat het afkomstig is van OLV in de Hage Helmond, vanwege de aanwezigheid van een Lambertus-officie.¹²⁸ Dit is wellicht een te voorbarige conclusie.

- Van oorsprong een Anna-officie aanwezig. Dat kan duiden op een afkomst uit een Anna-klooster: Annenborch te Rosmalen of Annentroon te Driel. Annentroon ging op in Annenborch, en dat klooster fuseerde met Soeterbeeck.

IV 21

- Dat Antonius ontbreekt is logisch (zomerdeel); daaruit valt niets af te leiden.
- Geen Anna-officie aanwezig, en ook niet toegevoegd, terwijl het wel een zomerdeel is. Dit handschrift is dus niet afkomstig uit Annenborch Rosmalen of Annentroon Driel, of de kloosters die hierin uitgekomen zijn: OLV in de Hage Helmond (dat fuseerde met Annenborch), Mariaweide Venlo (van waaruit OLV in de Hage werd gesticht), Mariënhage Arkel (van waaruit Annentroon werd gesticht), of Bethanië/Windmolenberg 's-Hertogenbosch (van waaruit Annenborch werd gesticht).

IV 22

- Antonius toegevoegd, dus niet van oorsprong Soeterbeecks.

¹²⁷ Zie Van Dijk 1982, p. 24-25.

¹²⁸ Zie o.m. Van Dijk 2000, p. 66; *Kriezels*, p. 162, nr. 157.

- Dat Anna ontbreekt is logisch (winterdeel); daaruit valt niets af te leiden. Tegen het einde van het toegevoegde Antonius-officie staat echter wel een magnificat-antifoon van het Anna-officie. Is dit een vergissing, of een echt bewuste Anna-vermelding? Als het bewust toegevoegd is, zou het vanuit een ander klooster in een Anna-klooster terecht zijn gekomen, en van daaruit in Soeterbeeck. Maar dan is enkel een magnificat-antifoon wel erg weinig, als patroonsfeest.

IV 25

- Er is een magnificat-antifoon voor Antonius toegevoegd, ondanks dat het een zomerdeel is. Gebruikt als suffragium? Deze toevoeging duidt op een oorsprong van buiten Soeterbeeck.
 - Geen Anna-officie aanwezig, en ook niet toegevoegd, terwijl het wel een zomerdeel is. Dit handschrift is dus niet afkomstig uit Annenborch Rosmalen of Annentroon Driel, of de kloosters die hierin uitgekomen zijn, als bij IV 21.

IV 131

- Antonius ontbreekt, terwijl dit handschrift een compleet jaar omvat. Het handschrift is dus niet oorspronkelijk Soeterbeecks.
 - Van oorsprong een Anna-officie aanwezig, zelfs met complete metten. Dat zou kunnen duiden op een afkomst uit een Anna-klooster: Annenborch te Rosmalen of Annentroon te Driel. Annentroon ging op in Annenborch, en dat klooster fuseerde met Soeterbeeck.

IV 132

- Antonius ontbreekt, terwijl dit handschrift een compleet jaar omvat. Het handschrift is dus niet oorspronkelijk Soeterbeecks.
 - Van oorsprong een Anna-officie aanwezig. Dat zou kunnen duiden op een afkomst uit een Anna-klooster, als bij IV 131.

Enige bedenkingen bij het bovenstaande.

1. Wat wordt bedoeld met 'toegevoegd'?

Bij de notitie dat een officie 'toegevoegd' is moeten we goed in de gaten houden wat voor soort toevoeging het betreft. Is het een toevoeging die beduidend later dan het oorspronkelijke handschrift is, of stamt deze uit dezelfde tijd? Hiervoor is meer paleografisch onderzoek nodig.

2. De 'via-via'-hypothese is discutabel.

De hypothese dat een handschrift met een toegevoegd Antonius-officie via een ander klooster in Soeterbeeck is terechtgekomen, is wankel. Het enig (bekende) moment dat handschriften uit andere kloosters in Soeterbeeck terecht zijn gekomen, is 1613, toen Annenborch zich verenigde met Soeterbeeck. De toegevoegde Antonius-officies zouden volgens deze redenering dus pas ná 1613 geschreven zijn. De handen waarin de toevoegingen geschreven zijn dateren echter zeker van vóór 1613. Als lokaliseringsaanwijzing lijkt dit dus niet geschikt.

De handschriften die een zomerdeel zijn of een compleet jaar omvatten en desondanks geen (toegevoegd) Anna-officie hebben, zouden volgens deze 'via-via-hypothese' niet afkomstig kunnen zijn van alle kloosters waarvan boeken in Soeterbeeck terecht gekomen zijn, omdat alle niet-Soeterbeeckse handschriften (voor zover bekend) via Annenborch Rosmalen in Soeterbeeck zijn binnengebracht. Hoe moet dit verklaard worden? Werd niet in alle boeken die vanuit een ander klooster een Anna-klooster binnenkwamen standaard het Anna-officie toegevoegd? Dit kan alleen het geval zijn wanneer deze boeken in de Anna-kloosters niet meer gebruikt werden, of er aparte boeken waren voor het Anna-officie.

3. *Geen herkomst-, maar daterings-indicatie.*

Een andere mogelijkheid is hier veel waarschijnlijker. Deze werd al genoemd in paragraaf 2.3.3.1, namelijk dat de aanwezigheid van Anna en Antonius verklaard moet worden uit de rangsverhoging die tussen 1499 en 1521 plaatsvond in de Windesheimse kalender. Van deze redenering zijn uitgezonderd de codices die functioneerden in kloosters met een Antonius- of Anna-patronaat, die immers ook vóór de rangsverhoging deze heiligen plechtig gevierd zullen hebben.

4. *Geen eigen boeken, maar giften.*

Daarnaast moeten we wat antiphonaria met een oorspronkelijk aanwezig Antonius-officie betreft rekening houden met een heel andere hypothese. Omdat het klooster Soeterbeeck een eenvoudig, arm klooster was, is het helemaal niet onmogelijk dat de zusters geen koorboeken op bestelling hebben laten maken, maar dat zij genoeg moesten nemen met ‘tweede hands’ boeken. In dit geval zouden zij gebruik gemaakt kunnen hebben van antiphonaria die in Mariënhage Woensel – dat Antonius als bijpatroon had¹²⁹ – overcompleet waren, en die meegenomen werden door de Mariënhagse rector. In dat geval hebben we dus zeker te maken met Windesheimse boeken, en niet met ‘eigen’ Venlose liturgie, zo die al bestond.

2.4.2.3. *Andere incidenteel voorkomende heiligen*

Wellicht kan de incidentele aan- of afwezigheid van andere heiligen in de sanctoralia ons aanwijzingen verschaffen over de plaats waar onze handschriften gefunctioneerd hebben.

Elisabeth

Alleen in IV 131 (in het zomerdeel, dat het eerste deel van deze samengestelde codex beslaat) vinden we op f. 143r-144v enkele teksten voor het feest van Elisabeth (19 november), en wel twee magnificat-antifonen en de antifonen voor de lauden en de tweede vespers. Bethanië/Windmolenberg in 's-Hertogenbosch is het enige klooster waarvan boeken in Soeterbeeck terecht gekomen kunnen zijn, dat Elisabeth als patrones heeft.¹³⁰ Dit is op zichzelf niet vreemd. Elisabeth van Hongarije was de patroonheilige van de tertiariissen,¹³¹ waaruit Bethanië is voortgekomen. Wat dat betreft zou een herkomst uit dit klooster voor IV 131 (tenminste voor dat deel van de codex) mogelijk kunnen zijn. Dan zou dit echter een boek geweest moeten zijn dat de zusters uit Den Bosch hebben meegenomen naar Rosmalen toen ze daar rond 1500 Annenborch stichtten. De watermerken geven echter aan dat IV 131 niet ouder is dan ca. 1540-1549. Bovendien staat het meest complete Anna-officie, inclusief de metten, juist in deze codex. Dit zou eerder op een oorspronkelijke codex wijzen voor Annenborch zelf. Het zou een antiphonarium kunnen zijn dat direct na stichting van Annenborch onder toezicht van de zusters uit Bethanië is ontstaan, met vermelding van Elisabeth uit piëteit met de eigen herkomst. In dat geval zou IV 131, althans dit deel, gedateerd moeten worden in de eerste jaren van de 16^e eeuw. Ook deze gedachtengang wordt gelogenstraft door de watermerkdatering.

¹²⁹ Zie *Kriezels*, p. 158.

¹³⁰ Zie Michael Schoengen, *Monasticon Batavum*. Deel 2: De augustijnse orden, benevens de broeders en zusters van het gemeene leven. Amsterdam, 1941 (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde; Nieuwe Reeks; 45), p. 92.

¹³¹ Zie de opmerking hierover op de website van Ike de Loos: <http://utopia.ision.nl/users/ikedl/chant/ike>, onder ‘Elisabeth Hungariae’.

Willibrordus

IV 131 is bovendien de enige codex die, ook weer in het zomerdeel, teksten geeft voor het feest van Willibrordus (f. 147r-148v): twee magnificat-antifonen en de vijf antifonen voor de lauden. Opmerkelijk is dat deze teksten niet staan geschreven op de plaats waar we ze zouden verwachten, dus op 7 november, maar tussen Clemens en Catharina in, waardoor Willibrord gevierd zou worden ergens tussen 23 en 25 november. Het enige feest dat hiervoor bij benadering in aanmerking zou kunnen komen is dat van de *Ordinatio Willibrordi*, een eigen Utrechts feest, volgens Strubbe/Voet,¹³² dat op 22 november naast Caecilia gevierd werd. In IV 131 staat Cecilia direct voor Clemens. Het is dus niet ondenkbaar dat Clemens en Willibrordus omgewisseld zijn door de kopiist, of dat de kopiist pas na het schrijven van Clemens eraan dacht dat in deze specifieke codex ook teksten voor Willibrordus besteld waren. Om enige zekerheid te krijgen wélk Willibrordusfeest hier gegeven wordt hebben we de teksten vergeleken met die in het Utrechts antiphonarium Utrecht, UB, 406.¹³³ Hierbij bleken de Willibrordus-teksten in IV 131 overeen te komen met die van het feest van Willibrordus op 7 november in het sanctorale van Utrecht.¹³⁴ In IV 131 moet dus sprake zijn van een vermelding op een verkeerde plaats.

Los hiervan moet de vraag gesteld worden wat Willibrord doet in één van onze codices. In de andere sanctoralia komt deze heilige niet voor, noch met teksten, noch *in rubricis*. Wel geven de verschillende *calendaria* in handschriften van de collectie Soeterbeeck Willibrordus (met als rang *III lectiones*) op 7 november. Ook de diocesane Luikse kalender eert Willibrord met een vermelding van de rang *collecta* (dat wil zeggen dat er tijdens de dienst een enkel gebed aan de heilige werd geweid). Heeft IV 131 toch wellicht een noordelijker herkomst? Deze veronderstelling is echter niet te rijmen met het volgende.

Martinus

Om voort te gaan met de novembermaand in IV 131: het sanctorale van dit antiphonarium mist als enige een feest van Martinus (11 november). De andere codices geven het compleet of redelijk uitgebreid, soms zelfs met initiaal. De rang die in de Soeterbeeckse *calendaria*¹³⁵ wordt aangegeven is dan ook *duplex* in rood, dezelfde rang als de Luikse kalender eraan geeft. De Utrechtse en Windesheimse kalender geven Martinus zelfs de rang *maius duplex*. Houden we voor ogen dat Martinus de patroon is van Venlo en Driel, dan zouden we hieruit kunnen besluiten dat IV 131 niet gebruikt is in Mariaweide (Venlo) of Sint-Annentoon (Driel). Van de andere kant is dit plechtige feest dermate algemeen, dat het ook vermeld had moeten worden als er geen sprake was van een speciaal patrocinium.

Agnes

Alle vier de handschriften die hiervoor in aanmerking komen (IV 7, 22, 131 en 132) geven teksten voor Agnes. Het is in de Soeterbeeckse *calendaria* dan ook een *duplex*-feest (zij het zwart, waar het in Windesheim rood is). Toch geeft enkel IV 22 voor Agnes een volledig officie met metten, en bovendien met een octaaf (dit octaaf zou overigens overgeplakt kunnen zijn in IV 7). Dit zou op een herkomst uit Bethanië, 's-Hertogenbosch, kunnen duiden, dat Agnes, naast Elisabeth, als patroonheilige had.¹³⁶ Ook de Agnes-kloosters in Zaltbommel en

¹³²Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen [etc.], 1960, p. 195.

¹³³Zie voor dit antiphonarium paragraaf 7.2.2.

¹³⁴Het is niet onbelangrijk hierbij te vermelden dat Utrecht UB 406 het feest van Willibrordus veel uitgebreider behandelt dan IV 131. Het Utrechts antiphonarium geeft 39 gezangen (waaronder volledige metten), terwijl het Soeterbeeckse er slechts 7 geeft (de magnificat-antifonen voor de eerste en tweede vespers en de vijf laudenantifonen).

¹³⁵Zie voor de Soeterbeeckse *calendaria* bijlage 9-a.

¹³⁶Zie *Monasticon Batavum* II, p. 92.

Maaseik hadden dit patronaat, maar daarvan komen (voor zover bekend) geen handschriften voor in de Soeterbeeck-collectie. Gezien de hogere rang in de Windesheimse kalender zou het ook kunnen wijzen op een directere connectie met dit kapittel.

Translatio Lamberti

In IV 21 en 25 wordt dit feest in rubricis vermeld. Deze *Translatio* is een eigen feest van het bisdom Luik, dat dan ook niet in de Windesheimse kalender voorkomt. De extra aandacht voor Lambertus, naast zijn normale feest op 17 september, zou verklaard kunnen worden door de Luikse herkomst (maar waarom dan niet in alle sanctoralia) of een patrocinium. Voor dit laatste komen in aanmerking:

- Soeterbeeck zelf, daar Lambertus patroon is van de oorspronkelijke lokatie Nederwetten. Dit is niet waarschijnlijk, omdat het klooster al verplaatst was naar Nuenen voordat het lid van Venlo werd.
- O.L.V. in de Hage, omdat Lambertus patroon is van Helmond.
- Sint-Annenborch, omdat Lambertus patroon is van Rosmalen.
- Bethanië, dat een filiaal had in Vught, dat als één van de patronen Lambertus had. Dit is niet waarschijnlijk, omdat de connectie te indirect is.

Omdat het een vermelding in rubricis betreft kunnen we niets zeggen over de *Translatio Lamberti* in IV 131 en 132, omdat daarin doorgaans de rubrieken ontbreken.

Lambertus

Vier van de zes handschriften die ervoor in aanmerking komen (IV 6, 7, 21, 25) geven Lambertus een (bijna) volledig officie, in de andere twee (IV 131 en 132) ontbreekt het feest geheel. Daar dit een plechtig gevierd feest is, is het ontbreken ervan opmerkelijk. We kunnen minstens zeggen dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat deze twee handschriften gebruikt zijn in kloosters die stonden in plaatsen met een Lambertus-patronaat, dus niet in Helmond (O.L.V. in de Hage) of Rosmalen (Sint-Annenborch).

Lebuius

In IV 6 en 25 komt Lebuius voor in rubricis, rond de datum 25-6. Dit feest is eigen aan Utrecht en wel als de *Translatio Lebuini*. Dat het voorkomt in een Soeterbeeckse kalender is eigenaardig. Het zou kunnen duiden op een directere connectie met Windesheim, daar Lebuius (eveneens zonder de toevoeging *Translatio*, zoals in onze codices) op die datum plechtig (rood) gevierd wordt, ondanks het feit dat het een feest is met als rang 'slechts' *IX lectiones*. Een tweede Lebuius-feest, van eveneens *IX lectiones*, vinden we in Windesheim op 12 november, de datum waarop het ook in Utrecht plechtig gevierd wordt. In de Soeterbeeckse sanctoralia vinden we op die dag geen Lebuius-vermelding. In het Soeterbeeckse calendarium van IV 77 vinden we op die datum wel een Lebuius-vermelding, en wel met 3 lessen.

De aanwezigheid van Lebuius in IV 6 en 25 zou verklaard kunnen worden door deze handschriften toe te wijzen aan kloosters die een rector hadden uit een Windesheims klooster, zoals Soeterbeeck zelf.

Briccius

Enkel IV 6 noemt Briccius, en dan nog slechts in rubricis. Dit is een feest dat gemeenschappelijk is aan alle Nederlandse bisdommen.¹³⁷ De meeste 'kleinere' heiligen ontbreken in onze sanctoralia, dus dat is niet opmerkelijk. Dat IV 6 Briccius wél noemt is niet

¹³⁷ Vgl. Strubbe/Voet, p. 192.

te verklaren. Een patrocinium ligt niet voor de hand. Is het hier per abusievelijk door de kopiist opgenomen vanuit een Windesheimse legger?

Clemens

We constateren dat er in onze sanctoralia, met name in IV 21 en 25, meer aandacht is voor Clemens dan zijn liturgische rang, *IX psalmi*, zou rechtvaardigen. Dit zou op een patrocinium kunnen wijzen. Nuenen, het dorp waarheen Soeterbeek vanuit Nederwetten in 1462 verplaatst werd, heeft Clemens als patroonheilige.

We zullen alle hierboven genoemde mogelijkheden en onwaarschijnlijkheden wat betreft gebruiksherkomst op basis van aan- of afwezigheid van officies van de verschillende heiligen bij elkaar plaatsen.¹³⁸

Hs. nr.	Anna	Antonius	Andere heiligen
IV 6	OLV in de Hage Mariaweide Bethanië		Soeterbeek
IV 7	Annenborch Annentroon	Soeterbeek	
IV 21	Geen enkel klooster		OLV in de Hage Annenborch Soeterbeek
IV 22	OLV in de Hage? Mariaweide? Bethanië?	niet Soeterbeek	Bethanië
IV 25	Geen enkel klooster	niet Soeterbeek	OLV in de Hage Annenborch Soeterbeek
IV 131	Annenborch Annentroon	niet Soeterbeek	Bethanië niet Mariaweide niet Annentroon niet OLV in de Hage niet Annenborch
IV 132	Annenborch Annentroon	niet Soeterbeek	

We zien dat de verschillende mogelijkheden en onwaarschijnlijkheden elkaar meer dan eens tegenspreken. Dit beeld is dus te wisselvallig om er conclusies aan te kunnen verbinden. Wel kunnen we zeggen dat een al te automatische toewijzing van een handschrift aan een klooster vanwege het voorkomen of ontbreken van een bepaald heiligenfeest voorbarig is.

2.4.2.4. Lokalisering met behulp van datering

In paragraaf 2.3.2. hebben we gesteld dat handschriften voor een klooster niet ouder kunnen zijn dan het jaar waarin het klooster toetrad tot het Kapittel van Venlo. Wanneer we de

¹³⁸ Mariënhage te Arkel, is in dit schema uitgesloten, omdat van hieruit weliswaar Annentroon te Driel is gesticht, maar zelf heeft dit klooster geen deel uitgemaakt van het Kapittel van Venlo, en het zal dus niet dezelfde liturgie hebben gehad.

stichtingsmomenten van de kloosters naast de watermerkdatering van de handschriften leggen is het mogelijk bepaalde kloosters uit te sluiten als gebruiksherkomst voor bepaalde handschriften, omdat die pas lid werden van het kapittel op een moment dat het betreffende handschrift al bestond:

1475	IV 21	niet: OLV in de Hage, Bethanië, Annenborch, Annentroon. wel: Mariaweide, Soeterbeek.
1478	IV 22	niet: OLV in de Hage, Bethanië, Annenborch, Annentroon. wel: Mariaweide, Soeterbeek.
1478	IV 25	niet: OLV in de Hage, Bethanië, Annenborch, Annentroon. wel: Mariaweide, Soeterbeek.
ca. 1478	IV 4	niet: OLV in de Hage, Bethanië, Annenborch, Annentroon. wel: Mariaweide, Soeterbeek.
1487	IV 132	niet: Annenborch, Annentroon. wel: Mariaweide, Soeterbeek, OLV in de Hage, Bethanië.
ca. 1504	IV 6	alle kloosters zijn mogelijk.
ca. 1530	IV 7	alle kloosters zijn mogelijk.
ca. 1540-49	IV 131	alle kloosters zijn mogelijk.

Voor de op meerdere gebieden op elkaar lijkende groep handschriften IV 4, 21, 22, 25 maakt dit een gebruiksherkomst voor Soeterbeek erg waarschijnlijk. De enige andere mogelijkheid zou Mariaweide Venlo zijn. Een Venlose herkomst is echter niet erg waarschijnlijk omdat andere aanwijzingen eerder richting Soeterbeek wijzen. Andersom zijn er geen aanwijzingen die een Venlose herkomst veronderstellen.

2.5. Opmerkingen betreffende het productie-proces

Handgeschreven codices onstonden niet bladzijde voor bladzijde. Algemeen wordt aangenomen dat er meerdere productiegangen bestonden. Zo gaat men er vanuit dat als eerste de kopiist, die de 'kale' tekst afschreef, zijn werk klaarmaakte, of tenminste een katern, en dat daarna andere elementen als muziek, initialen en decoratie werden toegevoegd.

De handschriften waarmee wij te maken hebben zijn niet perfect. Er zijn elementen weggelaten, toegevoegd en verbeterd. Dat geeft ons de gelegenheid enig zicht te krijgen op het verloop van het productieproces, met name op de volgorde waarin de onderscheiden lagen werden aangebracht.

Een lijst met productie-eigenaardigheden is opgenomen als bijlage 3. We zullen aan de hand van deze eigenaardigheden proberen iets te zeggen over de productievolverde.

- a) Een enkele maal komen we kale teksten tegen waarbij zowel noten als notenbalken ontbreken, terwijl we andersom nergens notenbalken tegenkomen zonder tekst. Dit is een bewijs dat de tekst inderdaad als eerste werd geschreven.
- b) Regelmatig komen we gezangen tegen waarvan de noten niet zijn ingevuld, terwijl de tekst en de notenbalken wel aanwezig zijn. Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat de noten pas ná de tekst en de notenbalken werden toegevoegd. Dit lijkt logischer dan het is. De theoretische mogelijkheid bestaat immers dat op voorlopige notenbalken de zwarte noten werden getekend, en dat pas later de

rubricator de notenbalken definitief in rood zou aanbrengen. De dunne zwarte lijnen van de notenbalken in IV 131 en 132 zouden dergelijke voorlopige notenbalken kunnen zijn. Erg waarschijnlijk is dit echter niet, daar voorlopige lijnen waarschijnlijk met loodstift getrokken zouden worden. Wanneer ze, zoals in IV 131 en 132, met zwarte inkt getrokken zouden worden, zou dat door de definitieve rode lijnen heen te zien moeten zijn. Dit is in andere handschriften niet waarneembaar. Bovendien komen we op IV 131 f. 105v een kale tekst tegen zonder notenbalk en noten. Als de notenbalken in dit handschrift voorlopige waren geweest, had dat niet gekund.

- c) Op bepaalde plaatsen zijn versalen en initialen niet ingevuld, terwijl er wel ruimte voor opengelaten is tussen de complete tekst/muziek-systemen. De versalen en initialen werden dus toegevoegd na de tekst en de muziek. Uiteraard geldt dit voor de lombarde-versalen. De cadel-versalen werden in de eerste gang door de kopiist getekend.
- d) Van sommige initialen die gedecoreerd hadden moeten worden zien we enkel een omtrek getekend. Ze zijn niet verder ingevuld. Het is dus mogelijk dat de omtrek eerder en door een ander persoon gedaan werd dan de invulling ervan.
- e) Voorts zien we ook initialen die niet versierd zijn met penwerk. Dit is een aanwijzing dat de decoratie ná het aanbrengen van de initialen plaatsvond. Dit is een voor de hand liggende volgorde, die hierdoor echter wel bevestigd wordt. Ook is het mogelijk dat de invulling van de initialen en de decoratie door dezelfde persoon gebeurde.
- f) De rubricatie ontbreekt op meerdere plaatsen waar wel tekst en muziek aanwezig is. Het betreft zowel de eigenlijke verwijzende rubrieken, als ook opschriften. Ook deze werden dus toegevoegd na de tekst en de muziek. Op veel plaatsen vinden we overigens representanten voor rubrieken, initialen en lombarde-versalen, die een bewijs zijn voor een toevoeging later in het productieproces.

Daarmee komen we tot de volgende volgorde binnen het productieproces, die overigens los staat van de vraag hoeveel verschillende en welke personen hiervoor verantwoordelijk zijn:

1. Tekst
2. Notenbalken (indien rood: niet door de rubricator)
3. Noten
4. Rubricatie: rubrieken – lombarde-versalen – (omtrek van) initialen
5. Decoratie: invulling van initialen – penwerk

Op basis van deze observaties wordt niet meteen duidelijk of éérst de rubrieken of éérst de lombarden en initialen geplaatst werden. Tevens is de vraag of lombarden en initialen (of initiaalontrekken) door dezelfde persoon geschilderd werden, of dat ook dit twee verschillende gangen waren. Werde de omtrek wellicht door de rubricator aangegeven?

Twee andere observaties zeggen iets over de wijze waarop over liturgische handschriften werd gedacht:

- g) Op enkele plaatsen komen we een grote, twee regels tekst met muziek omvattende, initiaal tegen, waar de kopiist ruimte heeft uitgespaard voor een kleine initiaal, die één regel tekst met muziek omvat. De initiaal is op deze plaatsen dus geschilderd over de notenbalk heen.
- h) Regelmatig vinden we een lombarde die een eerder aangebrachte cadelleter vervangt en andersom.

Uit deze twee observaties kunnen we opmaken dat hoewel esthetiek in de vormgeving van een handschrift een grote rol speelde, de inhoudelijke hiërarchie belangrijker gevonden werd.

Wanneer een feest belangrijk genoeg was om een grote initiaal te krijgen, dan kreeg hij die, ook als dat betekende dat de vormgeving daardoor imperfect werd doordat er lagen over elkaar heen getekend of geschilderd moesten worden.

Hetzelfde geldt voor de lombarde/cadel-verbeteringen. Het was voor het herkennen van een reeks van nevenschikte antifonen belangrijk dat de eerste antifoon gemarkeerd werd door een lombarde en de volgende antifonen met een cadelleter begonnen. Evenzo moest een responsorium beginnen met een lombarde en het daaropvolgende ondergeschikte vers met een cadelleter. Een verkeerd soort versaal zou de *ordo* verstoord hebben, en daarmee de herkenbaarheid voor de gebruiker. Ook hier was dus de middeleeuwse obsessie voor orde groter dan die voor schoonheid.

Overigens zien we dat op plaatsen waar een grote initiaal over de notenbalk is geschilderd, het betreffende stukje notenbalk geen noten bevat. Deze beginnen rechts van de initiaal. Hieruit zouden we kunnen afleiden dat de noten door een aparte schrijver aangebracht werden nadat de codex verder was afgewerkt. In dat geval zou de productievolgorde worden:

1. Tekst
2. Notebalken (indien rood: niet door de rubricator)
3. Rubricatie: rubrieken – lombarden – (omtrek van) initialen
4. Noten?
5. Decoratie: invulling van initialen en penwerk
6. Noten?

2.6. Conclusies

We hebben gezien dat er meer onderzoek nodig is naar het specifieke gebruik van de diverse formaten liturgische boeken. Het lijkt waarschijnlijk dat de 'kleinere' koorboeken, papier in quarto, die zo'n 21x15 cm meten en geen pootjes hebben, niet hetzelfde gebruik hadden als de twee grotere formaten in folio.

De verschillende onderdelen die betrokken zijn in de zoektocht naar de productieplaats van de handschriften wijzen voor de groep IV 4, 21, 22, 25 naar het Windesheimse mannenklooster Mariënhage te Woensel. Op basis van decoratie en een afwijkende lombardevorm kan ook IV 6 hieraan worden toegevoegd. IV 7 is vanwege de decoratie onmiskenbaar afkomstig van het Fraterhuis te 's-Hertogenbosch. De codices IV 131 en 132 zijn niet zonder meer thuis te brengen. Wellicht zijn zij afkomstig uit eenzelfde traditie vanwege de overeenkomst in de vormgeving van de notenbalken. Ze zijn echter wel in verschillende perioden vervaardigd. IV 132 stamt grofweg uit dezelfde tijd als IV 21, 22, 25, terwijl IV 131 echt jonger is (medio 16^e eeuw).

Verder werd duidelijk dat de aan- of afwezigheid van bepaalde heiligen noch voor de datering, noch voor de gebruiksherkomst over het algemeen een eenduidige, veilige aanwijzing is. Hiervoor zijn er teveel gegevens die elkaar tegenspreken.

Echter: de specifieke rol die de Antonius- en Anna-officies in onze handschriften spelen moet in elk geval worden toegeschreven aan de ouderdom van de handschriften, en niet aan de gebruiksherkomst, zoals men over het algemeen snel geneigd is te besluiten. Ook de aanwezigheid van bijvoorbeeld Lambertus is niet automatisch een bewijs voor een gebruik in Helmond of Rosmalen, omdat die Lambertus als patroon hebben.

Op basis van eigendomsaantekeningen die oud genoeg zijn, en het koppelen van de datering van de handschriften aan de toetredingsdatum van de onderscheiden kloosters kan voorzichtig gesteld worden dat de eerder genoemde groep IV 4, 21, 22, 25 in klooster Soeterbeeck zelf gefunctioneerd heeft en niet door fusies of opheffingen van andere kloosters in Soeterbeecks bibliotheek terecht is gekomen. Of deze codices specifiek voor Soeterbeeck gemaakt zijn of aan dit klooster geschonken zijn blijft onduidelijk.

Het blijkt dat de inhoudelijke hiërarchie van het handschrift belangrijker gevonden werd dan de esthetische vormgeving. Wat de verschillende lagen in de productie betreft: de rode notenbalken werden waarschijnlijk niet door de rubricator aangebracht. De noten kunnen zijn geschreven na het trekken van de notenbalken, maar ook aan een toevoeging na de initialen kan gedacht worden.

3. OPBOUW VAN DE HANDSCHRIFTEN

Bij het zoeken naar een datering en gebruiksherkomst van de handschriften hebben we al iets van de opbouw besproken, namelijk de aan- of afwezigheid van bepaalde heiligenfeesten. Om een beter beeld te krijgen met wat voor boeken we te maken hebben, zullen we nu de opbouw van onze codices beschrijven.

3.1. Antiphonaria

Alle zeven de boeken zijn koorboeken, bedoeld voor gebruik bij de zang in de kapel. Zij zijn niet voor de Eucharistieviering, de Mis, maar voor het Officie, de gebedstijden die door de dag heen gezongen werden. Voor kanunniken en kanunnikessen was dit een hoofdtaak.

Niet alle teksten die in het officie voorkwamen vinden we in deze boeken. Zij beperken zich over het algemeen tot de antifonen en de responsoria. Wat dat betreft is de naam ‘antifonale’, of ‘antiphonarium’ een beetje misleidend; er staat meer in.¹³⁹ Een enkele keer komen we een hymne tegen, en bij één gelegenheid, namelijk bij de *Purificatio Marie*, een zogenoemd ‘prosa’, dat overigens ook op muziek staat. Naast deze teksten die integraal weergegeven zijn en ook op muziek staan, zien we nog muzikale aanzetten bij bijvoorbeeld psalmincipits, volgend op antifonen, en muzikale aanduidingen voor formules, zoals het *evovae-explicit*.¹⁴⁰ In de rubrieken, dus enkel aangeduid ter verwijzing, vinden we enkele overige elementen uit de gebedsdiensten, zoals versikels en de meeste hymnes. Gezangen worden doorgaans slechts één keer integraal opgenomen, wanneer zij meerdere keren voorkomen, wordt er in de rubrieken naar terug- en soms vooruitgewezen. Dat verklaart waarom we *in rubricis* ook veel aanduidingen voor antifonen en responsoria tegenkomen.

Antifonen komen we tegen in twee categorieën: de antifonen die de psalmen begeleiden aan het begin van de gebedstijde, en de antifonen die we aantreffen bij de evangelische lofzang, tegen het einde van de dienst, namelijk het *Benedictus* in de lauden, het *Magnificat* in de vespers en het *Nunc dimittis* in de completen.¹⁴¹

Responsoria zijn doorgaans antwoorden op lezingen. We vinden ze solitair in lauden en vespers, en in drie groepjes van drie in de metten. Dit nachtofficie is immers de ‘lezingendienst’.

3.2. Gebedsuren

Niet in alle boeken staan alle gebedstijden of uren geschreven. Het meest duidelijke voorbeeld hiervan is IV 7. Hierin staan enkel de vespers en soms (delen van) de completen. Deze codex wordt dan ook een ‘vesperale’ genoemd. Wanneer we in dit handschrift lauden-antifonen aantreffen is dit omdat die tevens gebruikt worden in de tweede vespers.

De andere boeken geven teksten of aanwijzingen voor alle gebedsuren, maar niet allemaal exact dezelfde. Zo lijken de IV 21 en 25 heel veel op elkaar, met dit verschil dat IV 25 bij heiligenfeesten de metten vaak weglaat, waar IV 21 die wel geeft. Dit is overigens geen principiële omissie: op andere plaatsen staan wel metten genoteerd.¹⁴² Het weglaten van

¹³⁹ Zie hiervoor paragraaf 1.5.

¹⁴⁰ ‘Evovae’ is een afkorting van ‘[Et in secula] *seculorum amen*’, de laatste woorden van de doxologie aan het einde van veel gezangen. Hiermee werd de toon aangegeven waarin deze gezongen moest worden. Een zelfde geval is de afkorting ‘Aevia’, die staat voor ‘*Alleluia*’.

¹⁴¹ Zie voor deze evangelische lofzangen paragraaf 1.4.1.

¹⁴² Voor een volledig overzicht zie hieronder, paragraaf 3.6.

bepaalde metten bij IV 25 is overigens wel bewust. We zien op meerdere plaatsen dat (delen van) de metten blijkbaar abusievelijk zijn afgeschreven; die zijn dan ook niet verder ingevuld.

Handschrift IV 132, dat een compleet jaar omvat, geeft minder metten dan andere handschriften die niet een heel jaar bevatten. Ook IV 131 omvat een compleet jaar, maar heeft niet minder metten dan andere handschriften. Dit is te verklaren omdat dit een samengestelde codex betreft. Van oorsprong waren winter- en zomerdeel zelfstandige handschriften.

3.3. Winter- en zomerdelen

Hiermee komen we op de tijdspanne die de antiphonaria omvatten. Zoals gebruikelijk wordt ook in onze handschriften normaal het kerkelijk jaar in tweeën gesplitst. We kennen het winterdeel (of kerstdeel), het *pars hiemalis*, dat de tijd omvat van de advent tot en met de veertigdagentijd, en het zomerdeel (of paasdeel), het *pars aestivalis*, dat de tijd omvat van de paasnacht tot aan de laatste zondag na pinksteren. Wat het heiligendeel betreft komt dit voor onze codices neer op de periode van *Andreas* (30 november) tot *Annunciatio Mariae* (25 maart) voor het winterdeel, en van *Marcus* (25 april) tot *Catharina* (25 november) voor het zomerdeel, waaraan het datumloze *Dedicatio Ecclesiae* wordt toegevoegd.

Handschrift IV 22 is in onze groep het enige winterdeel. De handschriften IV 6, 21 en 25 zijn zomerdelen.

IV 7, 131 en 132 hebben een compleet jaar. Dit heeft verschillende redenen. IV 7 heeft niet alle gebedsuren, maar is een vesperale, waardoor er binnen de gebruikelijke omvang van een codex een complete jaarcyclus gevat kan worden. IV 131 is een samengestelde codex. Hier hebben we te maken met een samengevoegd zomer- en winterdeel. Enkel IV 132 lijkt een handschrift te zijn dat van oorsprong bedoeld was een volledig jaar te omvatten met alle gebedsuren. Het heeft minder metten dan andere antiphonaria, maar of dit gedaan is om de omvang van het boek te beperken is niet direct te zeggen.

Wat de reden is waarom een antiphonarium gemaakt werd dat een compleet jaar omvat, tegen de heersende gewoonte in, is onbekend. Misschien hebben we hier te maken met een andere productie-traditie. Een verband met het late productiemoment lijkt minder waarschijnlijk. De handschriften IV 21, 22 en 25 zijn immers rond dezelfde tijd geproduceerd en zijn wél of zomer- of winterdelen.

3.4. Opbouw

De opbouw van dergelijke antiphonaria is altijd dezelfde. Deze indeling is als volgt:

Pars hiemalis

- Proprium de tempore
- Proprium de sanctis
- Commune sanctorum
- Evt. aanvullingen zoals suffragia

Pars aestivalis

- Proprium de tempore paschalis
- Commune sanctorum tempore paschalis
- Proprium de sanctis, inclusief *Dedicatio ecclesiae*
- Commune sanctorum
- Evt. aanvullingen zoals suffragia

Waar van oorsprong een compleet jaar is afgeschreven vinden we deze zelfde opbouw:

Proprium de tempore hiemalis
 Proprium de tempore aestivalis
 Proprium de sanctis hiemalis
 Commune sanctorum tempore paschalis
 Proprium de sanctis aestivalis, inclusief *Dedicatio ecclesiae*
 Commune sanctorum
 Evt. aanvullingen zoals suffragia

We vinden eerst het tijdeigen, dan het eigen van de heiligen en vervolgens het gemeenschappelijke van de heiligen. Het eigen van de heiligen wordt onderbroken door het gemeenschappelijke van de heiligen voor de paastijd; dit werd dus beschouwd als onderdeel van het proprium de sanctis aestivalis. Aan het einde kunnen we aanhangsels vinden, zoals suffragia en tonalia voor magnificat-tonen, Gloria-Patri-tonen e.d.

Een uitzondering hierop is de plaats van het feest van Kerkwijding in IV 132, dat niet het einde is van het Proprium de sanctis aestivalis, maar helemaal aan het einde van de codex is geplaatst, na de suffragia.

Een andere uitzondering is de opbouw van IV 131. Deze heeft een winter- en zomerdeel samengebonden, maar juist in de ‘verkeerde’ volgorde. Het begint met het zomerdeel, waarachter een winterdeel is geplaatst. Normaal zou dit andersom zijn. Het liturgisch jaar begint immers met de voorbereidingstijd op Christus’ geboorte, de Advent, waarmee het winterdeel aanvangt. Dat de twee delen van IV 131 niet van oorsprong tezamen horen is niet alleen codicologisch, maar ook inhoudelijk vast te stellen. De volgorde hier is:

Proprium de tempore aestivalis
 Commune sanctorum tempore paschali
 Proprium de sanctis aestivalis, inclusief *Dedicatio ecclesiae*

Proprium de tempore hiemalis
 Proprium de sanctis hiemalis
 Commune sanctorum

In tegenstelling tot wat gebruikelijk is zien we hier dat de twee delen van het tijdeigene en de twee delen van het eigene van de heiligen niet zijn samengevoegd.

Meer gestructureerd ziet de inhoud van de handschriften er als volgt uit:

IV 6 (pars aestivalis)

f. 1r	op bord geplakt
f. 1v	leeg
f. 2r-60r	Proprium de tempore
f. 60v	leeg
f. 61r-65v	Commune sanctorum TP
f. 65v-163a.v	Proprium de sanctis
f. 163a.v-169r	Dedicatio ecclesiae
f. 169v	leeg
f. 170r-201r	Commune sanctorum

f. 201r-202r	Te Deum laudamus
f. 202v	aankondiging toegevoegd Anna-officie
f. 203r-204r	Anna-officie
f. 204v-205v	leeg

IV 7 (vesperale; compleet jaar)

p. 1-92	Proprium de tempore hiemalis
p. 93	leeg
p. 94-161	Proprium de tempore aestivalis
p. 162-201	Proprium de sanctis hiemalis
p. 202	leeg
p. 203-206	Commune sanctorum TP
p. 206-315	Proprium de sanctis aestivalis
p. 315-322	Dedicatio ecclesiae en Oct. Dedicationis ecclesiae
p. 322-323	De diva virgine Catharina
p. 324	leeg
p. 325-341	De 8 magnificat-tonen
p. 341-365	Commune sanctorum
p. 365-369	Suffragia
p. 369-370	Vigilie defunctorum in die animarum
p. 371-372	Hymne “Urbs beata viennensis” van Antonius-officie

IV 21 (pars aestivalis)

f. 1-70v	Proprium de tempore
f. 71r-76v	Commune sanctorum TP
f. 76v-209r	Proprium de sanctis
f. 209r-216r	Dedicatio ecclesiae en Oct. Dedicationis ecclesiae
f. 216r-216v	De 8 tonen van het Gloria Patri
f. 217	leeg

IV 22 (pars hiemalis)

f. 3r-165v	Proprium de tempore
f. 166r-226v	Proprium de sanctis
f. 227r-228v	leeg
f. 229r-269r	Commune sanctorum
f. 269r-272v	Suffragia
f. 270v	Te Deum laudamus
f. 272v-277r	Toegevoegd Antonius-officie
f. 276v	Magnificat-antifoon van Anna-officie? “O radix viva”

IV 25 (pars aestivalis)

f. 1-119v	Proprium de tempore
-----------	----------------------------

f. 120	leeg
f. 121r-127r	Commune sanctorum TP
f. 127r-218v	Proprium de sanctis
f. 218v-221v	Dedicatio ecclesiae
f. 221v-222v	De 8 tonen van het Gloria Patri
f. 223r	Magnificat-antifoon van Antonius-officie “O lampa ardens”
f. 223v-226v	leeg
f. 227r-???	Commune sanctorum
f. ???-244v	Suffragia

IV 131 (pars aestivalis et hiemalis)

f. 1r-62v	Proprium de tempore aestivalis
f. 63r-69v	Commune sanctorum TP
f. 69v-149r	Proprium de sanctis aestivalis
f. 149v	leeg
f. 150r-156r	Dedicatio ecclesiae
f. 156v	leeg
f. 157r-213v	Proprium de tempore hiemalis
f. 214r-237v	Proprium de sanctis hiemalis
f. 238r-246v	Commune sanctorum (niet compleet)

IV 132 (compleet jaar)

f. 1r-126v	Proprium de tempore (begin ontbreekt)
f. 1r-69v	hiemalis
f. 70r-126v	aestivalis
f. 127	leeg
f. 128r-157r	Proprium de sanctis hiemalis
f. 157v-159r	Commune sanctorum TP
f. 159r-247v	Proprium de sanctis aestivalis
f. 248r-261r	Commune sanctorum
f. 261r-261v	Suffragia
f. 262r-268v	Dedicatio ecclesiae (niet compleet)

3.5. De heiligen in de sanctoralia

Niet alle handschriften, of *partes* (jaardelen), zijn volstrekt identiek in de heiligen die ze wel en niet vermelden. Er bestaan kleine verschillen. In bijlage 4 zien we een overzicht van de heiligen die in de verschillende sanctoralia aanwezig zijn en hun plaats binnen het handschrift. Een uitgebreide analyse van de inhoud van de sanctoralia wordt gegeven in deel II.

3.6. De metten in de sanctoralia

Niet alleen de aanwezigheid van bepaalde heiligen vertoont afwijkingen van handschrift tot handschrift, ook de behandeling hiervan is niet identiek: niet elk handschrift geeft evenveel teksten. De verschillen in het opnemen van teksten worden het meest duidelijk aan de hand van de aanwezigheid van teksten voor de metten. Bijlage 5 is een schema waarin de aan- of afwezigheid van de verschillende metten naast elkaar wordt gezet. Hierbij blijft IV 7 buiten beschouwing, daar dit een vesperale is dat dus geen metten vermeldt.

Bij vier feesten zien we dat in IV 25 de invulling van de metten is afgebroken. Blijkbaar was het niet de bedoeling dat deze metten opgenomen zouden worden in deze codex. Hetzelfde geldt voor de metten van *Maria Magdalena* in IV 131. Deze zullen we dan ook beschouwen als afwezig in de liturgie van die handschriften.

Volledige metten-teksten worden doorgaans alleen maar opgenomen wanneer de andere officie-teksten ook al eigen zijn en vermeld worden. Het hebben van eigen metten is daarom te beschouwen als een aanduiding voor de importantie van een feest.

Slechts bij enkele feesten geven alle handschriften die daarvoor in aanmerking komen volledige metten. Om die reden mogen we die feesten als de belangrijkste binnen het sanctorale beschouwen. Met uitzondering van het feest van Augustinus betreft het allemaal Mariafeesten, namelijk *Purificatio*, *Annuntiatio*, *Visitatio*, *Assumptio* en *Nativitas Mariae*. De enige twee Mariafeesten die hierop een uitzondering vormen zijn de *Conceptio* en de *Presentatio Mariae*. *Presentatio* wordt alleen vermeld in IV 131, maar zonder metten, en *Conceptio* wordt alleen vermeld in IV 22, met metten.

We zullen eens kijken hoe de verhoudingen liggen binnen de handschriften en tussen de handschriften onderling waar het de vermelding van metten(-teksten) betreft:

	Geen metten	Metten vermeld in rubr.	Metten deels opgenomen	Complete metten	Totaal Feesten (zonder toevoegingen)	Totaal metten (zonder rubr.)
IV 6 (aestivalis)	1 (toegev.)	18	6	16	41 (40)	40 (22) 98% (54%)
IV 21 (aestivalis)	3	17	5	15	40	37 (20) 93% (50%)
IV 22 (hiemalis)	1 (toegev.)	2	1	10	14 (13)	13 (11) 93% (79%)
IV 25 (aestivalis)	14 (1 toegev., 4 abus.)	17	4	6	41 (40)	27 (10) 66% (24%)
IV 131 (aest.+hiem.)	21 (1 abus.)	1	4	9	35	14 (13) 40% (37%)
IV 132 (integr. ann.)	25	0	1	8	34	9 (9) 26% (26%)

De handschriften IV 6, 21 en 22 geven bij bijna elk feest de metten, terwijl dit bij IV 25, 131 en 132 slechts voor 1/4 tot 2/3 van de feesten het geval is. Wanneer we kijken naar daadwerkelijk opgenomen teksten, en dus de verwijzingen naar mettenteksten in de rubrieken terzijde schuiven, dan zijn de verschillen iets kleiner (dit komt voornamelijk doordat in IV 131 en 132 (nagenoeg) geen rubrieken geschreven staan): de verhoudingen liggen dan grofweg tussen een kwart en de helft van het aantal feesten dat mettenteksten heeft. Uitzondering hierop vormt dan IV 22, met het hoge percentage van 79. In onze collectie is IV 22 het enige winterdeel. Hierdoor is geen goede vergelijking mogelijk om vast te stellen of dergelijke percentages normaal zijn voor dit gedeelte van het sanctorale. Het wintergedeelte

van sanctoralia die een compleet jaar omvatten kan immers om andere redenen minder metten bevatten.

Interessant is de vergelijking tussen IV 21 en 25. Deze twee antiphonaria zijn beide zomerdelen en lijken wat betreft hun vormgeving heel sterk op elkaar. Waarschijnlijk zijn ze beide afkomstig van Mariënhage te Woensel (zoals ook IV 4 en 22). Bij 8 feesten laat IV 25 de metten weg waar IV 21 ze wel geeft (*Ad vincula Petri, Laurentius, Decollatio Johannis Baptistae, Lambertus, Omnes sancti, Martinus, Cecilia* en *Dedicatio Ecclesiae*). Bovendien zijn er 4 feesten waar het invullen van de metten in IV 25 afgebroken is, waardoor de indruk wordt gewekt dat deze metten abusievelijk in het handschrift terecht zijn gekomen. Twee van deze metten staan ook niet in IV 21 (*Johannes et Paulus* en *Commemoratio Pauli*) en twee wel (*Maria Magdalena* en *Michael*). Dit alles doet ons vermoeden dat deze codices toch niet zomaar naast elkaar gebruikt kunnen zijn, een indruk die nog versterkt wordt doordat IV 25 Lebuinus vermeldt en IV 21 niet, en bij IV 25 Catharina ontbreekt, die wel in IV 21 voorkomt.

3.7. Middelnederlands

De taal van de officiële liturgie in de Middeleeuwen is Latijn. Dientengevolge zijn de teksten in liturgische boeken dat ook. Niet alleen de te zingen en te bidden teksten, maar ook de rubrieken werden geschreven in de officiële taal van de kerk. Het voorkomen van volkstalen is een zeldzaamheid. In vier van onze zeven antiphonaria komen incidenteel teksten in het Middelnederlands voor. Een overzicht daarvan volgt hieronder.

IV 6

Rubrieken:

Anna (achterin toegevoegd)

202v: van sint anna totten laudes ende tweede vesper a. opte ps. feria.

203r: tot magnificat inde .ii.de vesper

203r: responsorium in die ierste vesper van sint anna

Middelnederlandse glossen:

32v, 34r

IV 7

geen

IV 21

geen

IV 22

Middelnederlandse glossen:

49v, 63v, 157v

IV 25

Rubrieken:

Assumptio BMV

179v: al die oct. als voer

Oct. Laurentii

179v: daer na van s. laurentio

Nativitas BMV

192r: als voer in assumptione

Exaltatio crucis

199r: die ander drie in die vindynge des crucen

Middel nederlandse 'ondertiteling':

68r, 68v, 87v, 88r, 90r

Middel nederlandse glossen:

62v, 134r

IV 131*Rubrieken:**Michael*

142r: dit staet ghescreven alre heyligen inde metten dair sel gi dat vinden

143r: item die histori van alreheyligen. die heb gi op hem selven in dat grote buek

Cecilia

144v: sel gi vinden om dit ander blat

De uno apostolo

238r: dat sel gi suijcken, ende vinden, onder die histori van alreheyligen

IV 132

geen

We kunnen zien dat we te maken hebben met verschillende soorten teksten: glossen, rubrieken en 'ondertiteling'. Omdat Middel nederlandse teksten in deze omgeving een zeldzaamheid zijn, zullen we er hier enige woorden aan wijden.

Dat er (delen van) rubrieken in het Middel nederlands voorkomen, is opvallend. Normaal zijn deze technische mededelingen, zoals gezegd, in het Latijn. Waarom in een incidenteel geval overgeschakeld wordt op de volkstaal is een niet onbelangrijke vraag naar het antwoord waarvan we enkel kunnen gissen. In elk geval kunnen we zeggen dat het voorkomen van Middel nederlands een bewijs is voor productie (in het geval van een originele tekst) of gebruik (in het geval van een toegevoegde tekst) in een Nederlandstalige omgeving.

In het geval van de Middel nederlandse rubrieken in IV 6 kunnen we misschien zeggen dat deze in de volkstaal zijn omdat het hier een officie betreft dat later is toegevoegd. In de codex komt verder geen enkele Middel nederlandse rubriek voor. Als deze toevoeging 'in huis' is gebeurd, door de zusters zelf die het Latijn minder machtig waren en bovendien geen ervaring hadden met het afschrijven van boeken, is het begrijpelijk dat zij de rubrieken in hun eigen taal schreven.

De aanwezigheid van Middel nederlandse rubrieken in IV 131 is al minder eenvoudig te verklaren. Het is opvallend dat in deze codex verwijzende rubrieken nagenoeg ontbreken: het zijn er in totaal niet meer dan acht. Vier hiervan zijn in het Middel nederlands. Deze zijn hierboven genoemd. De vier andere hebben alle de vorm *Ut supra in...*¹⁴³ Kan hierin het late productiemoment (ca. 1540-1549) een rol spelen? Overigens is het wel opvallend dat drie van de vier Middel nederlandse rubrieken verwijzen naar het feest van Allerheiligen, dat blijkbaar in een ander boek staat. Inderdaad vinden we in IV 131 geen teksten voor dit feest. De rubriek op f. 143r staat op de plaats waar Allerheiligen thuishoort. Daar vindt dan ook de verwijzing naar 'dat grote buek' plaats.

¹⁴³ *Ut supra in passio* (f. 118r) en driemaal *Ut supra in primis vesperis* (f. 118v en tweemaal f. 237v).

De Middelnederlandse rubriekteksten in IV 25 zijn nog moeilijker verklaarbaar. Hadden we in de vorige twee codices te maken met rubrieken die óf Latijn óf Middelnederlands waren, in IV 25 komen we binnen vier verder Latijnse rubrieken opeens één Middelnederlandse zin, of zelfs slechts zinsdeel, tegen. Dit is curieus genoeg om ze hier apart weer te geven (de betreffende gedeelten zijn door ons in vet gezet):

[f. 179v] Ad compl. **Al die oct. als voer.** Ad matut. et ad alias horas per oct. sicut in die. Ad vesp. an. Assumpta. cum cet'. ps. sicut in die. *Hymn.* O quam. V. Post partum. *Mgt. an.* Virgo prudentissima.

[f. 179v] *In oct. laurentii.* In primis vesp. an. et ps. de assumptione. **Daer na van s. laurentio** sicut in die. R. non d'r. Ad matut. dicuntur **tm** t' a ultima R. de die non fuerit dominica et v. an. omittitur. Ad horas *Hymn.* de assumptione. Cetera sicut in die. In sec. vesp. de assumptione cantatur et fit memoria de sancto laurentio. Sed sy fuerit in do^a. Sec. vesp. de sancto laurentio dicuntur.

[f. 192r] *In oct. beate marie [=nativitas BMV].* Ad vesp. a. Ortus conclusus. cum ceteris. ps. Omnia laudate. R. Felix namque. **als voer** in assumptione. *Hymn.* Maria mater domini. v. Ave.

[f. 199r] r. O crux benedicta Require in inventione sancte crucis. *Hymn.* Salve crux. v. Omnis terra adoret. *Mgt. an.* O crux gloriosa. Require in inventione sancte crucis. Postea de sanctis cornelio et cypriano. a. Gaudent in celis. in communi. v. Exultent iusti. De domina nostra Nativitas tua. Compl. de domina. Ad matut. Invitat. hymn. an. ps. v. et sex. prima R. de martiribus in communi. **Die ander drie in die vindynge des crucen.**

Waarom zijn juist deze zinnen in het Middelnederlands? De oplossing kan niet gevonden worden in de afwijkende inhoud van de mededelingen. We zouden ons kunnen voorstellen dat wanneer er een mededeling of verwijzing gemaakt moest worden die niet met het bekende standaard Latijnse rubrieken-idioom te verwoorden was, de kopiist of de rubricator uit linguïstische onmacht overschakelde op de volkstaal. Deze vier Middelnederlandse zinnen zijn echter eenvoudige verwijzingen zoals er zoveel in het Latijn voorkomen, zoals we kunnen zien op de overeenkomstige plaatsen in IV 21:

IV 25	IV 21
[f. 179v] Ad compl. Al die oct. als voer. Ad matut. et ad alias horas per oct. sicut in die.	[f. 133v] Ad compl. Per totam oct. Ut supra. Ad matut. et ad alias horas per oct. sicut in die.
[f. 179v] In primis vesp. an. et ps. de assumptione. Daer na van s. laurentio sicut in die.	[f. 133v] In primis vesp. an. et ps. de assumptione. Cetera de sancto laurentio sicut in die.
[f. 192r] R. Felix namque. als voer in assumptione.	[f. 148v] R. Felix namque. ut supra in assumptione.
[f. 199r] Ad matut. Invitat. hymn. an. ps. v. et sex. prima R. de martiribus in communi. Die ander drie in die vindynge des crucen.	[f. 155r] Ad matut. Invitat. hymn. an. ps. v. et sex. prima R. de martiribus in communi. Tria ultima Ra. In inventione.

Dit maakt het opduiken van deze Middelnederlandse zinnen midden tussen het Latijn alleen maar eigenaardiger. Het is opvallend dat deze teksten enkel voorkomen binnen een omvang van slechts 20 bladen, in een codex die 244 bladen omvat. Misschien heeft de gesteldheid van de rubricator (hier waarschijnlijk dezelfde als de kopiist) die dag een rol gespeeld. Hij kan bijvoorbeeld door vermoeidheid klakkeloos de in zijn hoofd automatisch vertaalde teksten op papier hebben gezet.

Op vijf plaatsen in hetzelfde antiphonarium IV 25 treffen we bovendien Middelnederlandse 'ondertiteling' aan. (Delen van) Latijnse gezangen zijn hier voorzien van een Middelnederlandse vertaling, geplaatst onder de betreffende Latijnse tekst. Naar we aannemen gebeurde dit door de gebruik(st)ers. Een verklaring hiervoor lijkt niet zozeer nodig. Hooguit kan gevraagd worden waarom dit verschijnsel niet vaker voorkomt, en waarom hier juist deze teksten zijn vertaald.

Over de Middelnederlandse glossen kunnen we kort zijn. Het lijkt niet meer dan logisch dat gebruikers later toegevoegde verwijzingen, want dat zijn de glossen hier doorgaans, in hun eigen taal opschrijven.

In het algemeen mag nog opgemerkt worden dat het misschien mogelijk is om aan de spellingsvarianten binnen het gebruikte Middelnederlands af te leiden in welke regio de handschriften ontstaan of gebruikt zijn.

3.8. Conclusies

In antiphonaria staat meer dan hun naam doet vermoeden, maar toch slechts een beperkt aantal soorten gezangen. Naast de antifonen, die de psalmen begeleiden, vinden we enkel responsoria, die volgen op de lezingen, en hun verzen. Sommige andere soorten worden alleen als incipit gegeven, zoals de psalmen, of aangeduid in een verwijzende rubriek, zoals versikels en hymnes, of simpelweg genegeerd, zoals lezingen en gebeden.

De gewone inhoud van een antiphonarium beslaat een halve jaarcyclus (zomer- of winterdeel) waarvan alle officiediensten van de dag gegeven worden. Uitzonderlijk vinden we antiphonaria die niet alle diensten geven, maar zich beperken tot bijvoorbeeld de vespers, of antiphonaria die een volledig jaar omvatten. Er is onderzoek nodig om te achterhalen of daarbij sprake is van verschillende productie- of gebruikstradities.

Wanneer een compleet jaar is opgenomen kan aan de volgorde van de verschillende hoofdonderdelen achterhaald worden of het antiphonarium van oorsprong bedoeld was een compleet jaar te bevatten of dat een winter- en zomerdeel (eventueel tijdens de productie al) zijn samengevoegd.

Hoewel onze boeken uit dezelfde kloosterbibliotheek afkomstig zijn, vermelden zij in het sanctorale niet allemaal dezelfde heiligenfeesten.

Ook worden de aanwezige heiligenfeesten niet allemaal op dezelfde manier behandeld. Dit blijkt uit de wijze waarop de verschillende handschriften omgaan met het opnemen van de metten-dienst. Opzettelijk staan in de ene codex minder metten dan in een andere. De reden hiervoor is niet duidelijk.

De feesten die in alle antiphonaria eigen mettenteksten hebben gekregen kunnen we beschouwen als de belangrijkste feesten in het sanctorale. Het betreft hier de meeste Mariafeesten en het feest van de ordespatroon Augustinus.

Het incidenteel gebruik van Middelnederlands binnen standaard Latijnse rubriekteksten kan niet zonder meer verklaard worden. Het voorkomen van Middelnederlands wijst in elk geval op een ontstaan of gebruik in een Nederlandstalige omgeving.

4. INITIALEN EN VERSALEN, LOMBARDEN EN CADELLEN¹⁴⁴

Wie voor het eerst een middeleeuws officiehandschrift openslaat, ziet op het eerste gezicht een geordende reeks van gezangen die elkaar netjes opvolgen, de een na de ander. Wanneer we echter nauwkeuriger gaan kijken en proberen uit te vinden met wat voor soort gezangen we te maken hebben, en bij welk feest deze horen, ontdekken we dat dit niet altijd meteen duidelijk is.

In onze tijd zijn we gewend aan een opmaak die uitgaat van genoeg witte ruimte om verschillende onderdelen helder van elkaar te onderscheiden. Dit principe nu was in de Middeleeuwen onbekend. Zeker de gotische handschriften kennen de *horror vacui*,¹⁴⁵ waardoor elke vierkante centimeter van de tekstspiegel benut is om een mooi gevulde rechthoek te krijgen. Dit was aanvankelijk een economisch principe, om zoveel mogelijk informatie op een blad kwijt te kunnen, dat later een voornamelijk esthetisch uitgangspunt werd.

Bovendien zijn wij gewend aan titels en tussenkopjes die de onderdelen hun betekenis geven. Ook de middeleeuwse handschriften kennen deze weliswaar, in de vorm van wat we rubrieken noemen, maar die staan zeker niet altijd op de voor ons meest voor de hand liggende plaats, namelijk direct boven of voorafgaand aan het betitelde onderdeel. Ook hiervoor vinden we de oorzaak in het opmaakprincipe van de tekstspiegel. Rubrieken worden vaak ‘ergens in de buurt’ van het bedoelde onderdeel gezet, op een plaats die openbleef nadat de hoofdtekst was geschreven. Dat kán erboven of ervoor zijn, maar ook bijvoorbeeld aan het eind van de eerste regel, eronder, of zelfs tussen de tekst in. Met name de kortere rubrieken, die een type-aanduiding geven, zoals *R* voor *responsorium*, de aanduiding voor een officie-onderdeel, zoals *in i^o n^o* voor *in primo nocturno*, of de aanduiding voor een minder hoog feest, zoals *de mart^o epō* voor *De Martino episcopo*, willen nog wel eens op een onverwachte plaats opduiken.

4.1. Oriëntatie-elementen: lettergrootte, kleur, lettertype en decoratie

Vanwege het ontbreken van ons bekende oriëntatie-elementen zijn we aangewezen op andere elementen binnen de beschreven ruimte die ons tot oriëntatie kunnen dienen.

Als eerste noemen we differentiatie in lettergrootte, en dat op twee onderscheiden wijzen: aan de ene kant het toepassen van initialen, versalen en kapitalen om het begin van een officie, een gezang of een onderdeel van een gezang aan te duiden, een formeel gebruik, en aan de andere kant het toepassen van een grotere of kleinere letter om verschillende soorten teksten aan te duiden, zoals gezangen, titels of rubrieken, een inhoudelijk gebruik.

Als tweede oriëntatie-element wijzen we op het gebruik van kleuren. Een hoofdtekst zal over het algemeen in zwart geschreven zijn, terwijl mededelingen daar omheen vaak rood zijn, zoals het woord *rubriek* al suggereert, al is dit geen wet van Meden en Perzen.¹⁴⁶ Ook initialen, versalen en kapitale letters kunnen zich door kleur onderscheiden van hun omgeving, ofwel door de kleur(-en) van de letter zelf, ofwel doordat zij rood aangestreept zijn.

¹⁴⁴ Gebruikte literatuur bij dit hoofdstuk is: Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A guide to their organization and terminology*. Toronto [etc.], 1982, H. 6: Liturgical Books: Content and Format, en H. 8: Office Books. Gisela Gerritsen-Geywitz, ‘Die Chorbücher des Utrechter Marienkapitels aus kodikologischer Sicht’, in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, dl. 53-1/2 (2003), p. 277-312.

¹⁴⁵ Gerritsen, p. 293.

¹⁴⁶ Over de onderscheiden vormen van rubrieken zie paragraaf 2.4.1.6.

Als derde zien we het gebruik van verschillende lettertypes. Met name in liturgische handschriften staan vaak meerdere lettertypes naast elkaar. Zo kan de hoofdtekst bijvoorbeeld een *textualis* zijn, terwijl de rubrieken als *hybrida* geschreven zijn. Daarnaast kan de hoofdtekst het uitvoeringsniveau hebben van een *formata*, terwijl de rubrieken van minder niveau zijn. Oriëntatieletters binnen de tekst zijn doorgaans van een afwijkend lettertype. De lombarde en de cadelleter zijn daarvan de bekendste getuigen.

Als vierde kunnen we nog wijzen op decoratie als manier van oriëntatie. Het begin van een belangrijk onderdeel zal eerder gedecoreerd zijn dan een willekeurige plaats. Dat decoreren kan op vele wijzen. Zo kan er een miniatuur ingevoegd zijn of een gehistorieerde initiaal. De initiaal kan ook niet gehistorieerd versierd zijn, zowel binnen de letter, als uitgaande van de letter, zoals bij penwerk en geschilderde bladranken. De initiaal kan een losse letter zijn, maar ook een zgn. ‘veldinitiaal’, waarbij het gebruik van bladgoud hoger staat dan het ‘normale’ rood en blauw.

Overigens komen de onderscheiden wijzen van oriëntatie vaak in combinatie met elkaar voor. Zo kan een rubricale tekst van de hoofdtekst afwijken zowel in kleur, lettergrootte, lettertype als uitvoeringsniveau. Eveneens zal een initiaal doorgaans zowel in grootte, type, kleur en decoratie afwijken van zijn omgeving.

4.2. Soorten initialen en versalen

Hier zullen wij ons bezighouden met het principe van initialen en versalen als manier van oriëntatie binnen de tekst.

Om te beginnen moeten we onderscheid maken tussen twee verschillende soorten van ‘oriëntatie-letters’. Aan de ene kant de initialen, die enkel aan de linkermarge van de tekstspiegel kunnen voorkomen en groter dan één regel kunnen zijn, en aan de andere kant zogenaamde ‘versalen’, die op willekeurige plaatsen binnen een regel kunnen opduiken. Initialen markeren doorgaans het begin van een nieuw onderdeel, zoals het officie voor een feest, terwijl versalen de onderscheiden stukken hierbinnen aanduiden, zoals individuele gezangen binnen een officie.

Verder moet er een onderscheid gemaakt worden tussen drie vormen, waarin deze letters bestaan: de lombarde, de cadel en de kapitaal.

De lombarde (het meest gebruikte type initiaal uit de late Middeleeuwen) is een type dat zich ontwikkeld heeft uit een samengaan van Romeinse kapitale en unciale lettervormen. Zij komt zowel voor als initiaal (vaak groter) als als versaal (met een hoogte van één regel tekst met muziek). Deze werd na het schrijfproces door de kopiist separaat toegevoegd door een kunstenaar of rubricator. In onze collectie heeft alleen IV 7 afwisselend rode en blauwe lombarden. De overige zes handschriften kennen alleen rode. IV 7 is dan ook als enige afkomstig van het professionele atelier van de Bossche fraters.

Cadellethers zijn de in hoogte uitgetrokken hoofdletters (kapitalen), die met de brede pen geschreven zijn, en niet geschilderd. Zij zijn dan ook het werk van de kopiist, en niet van een kunstenaar. Zij onderscheiden zich van normale hoofdletters door hun afwijkende hoogte en langgerektheid, de verdubbeling of verveelvoudiging van de lijnen, en het veelvuldig voorkomen van kruisingen binnen die lijnen. Doorgaans zijn zij met penwerk versierd en niet zelden zijn er kleine afbeeldinkjes aan toegevoegd, zoals grotesken of drôlerieën. Gerritsen onderscheidt drie soorten cadellen:¹⁴⁷

1. verlengde stokken en staarten van letters aan de boven- en ondermarge van een tekstspiegel, die niet structurerend, en in feite geheel betekenisloos zijn;

¹⁴⁷ Vgl. Gerritsen, p. 297.

2. cadellen die, rijker versierd, incidenteel in de 15^e, maar vaker in de 16^e eeuw gebruikt werden als initiaal;
3. cadellen in muziekhandschriften die als versaal gebruikt worden, en een nevenschikkende of onderschikkende functie hebben ten opzichte van een lombarde.

Kapitalen zijn hier de normale hoofdletters binnen de tekst, die zich in grootte niet onderscheiden van de omgevende tekst. Vaak hebben zij geen oriënterende betekenis. Soms echter duiden zij tekstdelen aan die afhankelijk zijn van een ander, zoals het *repetendum* van een responsorium aan het einde van het vers, of bijvoorbeeld het psalm-incipit aan het einde van een antifoon. Ook evovae-formules¹⁴⁸ worden vaak neergezet met een normale kapitaal.

Algemeen wordt de volgende hiërarchie aangenomen tussen de verschillende vormen van oriëntatieletters:

- gehistorieerde initiaal
- geschilderde (veld-)initiaal
- duplex-initiaal
- opengewerkte initiaal
- eenvoudige lombarde in blauw of rood
- cadelleter
- eenvoudige kapitaal

De eerste twee vormen komen in onze handschriften niet voor. De *littera duplex* is de hoogste orde, soms de opengewerkte initiaal. Naast deze hiërarchie kan onderscheid gemaakt worden tussen wel en niet versierde initialen. Zo zal een lombarde zonder penwerk doorgaans van lagere rang zijn dan een lombarde mét deze decoratie.

4.3. Plaats en vorm van de initialen

Van de decoratie in onze handschriften kan stellig gezegd worden dat deze doorgaans zeer sober is. De duplex-initiaal is meestal de hoogste orde, en ook met penwerk is relatief zuinig omgesprongen. We kunnen een onderscheid maken tussen de codices die vermoedelijk geproduceerd zijn in Mariënhage te Woensel (IV 6, 21, 22, 25 en misschien IV 132) die zuinig zijn met penwerk, als dit al voorkomt, codex IV 7 die vervaardigd is door de Fraters van Den Bosch met professioneler en uitgebreider penwerk, en IV 131 die zijn eigen fantasie-initialen en lombarde-vormen heeft.

Bijlage 6 geeft een overzicht van de plaatsen waarop initialen voorkomen en de verschijningsvormen die de initialen hebben. Hierbij moet gezegd worden dat we de eenvoudige éénregelige onversierde lombarde in dit verband niet als initiaal zullen aanmerken, ook niet wanneer een officie hiermee begint, omdat elk gezang met een dergelijke letter begint. Als hiërarchisch principe is deze dus onbruikbaar. Geteld worden enkel de letters die groter zijn dan een éénregelige lombarde, of die gedecoreerd zijn.

Dit principe geldt ook voor de komende paragrafen. Omdat het doel van de vergelijking van de initialen is een hiërarchie binnen de feesten vast te stellen, definiëren we hier ‘initiaal’ als een oriëntatieletter die hiërarchisch hoger is dan een eenvoudige onversierde éénregelige lombarde. Wanneer van een feest dus gezegd wordt dat het geen initiaal heeft, wordt bedoeld dat het officie aanvangt met een eenvoudige lombarde.

¹⁴⁸ Zie hiervoor de opmerking in paragraaf 3.1.

We merken op dat de zeven handschriften elk een zeer van elkaar afwijkend decoratie-schema hebben. We kijken achtereenvolgens naar het aantal initialen per handschrift (4.3.1), het soort initiaal dat bij een bepaald feest wordt toegepast (4.3.2), de hoofdingeling van de codices (4.3.3), en welk gezang binnen een feest de initiaal krijgt (4.3.4).

4.3.1. Aantal initialen per handschrift

Met name IV 7 is veel rijker aan initialen. Voor een groot deel betreft het hier eenvoudige éénregelige lombarden die voorzien zijn van penwerk. Wanneer we deze niet zouden aanmerken als initiaal (gedefinieerd als hierboven), valt IV 7 binnen het gangbare schema zoals we dat bij onze handschriften aantreffen. Van de 26 lombarden met penwerk die IV 7 telt, staan er 18 op plaatsen waar de andere zes handschriften geen initiaal hebben. Bij 4 feesten hebben 2 andere handschriften wel een initiaal, en bij 2 feesten zijn dat er 3 (namelijk *Passio Petri et Pauli* en *Lamberti*). Opmerkelijk is dat er 2 feesten zijn, die gelden als grote feesten, en die in alle handschriften een initiaal krijgen, die in IV 7 vreemd genoeg slechts een lombarde met penwerk hebben, die relatief gesproken ‘te laag’ in rang is. Het gaat om de feesten van *Ioannis Baptiste* en *Michaelis*. Als algemeen beeld moet voor IV 7 dus betwijfeld worden of de met penwerk gedecoreerde lombarde in dit verband geldt als initiaal. Dat roept dan wel de vraag op waarom sommige lombarden wel gedecoreerd zijn en andere niet. En of er een bewuste keuze aan dit verschil ten grondslag ligt. Algemeen ligt bij onze handschriften het aantal initialen grofweg tussen de 20 en de 30 (zie het schema in paragraaf 4.3.2). Dit geldt ook voor IV 7, mits we de ‘penwerk-lombarden’ niet meetellen. Opmerkelijke uitzondering is IV 22, met maar 6 initialen. Dit valt waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat dit handschrift als enige in onze groep een winterdeel is (*pars hiemalis*), dat een veel korter *proprium de sanctis* heeft, en minder verschillende feesten in het *temporale* heeft dan een zomerdeel.

4.3.2. Het soort initiaal

We zien een redelijke variëteit aan gebruikte initialen. Sommige komen slechts in één handschrift voor, andere zijn meer algemeen. Bovendien worden ze gebruikt in twee maten: grote initialen, die twee regels muziek en tekst omvatten, en kleine initialen, die één regel muziek en tekst hoog zijn. Grotere initialen vinden we niet. In het toekennen van initialen gedragen de handschriften zich verschillend. Zo vinden we in IV 21 en 22 enkel tweeregelige initialen, terwijl in de andere handschriften de verhouding grote/kleine initialen grofweg ligt tussen de 1,5 en 2. IV 132 vormt hierop een uitzondering. Dit handschrift heeft meer kleine dan grote initialen, waarbij alle grote initialen bovendien duplex-letters zijn, die in de andere handschriften of afwezig zijn, of een spaarzame uitzondering vormen. In een schema gevat zien we het volgende beeld (De getallen die bij IV 7 tussen haken staan, zijn de getallen wanneer we de penwerk-lombarden meetellen):

	IV 6	IV 7	IV 21	IV 22	IV 25	IV 131	IV 132
Totaal aantal initialen	26	27 (53)	19	6	20	24	27
Kleine initialen	9	11 (37)	0	0	7	7	16
Grote initialen	17	16	19	6	13	15	11
Duplex	3	2	0	0	0	0	11

Verhouding aantal groot/klein	1,9	1,5 (0,4)	--	--	1,9	2,1	0,7
-------------------------------------	-----	-----------	----	----	-----	-----	-----

De duplex-letters zijn in IV 6 niet gedecoreerd, terwijl ze in IV 7 en 132 penwerk-decoratie hebben. Dit penwerk is in IV 132 niet alleen rood/paars, maar ook groen. Het enig andere handschrift waar naast het gebruikelijke rood en blauw andere kleuren zijn gebruikt is IV 131. Wat de decoratie aangaat, is dit in het algemeen een opmerkelijk handschrift. We zien hier aan het begin van de codex viermaal een initiaal voorkomen in rood/geel/groen, met een acanthusbladdecoratie (14r, 21r, 30v en 39r). Daarnaast staan er in het handschrift twee imitaties van een humanistische veld-initiaal, die blijkbaar de eerste rang opeisen. Ze staan aan het begin van het *Proprium de sanctis* (214r) en het feest van Kerkwijding (150r).¹⁴⁹ Bovendien komen we als versalen gekleurde lombarden tegen en knoestige fantasieletters in een deel van de codex (bladen 25-39). Al deze letters zijn amateuristisch van kwaliteit. Dit alles wekt sterk de indruk dat zoniet de hele codex, dan toch de decoratie, een product is van huisvlijt.

4.3.3. De hoofdingeling van de codices

De officieboeken zijn, zoals gebruikelijk, ingedeeld in verschillende hoofddelen, te weten:

pars hiemalis (winterdeel)

- *proprium de tempore* (eigen van de tijd: advent t/m goede week)
- *proprium de sanctis* (eigen van de heiligen: van Andreas t/m Annuntiatio Mariae)
- *commune sanctorum* (gemeenschappelijke van de heiligen)

pars aestivalis (zomerdeel)

- *proprium de tempore* (eigen van de tijd: pasen t/m laatste zondag na pinksteren)
- *commune sanctorum tempore paschalis* (gemeenschappelijke van de heiligen in de paastijd)
- *proprium de sanctis* (eigen van de heiligen: van Marcus t/m Catharina)
- *festum in dedicatione ecclesie*
- *commune sanctorum* (gemeenschappelijke van de heiligen)

Al deze hoofddelen beginnen in onze handschriften, waar aanwezig, met een grote initiaal. De oriënterende functie van de initialen is hier duidelijk.

Er zijn twee opvallende uitzonderingen:

- (1) Het feest van de *Dedicatio ecclesie* krijgt in IV 25 en 132 een kleine initiaal. Dit feest is dan ook niet echt een zelfstandig hoofddeel, maar eerder een aanhangsel van het *Proprium de sanctis aestivalis*. Dit verschijnsel doet zich ook voor in handschriften buiten de Soeterbeeck-collectie.¹⁵⁰
- (2) Het *proprium de sanctis aestivalis* begint nergens met een grote initiaal. IV 7 geeft een kleine initiaal, en bij de overige handschriften vinden we de eerste initiaal pas bij het verderop staande feest van Johannes de Doper. Deze afwijking doet ons vermoeden dat dit hoofddeel niet als geheel zelfstandig werd gezien, maar als vervolg van het

¹⁴⁹ Een zelfde soort imitatie-initiaal vinden we ook terug in IV 88. Zie *Rijkdom in eenvoud*, p. 120.

¹⁵⁰ Zie bijvoorbeeld de opmerking in *Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*. Samengest. door P.C. Boeren. M.m.v. A.S. Korteweg en G. Piket. 's-Gravenhage, p. 28, over een antiphonarium uit de eerste helft van de 15^e eeuw, uit het Midden-Maasgebied (Den Haag, KB, 71 A 5): "Hoewel dit algemene wijdingsfeest strikt genomen deel uitmaakt van het *Proprium sanctorum*, wordt het hier als min of meer zelfstandige teksteenheid gepresenteerd door een speciaal versierde voorletter."

commune sanctorum TP, dat er altijd aan vooraf gaat, en dat wél in alle handschriften begint met een grote initiaal (voor *Filie Iherusalem*). Dit verschijnsel doet zich ook voor in handschriften buiten de Soeterbeek-collectie.¹⁵¹

Enkele feesten krijgen in alle handschriften een initiaal. Het belang van deze feesten kan hieruit afgeleid worden. Het betreft:

- Eerste adventszondag (als begin van het proprium de tempore hiemalis)
- Kerstmis
- Pasen (als begin van het proprium de tempore aestivalis)
- Pinksteren
- Andreas (als begin van het proprium de sanctis hiemalis)
- Purificatio Marie
- De sanctis TP (als begin van het commune sanctorum TP)
- Assumptio Marie
- Augustinus
- Maria Geboorte
- Aartsengel Michael
- Kerkwijding
- Commune unius apostoli (als begin van het commune sanctorum)

Het enige feest dat in de Soeterbeekse handschriften wat initialen betreft meer aandacht krijgt dan in het algemeen verwacht kan worden is het feest van Augustinus. Dit is volledig verklaarbaar door het feit dat het hier handschriften van reguliere kanunnikessen betreft, die, zoals in de handschriften ook vermeld wordt, Augustinus vereren als *pater noster*.

4.3.4. Welk gezang binnen een feest krijgt de initiaal?

Bij sommige feesten geven niet alle handschriften de initiaal bij hetzelfde gezang. Deze afwijkingen zijn opgesomd in bijlage 7. Een poging tot verklaring van deze afwijkingen vinden we hieronder. We kunnen zien dat er geen principiële verschillen zijn aan het toewijzen van initialen aan bepaalde gezangen binnen een feest. Doorgaans zijn de verschillen het gevolg van variaties in de manier waarop de officies zijn opgenomen. Over het algemeen wordt de initiaal gegeven bij het eerste gezang dat voor een feest uitgeschreven staat. Dit is echter niet in alle codices hetzelfde gezang, óf omdat voorafgaande gezangen alleen in rubricis vermeld worden, óf omdat de aard van de codex (een vesperale bijvoorbeeld) bepaalde gezangen uitsluit.

Dominica prima adventus

Bij de eerste adventszondag hebben IV 7 en 22 een initiaal bij het vesper-responsorium *Ecce dies veniunt*.

In IV 131 is ruimte gereserveerd voor een initiaal bij de magnificat-antifoon *Ecce nomen domini*. IV 131 is een samengestelde codex. In tegenstelling tot de normale volgorde is hier een winterdeel áchter een zomerdeel gevoegd, waardoor de adventstijd vermeld is ná de *Dedicatio ecclesie*, in plaats van aan het begin van de codex. Dit bijgevoegde winterdeel begint met *Ecce nomen domini* (f. 157r). Er is geen blad van dit katern verloren gegaan, het

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld de opmerking in *Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*, p. 28, over het in de vorige noot genoemde handschrift (Den Haag, KB, 71 A 5): “**Commune sanctorum post Pascha**; voor martelaren en confessores in de Paastijd. Behoort theoretisch tot het Proprium sanctorum. De verluchter heeft dan ook dit *Commune* geopend met een bijzondere initiaal en geen gelijkwaardige initiaal geplaatst aan het begin van het eigenlijke *Proprium sanctorum*.”

vooraangaande responsorium *Ecce dies veniunt* is dus niet opgenomen. De initiaal is echter niet ingevuld. Is dit bewust gedaan? Was er sprake van een verwisseling tussen de twee gezangen die beide met *Ecce* beginnen?

In IV 132 ontbreekt een initiaal voor de adventsperiode. Dit is te verklaren doordat deze codex het eerste katern mist, waarin deze initiaal zonder twijfel gestaan zal hebben.

Nativitas Domini

IV 7, 131 en 132 hebben een initiaal bij de eerste antifoon van de eerste vespers. IV 22 heeft een initiaal bij het eerste metten-responsorium. Deze afwijking kan nu niet verklaard worden.

Epiphanie

IV 7 en 132 hebben een initiaal bij *Magi videntes*. Dit heeft IV 131 ook, maar die heeft bovendien ruimte voor een initiaal gereserveerd bij het vooraangaande *Tribus miraculis*. Deze zou niet ingevuld kunnen zijn omdat die één gezang verderop moest staan.

IV 22 heeft geen initiaal bij Epiphanie. De reden hiervoor is onduidelijk.

Dominica Resurrectionis

IV 6, 21, 25 en 132 hebben een grote initiaal bij de magnificat-antifoon *Vespere autem sabbati*.

IV 7 geeft een initiaal bij de eerste antifoon van de vespers. Dit zou verklaard kunnen worden uit het feit dat dit handschrift een vesperale is. De antifonen van de eerste vespers in de andere ontbreken waarschijnlijk, omdat daarvoor verwezen wordt naar de antifonen van de lauden, of de tweede vespers.

In IV 131 ontbreekt een initiaal voor Pasen. Dit is toe te schrijven aan het feit dat Pasen ontbreekt in deze codex. In dit katern zijn 6 bladen uitgescheurd.

In purificatione Marie

IV 131 en 132 hebben een initiaal bij de magnificat-antifoon *Senex puerum portabat*.

IV 7 heeft een initiaal bij de eerste antifoon van de vespers *O ammirabile commercium*. Dit kan verklaard worden uit het feit dat dit handschrift een vesperale is. In de andere handschriften wordt naar *O ammirabile* in rubricis verwezen.

IV 22 heeft geen initiaal bij dit feest. De reden hiervoor is onbekend.

In visitatione Marie

IV 6, 21 en 25 hebben een initiaal bij de eerste antifoon van de vespers, IV 7 heeft er een bij het vesper-responsorium en IV 132 bij de magnificat-antifoon. In IV 7 en 132 zijn de gezangen die de initiaal hebben de eerste gezangen die voor dit feest gegeven worden.

Voorafgaande gezangen worden alleen in rubricis vermeld.

Waarom IV 131 geen initiaal heeft en IV 25 een tweede initiaal heeft bij dit feest, en wel bij het invitorium van de metten, is niet te verklaren.

Martini

IV 6, 7 en 21 hebben een initiaal bij *Domine deus noster cuius*, terwijl IV 132 een initiaal bij *Intercede pro nobis* heeft. In alle gevallen is het gezang dat de initiaal krijgt het eerste gezang. Bij IV 132 staat hierbij de rubriek *In completorio per totam octava. ad nunc dim. ant. finalis*. Hierna volgen vesper-antifonen. Daarna staat als *nunc dimittis*-antifoon *Domine deus noster*. In IV 6, 7 en 21 is *Domine deus noster* de (enig vermelde) vesper-antifoon en is *Intercede pro nobis* de *nunc dimittis*-antifoon. Deze laatste ontbreekt in IV 21. Dit verklaart het verschil in initialen, niet echter het daaraan ten grondslag liggende verschil in gezang-volgorde.

IV 25 en 131 hebben voor dit feest geen initiaal. De reden hiervoor is onbekend.

Catharine

IV 21 heeft een initiaal bij de eerste vesper-antifoon en IV 7 bij het vesper-responsorium *Cum bene sydereae*. Voor IV 7 is dit het enige gezang dat voor *Catharine* gegeven is. IV 21 geeft een compleet officie en begint dus met de vesper-antifonen. Als vesper-responsorium wordt hier overigens een ander gezang gegeven (*O christi pietas*) dan in IV 7. Ook elders in het officie komt *Cum bene sydereae* niet voor.

4.4. Conclusies

Verschillen in grootte en type, kleur en decoratie van bepaalde letters zijn elementen die het handschrift structuur geven. Vaak zien we combinaties van de verschillende elementen.

De eenvoudige onversierde éénregelige lombarde is de meest voorkomende oriëntatieletter. Deze geeft het begin van een individueel gezang, zoals de antifoon van een evangelische lofzang, of van een reeks van bij elkaar horende gezangen, zoals de drie (metten) of vijf (lauden en vespers) psalmantifonen of een responsorium met zijn vers.

De cadelleter heeft een nevenschikkende functie (de tweede tot en met de vijfde antifoon bij de vijf psalmen aan het begin van de vespers en de lauden, de tweede en derde bij de drie psalmen aan het begin van de metten-nocturnes) of een onderschikkende functie (het vers van een responsorium).

Initialen die meer zijn dan een eenvoudige lombarde geven de belangrijkste feesten aan. Zij zijn één of twee regels tekst met muziek hoog en staan in het algemeen bij het eerste gezang van het betreffende feest, dat niet in elk handschrift hetzelfde gezang is. De handschriften hebben niet allemaal bij dezelfde feesten een initiaal, en ook de grootte van de initialen kan verschillen.

Op basis van vergelijking met andere handschriften kan gesteld worden dat de éénregelige lombarden die met penwerk gedecoreerd zijn in IV 7 niet onderscheiden zijn van de ongedecoreerde normale lombarden, en derhalve geen hiërarchische functie hebben.

Het feit dat IV 21 en 22 beide geen éénregelige initialen hebben, maar enkel tweeregelige, in tegenstelling tot de andere handschriften, is een aanwijzing te meer dat deze twee dezelfde productieherkomst hebben, meer dan het eveneens gelijkende handschrift IV 25.

Overeenkomst tussen IV 21, 22 én 25 bestaat er wel op het punt dat in alle drie geen duplexletters voorkomen als initiaal. In IV 132 daarentegen zijn alle grote initialen duplexletters.

De initialen en versalen in IV 131 zijn deels het resultaat van huisvlijt.

Alle onderscheiden hoofddelen in alle handschriften worden gemarkeerd met een grote, tweeregelige, initiaal. Het feit dat het *proprium de sanctis aestivalis* niet met een dergelijke initiaal aanvangt, is een bewijs dat dit onderdeel beschouwd werd als één geheel met het voorafgaande *commune sanctorum tempore paschalis*, dat wel een grote initiaal krijgt. Daarbij moet gezegd worden dat het *commune TP* hier gezien werd als onderdeel van het *proprium*, en niet andersom, wat de volgorde zou kunnen doen vermoeden, omdat het gemeenschappelijke voor de paastijd eigen is aan de paastijd, en dus een *proprium*.

DEEL II: DE LITURGIE VAN DE ANTIPHONARIA

De Soeterbeeckse of ‘Venlose’ liturgie

Eén van de doelen van deze scriptie is vast te stellen welke liturgie de zusters van Soeterbeeck, dan wel die van het Kapittel van Venlo vierden.¹⁵² Omdat de heiligenfeesten hiervoor de meest duidelijke aanwijzingen leveren, vanwege de lokale variëteit, hebben wij ons onderzoek hiertoe beperkt. De gegevens in de volgende paragrafen zijn dan ook afkomstig uit *sanctoralia* (en met name de *propria* hiervan) en *calendaria*. Deze scheiding is strikt toegepast. Zo blijven hier feesten die gewoonlijk in het *temporale* vermeld worden buiten beschouwing. Dit zijn met name heiligenfeesten die in het kerstocbaar vallen, zoals het feest van Johannes Evangelist en Onnozele Kinderen, en de (latere) feesten die van de paasdatum afhangen, zoals Drievuldigheid (*Trinitatis*) en Sacramentsdag (*Corpus Christi*).

Bij het bekijken van de liturgie zijn twee zaken van belang. Allereerst de gebruikte kalender, en ten tweede de gebruikte teksten. Van heiligenfeesten die in meerdere handschriften voorkomen, maar waarvoor andere teksten gebruikt worden, komt de liturgie kennelijk uit verschillende tradities. Voor het vaststellen van traditie is overigens nog een derde element van belang: dat van de gebruikte melodieën. Deze zijn echter vanwege het beperkte kader van deze scriptie buiten beschouwing gelaten.

Eerstens zullen we de inhoud van de *sanctoralia* van onze handschriften onderling met elkaar vergelijken (h. 5). Vervolgens vergelijken we die inhoud met liturgische kalenders uit hun directe omgeving en bekijken we overeenkomsten en verschillen in rang daartussen (h. 6). Tenslotte kijken we naar de herkomst van de liturgische teksten, door ze naast teksten uit hun omgeving te leggen (h. 7).

5. DE SANCTORALIA VAN DE SOETERBEECKSE KOORBOEKEN

5.1. Aanwezige feesten

Bijlage 4 geeft een overzicht van de aanwezige feesten in de zeven handschriften.

Wanneer we kijken naar welke feesten wel en niet voorkomen in de *sanctoralia* van de zeven bestudeerde koorboeken, zien we een opmerkelijke overeenkomst. Slechts een enkele heilige wordt incidenteel door één of meerdere codices weggelaten of extra vermeld. Hierdoor kunnen we stellen dat deze boeken inderdaad binnen dezelfde traditie gebruikt zijn.

Het valt op dat feesten waarvoor eigen teksten gegeven worden doorgaans in alle handschriften opgenomen zijn. Feesten die enkel *in rubricis* vermeld worden, worden meestal in alle handschriften zo behandeld. Grote uitzonderingen hierop zijn IV 131 en 132. Dit is eenvoudig te verklaren uit het feit dat in deze sobere boeken de rubrieken doorgaans geheel ontbreken.

5.2. Niet algemeen aanwezige feesten

Kijken we in bijlage 8 naar de heiligen die niet algemeen zijn in onze handschriften. De *in rubricis* genoemde heiligen die in IV 131 en 132 ontbreken zijn hierbij weggelaten, omdat zij hoogstwaarschijnlijk op dezelfde manier behandeld zouden zijn.

¹⁵² Zolang nog niet helemaal duidelijk is uit welke kloosters onze handschriften afkomstig zijn, en of in alle kloosters van het Kapittel exact dezelfde liturgie gevierd werd, is het moeilijk te spreken over Soeterbeeck als individueel klooster, dan wel het Kapittel van Venlo als geheel.

In de onderstaande opsomming zullen we proberen een verklaring te geven voor deze incidentele aan- of afwezigheid.

7-12 Octava Andree

In IV 131 en 132 ontbreekt dit feest, terwijl IV 22 metten-antifonen geeft en V 7 het in de rubriek noemt. In de Windesheimse kalender van Van der Woude heeft dit octaaf de rang *IX psalmi. III lectiones. Missa*, in zwart. Niet het ontbreken in IV 131 en 132, en de rubriekvermelding in IV 7 is opmerkelijk, maar de aanwezigheid ervan in IV 22. Op twee octaaffeesten na (voor *Joannis Bapt.* en *Petri et Pauli*) worden in onze handschriften geen eigen teksten voor octaaffeesten gegeven. Waarom IV 22 hier voor Andreas een uitzondering maakt is niet duidelijk.

8-12 Conceptio Marie

In IV 131 en 132 ontbreekt dit feest, terwijl IV 7 en 22 complete officies hebben. De Windesheimse kalender van Van der Woude geeft dit feest de rang *maius duplex*, in rood. Dit feest werd in 1477 door paus Sixtus IV ingevoerd in Rome.¹⁵³ Dit zou invloed kunnen hebben op de aan- of afwezigheid ervan in onze handschriften. Erg waarschijnlijk is dit niet, daar volgens de watermerkdatering IV 7 en 131 late handschriften zijn (16^e eeuw), terwijl IV 131 het feest toch weglaat, en IV 22 en 132 vroegere handschriften (laatste kwart 15^e eeuw), terwijl IV 22 het toch vermeldt. Waarschijnlijker heeft het te maken met het ontbreken van rubrieken in IV 131 en 132. Vraag is dan wel waarom dit feest in deze handschriften geen eigen teksten krijgt, zoals in IV 7 en 22.

17-1 Antonius

IV 7 heeft dit feest in het corpus staan, terwijl het bij IV 22 en 25 achterin is toegevoegd, dit ondanks het feit dat Antonius buiten het bereik van handschrift IV 25 valt (zomerdeel). IV 131 en 132 missen dit feest. Van der Woude geeft het de rang *III lectiones*, in zwart. Tussen 1499 en 1521 is deze rang verhoogd tot *duplex festum*.¹⁵⁴ De aan- of afwezigheid van dit feest zou verklaard kunnen worden door deze rangsverhoging, of door een patrocinium; Mariënhage te Woensel, leverancier van rectoren, had Antonius als bijpatroon.¹⁵⁵

25-1 Conversio Pauli

In tegenstelling tot in de andere handschriften zien we in IV 7 geen teksten voor de *Conversio Pauli*. Op de plaats waar dit feest zou moeten staan zijn echter stukken overgeplakt. De teksten voor *Conversio Pauli* bevinden zich waarschijnlijk hieronder, al is dat op dit moment niet te controleren. Van der Woude geeft dit feest de rang *duplex festum*, in rood.

28-1 Octava Agnetis

Enkel in IV 22 is een rubriek te vinden die dit octaaffeest vermeldt. IV 22 is het enige handschrift waarin het Agnes-officie volledig is. Dit kan duiden op een hogere rang voor dit feest dan in de andere handschriften. IV 7 heeft een bijna compleet Agnes-officie; de plaats waar het octaaffeest vermeld zou kunnen zijn is echter overgeplakt. Hier is het octaaf dus wellicht vermeld. In IV 131 en 132 ontbreken doorgaans octaaffeesten en rubrieken (zij hebben een onvolledig Agnes-officie). Van der Woude geeft dit feest de rang *Te Deum, memoria*, in zwart. Kruitwagen zegt hierover: “Sinte Agnes (21 Jan.) werd van oudsher met

¹⁵³ Zie hiervoor <http://www.heiligenlexikon.de>, het lemma ‘Maria – Conception – Hochfest der “Unbefleckten Empfängnis der Jungfrau und Gottesmutter Maria”’.

¹⁵⁴ Van der Woude, p. 472.

¹⁵⁵ Zie hiervoor de paragrafen over datering (2.3) en gebruiksherkomst (2.4.2).

octaaf gevierd. Vandaar dat op 28 Januari thans nog een commemoratio staat onder den naam “Agnētis secundo”.¹⁵⁶

28-4 Translatio Lamberti

Enkel in IV 21 en 25 wordt dit feest in rubricis vermeld. In IV 6, 7, 131 en 132 ontbreekt het. IV 131 en 132 hebben geen rubrieken. Het is echter niet zeker of dit de reden is dat de *Translatio Lamberti* bij hen ontbreekt; het feest van Lambertus zelf (17 september) ontbreekt in deze twee handschriften immers ook. Waarom het ontbreekt in IV 6 en 7 is niet duidelijk. In IV 7 kan het niet overgeplakt zijn. In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt het niet voor. Volgens Strubbe/Voet is dit feest eigen aan Luik. Om die reden zouden we het kunnen verwachten, temeer daar IV 7 in Helmond gebruikt zou zijn (Lambertus-patronaat).

4-5 Monica

Enkel in IV 7 staat een bijna compleet Monica-officie. Volgens Strubbe/Voet werd dit feest op sommige plaatsen in het bisdom Keulen gevierd. Van der Woude geeft het de rang *memoria*, in zwart. Tussen 1488 en 1499 is deze rang verhoogd naar *duplex festum*.¹⁵⁷ Voor IV 7 zou dit een datering post quem kunnen zijn. De watermerkdatering bevestigt dit, maar levert tevens de vraag op waarom IV 6 en 131, zomerdelen die ook na de rangsverhoging ontstaan zijn, Monica negeren.

Eigenlijk is het opmerkelijk dat het feest van Monica niet in alle handschriften aanwezig is. Monica is immers een vrouwelijke heilige die nauw verbonden is met Augustinus, wiens regel de augustinessen volgden. “Monica is gemakkelijk te verklaren uit een augustijner orde-traditie. De moeder van Augustinus werd ook genoemd in de kalender van augustijnerheremieten evenals in de kalender van de praemonstratensers”.¹⁵⁸

25-6 Lebuinus

Enkel in IV 6 en 25 wordt Lebuinus in rubricis genoemd. IV 131 en 132 vermelden geen rubrieken, de afwezigheid bij hen is dus normaal. In IV 7 kan het niet overgeplakt zijn. Misschien zijn IV 6 en 25 aan hetzelfde klooster toe te wijzen.

Volgens Strubbe/Voet is dit feest eigen aan Utrecht, en wel als de *Translatio Lebuini*. Het plechtige gevierde feest van Lebuinus zelf staat daar op 12-11. Van der Woude geeft Lebuinus (zonder de toevoeging ‘*Translatio*’) hier de rang *IX lectiones*, in rood. In deze kalender komt tevens op 12-11 voor: **Lebuini conf. IX lectiones**, in rood. Kruitwagen zegt over dit feest: “Ook schaft D [Synodaal Statuut Utrecht van 2 oktober 1525; CvZ] wijselijk af de *Translatio Lebuini* (25 Juni), die vroeger, naast den dies obitus (12 Nov.), als geboden feestdag was voorgeschreven vanwege de wonderbare terugvinding van het lichaam van Lebuinus (+ c. 777). Zijn oude Vitae verhalen namelijk, dat toen de Saksen Deventer verwoestten, zij tevergeefs naar het graf van Lebuinus zochten. Na een visioen werd het later teruggevonden door den H. Ludger (+ 809). Daarom was ook 25 Juni eerst een geboden feestdag.”¹⁵⁹

Waarom in ons sanctorale wel de *Translatio Lebuini* opgenomen is (evenwel zonder het *Translatio* te noemen, dit als overeenkomst met de Windesheimse kalender), en niet de dies obitus, is onduidelijk. Het is mogelijk dat de rubriek van deze heilige abusievelijk uit een Windesheimse legger is overgenomen.

¹⁵⁶ Kruitwagen, p. 175.

¹⁵⁷ Van der Woude, p. 471.

¹⁵⁸ Van der Woude, p. 478.

¹⁵⁹ Kruitwagen, p. 180.

30-6 Commemoratio Pauli

Enkel in IV 132 ontbreekt deze gedachtenis van Paulus. IV 132 geeft als enige geen (bijna) compleet officie voor *Passio Petri et Pauli*, maar slechts enkele teksten. Het ontbreken van de daaropvolgende en ervan afhankelijke *Commemoratio Pauli* zou hiermee in verband kunnen staan.

Van der Woude geeft hem de rang *IX lectiones*, in zwart. Kruitwagen zegt hierover: “Het feest der Commemoratio S. Pauli is van typisch-Romeinschen oorsprong. Petrus en Paulus worden altijd *samen* herdacht, zoo zelfs, dat op een feest van Petrus altijd ook een commemoratio (antifoon, vers en oratie) van Paulus wordt gebeden, en andersom. De sterfdag van Petrus en Paulus, 29 Juni, was in Rome natuurlijk een zeer hoog feest, en werd allereerst plechtig herdacht in de Sint Pieterskerk. Maar omdat de kerk van Sint Paulus zoo ver af lag, kon men niet op denzelfden dag groote plechtigheden organiseren in Sint Paulus buiten de muren. Dat deed men nu den volgenden dag, en noemde het feest zelf de “Commemoratio S. Pauli”.”¹⁶⁰

4-7 Translatio Martini

Het officie van de *Translatio Martini* staat onvolledig in IV 21, en in rubricis in IV 6, 7 en 25. In IV 131 en 132 ontbreekt het. De normale status lijkt in rubricis te zijn. Daarmee is de afwezigheid in IV 131 en 132 verklaard, die geen rubrieken hebben. De extra aandacht in IV 21 zou kunnen wijzen op een directere connectie met Windesheim, waar het een feest is van *IX lectiones*. Van der Woude geeft het de rang *IX lectiones*, in rood. Het is een Utrechtse eigenaardigheid dit feest plechtig (rood vermeld) te vieren. Het zou ook een patrocinium kunnen zijn. Martinus is immers patroon van Driel en Venlo.

15-7 Divisio apostolorum

In IV 131 ontbreekt dit feest, terwijl het in de andere handschriften in rubricis vermeld wordt. IV 7 geeft enkele teksten. De normale status lijkt *in rubricis* te zijn, waarmee de afwezigheid in IV 131 verklaard is. Waarom dit feest uitzonderlijk in IV 132 wel in rubricis vermeld wordt is niet duidelijk. De extra aandacht in IV 7 is thans niet te verklaren.

Van der Woude geeft het de rang *duplex festum*, in zwart. Kruitwagen zegt hierover: “De Divisio Apostolorum, het uiteengaan van de Apostelen om over de geheele wereld het geloof te gaan verkondigen, werd in de Middeleeuwen bijna overal gevierd. Bij de officieele codificatie van het *Breviarium* (1568) en het *Missale Romanum* (1570) heeft men dit feest laten vallen”.¹⁶¹

26-7 Anna

Het Anna-officie ontbreekt in IV 21 en 25. IV 7, 131 en 132 hebben het van oorsprong, terwijl het in IV 6 achterin is toegevoegd. In IV 22 staat na het toegevoegde Antonius-officie enkel de magnificat-antifoon van Anna.

Volgens Strubbe/Voet is het Anna-feest in Utrecht algemeen, in Luik echter niet overal. Van der Woude geeft het de rang *memoria*, in zwart. Tussen 1499 en 1521 is deze rang verhoogd tot *duplex festum*.¹⁶² We zouden hier te maken kunnen hebben met een aanwijzing voor datering, of met een patrocinium van een Anna-klooster.¹⁶³ Kruitwagen zegt over dit feest: “Het feest van Sint Anna, de moeder van de H. Maagd Maria, komt sporadisch voor sedert ongeveer 1307. Haar naam, en die van haar echtgenoot Joachim, zijn slechts uit traditie bekend. Geen van beiden staan in de Litanie van Alle Heiligen.”¹⁶⁴

¹⁶⁰ Kruitwagen, p. 175.

¹⁶¹ Kruitwagen, p. 175.

¹⁶² Van der Woude, p. 472.

¹⁶³ Zie hiervoor de paragrafen over datering (2.3) en gebruiksherkomst (2.4.2).

¹⁶⁴ Kruitwagen, p. 175.

6-8 Transfiguratio Domini

In IV 6, 21 en 25 staan een eigen magnificat- en benedictus-antifoon vermeld. In IV 7 (vesperale) staat enkel de magnificat-antifoon. In IV 131 en 132 wordt het feest niet vermeld. Het proprium voor dit feest is zo beperkt dat het zou kunnen vallen onder de “in-rubricis-feesten”, die in IV 131 en 132 ontbreken.

Volgens Strubbe/Voet werd dit feest niet in het Utrechtse, maar plaatselijk wel in het Luikse gevierd. In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt het niet voor. Om deze reden zouden IV 131 en 132 ook een meer Utrechtse of Windesheimse oorsprong kunnen hebben. Kruitwagen stelt: “Met de Transfiguratio Domini als dateeringsmiddel moet men voorzichtig zijn. Het feest werd in 1457 door Callixtus III tot de geheele Kerk uitgebreid, doch vóór dat jaar werd het reeds op tal van plaatsen gevierd.”¹⁶⁵ Al onze handschriften zijn gedateerd na 1457. De datering kan dus geen reden zijn voor de aan- of afwezigheid van de *Transfiguratio*.

17-9 Lambertus

IV 6, 7 en 21 geven voor Lambertus een compleet officie, IV 25 geeft het onvolledig en in IV 131 en 132 ontbreekt het. Volgens Strubbe/Voet is het plechtig vieren van Lambertus eigen aan Luik. Van der Woude geeft dit feest de rang *IX lectiones*, in rood. De aanwezigheid van Lambertus kan toegeschreven worden óf aan een ligging in het Luiks gebied, of aan een specifiek patrocinium van een plaats waarin de handschriften zijn gebruikt. De afwezigheid in IV 131 en 132 zou kunnen duiden op een meer directe Windesheimse of Utrechtse afkomst, of op een gebruik in een plaats zonder Lambertus-patronaat. De Utrechtse afkomst zou zeker kunnen gelden voor IV 131, die gedateerd wordt rond 1540-1549; immers: “Bij de Utrechtse wetgeving zien we in 1525 [...] vervallen: *Lambertus* (17 Sept.) en *Gertrudis* (17 Maart), die beiden meer tot de Zuidelijke Nederlanden behoorden”.¹⁶⁶

24-9 Octava Lamberti

IV 6, 21 en 25 vermelden het octaaf van Lambertus in rubricis. IV 7 vermeldt het niet, terwijl het wel een compleet Lambertus-officie geeft. De octaafvermelding kan hier ook niet overgeplakt zijn. Ook IV 131 en 132 geven het niet. IV 131 en 132 geven geen rubrieken; bovendien ontbreekt het feest van Lambertus zelf in deze handschriften. Waarom het in IV 7 ontbreekt kan nu nog niet verklaard worden.

Volgens Strubbe/Voet is dit octaaf feest eigen aan Luik. In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt dit octaaf niet voor.

11-10 Translatio Augustini

IV 131 en 132 vermelden de *Translatio Augustini* niet, terwijl IV 6, 21 en 25 het in rubricis hebben opgenomen. IV 131 en 132 vermelden geen feesten in rubricis. In IV 7 is het niet zichtbaar, maar de plaats waar het zou kunnen staan is wel overgeplakt. Bovendien heeft deze plaats een initiaal, en dus eigen teksten. Waarom het bij IV 7 niet *in rubricis* staat, maar eigen teksten heeft, is niet duidelijk. Mogelijk wordt er in de rubrieken van IV 6, 21 en 25 verwezen naar teksten die bij hen wel, maar in IV 7 niet al eerder vermeld staan vanwege het feit dat IV 7 als vesperale minder teksten opgenomen heeft.

Bij van der Woude komt dit feest voor onder de naam ‘*Translatio S. Patris nostri Augustini*’, met de rang *duplex festum*, in zwart.

¹⁶⁵ Kruitwagen, p. 174.

¹⁶⁶ Kruitwagen, p. 180.

11-11 Martinus

Enkel in IV 131 ontbreekt dit feest, terwijl het in IV 6, 21 en 132 (NB!) compleet gegeven wordt, in IV 7 bijna compleet en in IV 25 deels. Waarom het in IV 131 ontbreekt, is niet duidelijk.

Van der Woude geeft dit feest de rang *maius duplex*, in rood.

13-11 Briccius

Enkel IV 6 heeft Briccius in rubricis opgenomen. In IV 7 kan het niet overgeplakt zijn. De kopiist heeft het in IV 6 wellicht abusievelijk opgenomen in de rubrieken. De meeste heiligen van lagere rang ontbreken immers in de sanctoralia. Volgens Strubbe/Voet is het feest van Briccius gemeenschappelijk aan alle Nederlandse bisdommen. Van der Woude geeft dit feest de rang *Te Deum*, in zwart.

18-11 Octava Martini

IV 7, 131 en 132 vermelden dit octaaf niet, terwijl het in de overige handschriften in rubricis opgenomen is. In IV 7 kan het niet overgeplakt zijn. IV 131 en 132 kennen geen octaven en feesten in rubricis. Bovendien ontbreekt in IV 131 het feest van Martinus zelf. Waarom het in IV 7 ontbreekt, kan nu nog niet verklaard worden.

Van der Woude geeft dit feest de rang *duplex festum*, in zwart.

19-11 Elisabeth

Enkel in IV 131 staan hiervoor enkele teksten. In IV 7 kan het niet overgeplakt zijn. Is IV 131 afkomstig uit Bethanië, 's-Hertogenbosch, dat Elisabeth als patrones had?¹⁶⁷

Volgens Strubbe/Voet is Elisabeth echter een algemeen gevierd feest. Van der Woude geeft dit feest de rang *memoria*, in zwart.

21-11 Presentatio Marie

IV 6, 21, 25 en 131 vermelden dit feest niet. IV 7 vermeldt het in rubricis en IV 132 geeft enkele teksten. Volgens Strubbe/Voet is dit feest eigen aan Utrecht (en Keulen en Trier). In de Windesheimse kalender van Van der Woude komt dit feest niet voor. Tussen 1499 en 1521 is het nieuw op de kalender verschenen met de rang *maius duplex festum*.¹⁶⁸ Dit zou een terminus post quem voor IV 7 en 132 kunnen zijn. De datering op basis van decoratie geeft aan dat dit voor IV 7 (ca. 1530) een mogelijkheid is. IV 132 zou echter ouder zijn volgens de watermerkdatering (ca. 1487). Moeten we hier denken aan een patrocinium?

Kruitwagen zegt over dit feest: “de Visitatio B.M.V. (...) en de Praesentatio (...) zijn van de 14^e eeuw.”¹⁶⁹

7-11 Willibrordus

Enkel in IV 131 staan enkele gezangen voor Willibrordus vermeld. Deze staan echter niet op 7-11 maar tussen Clemens en Catharina in, waardoor het tussen 23 en 25 november zou vallen, als het op de juiste plaats is genoteerd. Dit lijkt echter niet het geval, daar de teksten van het feest van 7-11 zijn.¹⁷⁰ Wel werd volgens Strubbe/Voet in Utrecht op 22-11 naast Cecilia het feest gevierd van de Ordinatio Willibrordi, en op 19-10 op sommige plaatsen de Translatio Willibrordi. Op geen van deze plaatsen (7-11, 22-11 en 23/25-11) is in IV 7 iets overgeplakt, behalve op de plaats waar 19-10 zou kunnen staan, maar dit betreft hoogstwaarschijnlijk enkel de Translatio Augustini (11-10). Van der Woude geeft dit feest op

¹⁶⁷ Zie *Monasticon Batavum* II, p. 92.

¹⁶⁸ Van der Woude, p. 472.

¹⁶⁹ Kruitwagen, p. 174.

¹⁷⁰ Zie hiervoor de opmerkingen in paragraaf 2.4.2.3. bij ‘Willibrordus’.

7-11 de rang *duplex festum*, in zwart. Heeft IV 131 een directere Utrechtse/Windesheimse afkomst?

25-11 Catharina

IV 6, 25 en 132 vermelden dit feest niet. IV 21 en 131 hebben het van oorsprong, en in IV 7 is het later toegevoegd na het octaaf van Kerkwijding. Van der Woude geeft dit feest de rang *duplex festum*, in rood.

Waarom is dit feest in IV 7 toegevoegd? Geen van de kloosters of plaatsen heeft zover we weten een Catharina-patronaat. Is in één van de kloosters misschien op enig moment een Catharina-altaar opgericht? Is wellicht later de rang verhoogd? Waarom hebben sommige handschriften het dan wel van oorsprong (als er sprake is van een rangsverhoging kan dat de verklaring zijn waarom het in IV 131 oorspronkelijk is, daar dit een zeer laat handschrift is (ca. 1540-1549)), en hebben sommige andere het niet toegevoegd? Rangsverhoging lijkt niet voor de hand te liggen, daar de Windesheimse kalender van Van der Woude, voor het jaar 1488,¹⁷¹ reeds de rang *duplex festum* geeft.

Catharina was één van de patroonheiligen van het Kapittel van Sion,¹⁷² dat net zoals het Kapittel van Venlo gerelateerd was aan het Kapittel van Windesheim. Kan dat ermee verband houden?

Octava Dedicacionis Ecclesiae

Enkel IV 7 en 21 geven een octaafteest voor Kerkwijding. Bij IV 132 ontbreken de laatste bladen/katernen, hier zou eventueel dit octaafteest vermeld kunnen zijn geweest. Waarom het in IV 6, 22 en 131 ontbreekt is niet duidelijk.

5.3. Conclusies

Wanneer we de handschriften globaal bekijken zien we zeer op elkaar lijkende sanctoralia, maar ze zijn zeker niet identiek. Over het algemeen zijn de vermelde heiligen dezelfde, bovendien worden de feesten doorgaans in de verschillende boeken op dezelfde manier behandeld: of met eigen teksten, of met een vermelding in rubricis. Deze laatste groep missen we in IV 131 en 132, om de simpele reden dat in deze handschriften doorgaans de rubrieken ontbreken.

Zoals we hebben kunnen zien, zijn de onderlinge afwijkingen binnen de sanctoralia zeker niet allemaal te verklaren. Voor antiphonaria die binnen één klooster of kloostergroep gefunctioneerd hebben vertonen ze onderlinge relatief veel verschillen. De incidentele aan- of afwezigheid van sommige heiligen is niet geheel verklaarbaar met plaatselijke eigenaardigheden zoals patroonheiligen van klooster of stad. Eveneens lijkt het onzinnig al te veel toe te schrijven aan kopieerfouten.

De afwezigheid van sommige heiligen in IV 131 en 132 kan verklaard worden door het ontbreken van rubrieken. Enkele andere afwezige heiligen zijn te verklaren door een datering vóór een rangsverhoging.

Voor de verschillen tussen de zomerdelen IV 21 en 25, die vanwege andere argumenten gedacht worden in hetzelfde klooster gefunctioneerd te hebben, zouden nog meer aandacht verdienen. Hetzelfde moet gezegd worden van de winterdelen IV 22 en 4, waarvan IV 4 hier buiten beschouwing bleef.

¹⁷¹ Zie Van der Woude, p. 467.

¹⁷² Zie de opmerking hierover op de website van Ike de Loos: <http://utopia.ision.nl/users/ikedl/chant/ike>, onder 'Catharina'.

6. VERGELIJKING VAN DE SANCTORALIA MET KALENDERS UIT HUN OMGEVING

Op grond van het voorgaande moet opgemerkt worden dat het niet duidelijk is of alle Venlose kloosters wel exact dezelfde liturgie vierden en er exact dezelfde kalender op nahielden. De eenheid binnen dit kapittel was veel minder strikt dan bijvoorbeeld binnen het Windesheims Kapittel.¹⁷³ Bovendien is formeel ook nog niet vastgesteld of alle in de bibliotheek van Soeterbeek aanwezige liturgische codices wel echt van het Kapittel van Venlo afkomstig zijn. Ten eerste omdat er verkeer was met Windesheimse kloosters, o.m. via rectoren, ten tweede omdat er ‘Venlose’ kloosters gesticht zijn uit niet-‘Venlose’, en ten derde omdat de formele band met het Venloos Kapittel van sommige kloosters die (indirect) gefuseerd zijn met Soeterbeek niet helemaal vast staat, wat voornamelijk geldt voor enkele kloosters die in Utrechts gebied lagen. Dit laatste kan de kalender ook beïnvloed hebben.

6.1. Vergelijking van de *calendaria* van de handschriften IV 47, 77 en 90

Een probleem voor het vaststellen van de kalender is dat geen van onze zeven koorboeken zelf een *calendarium*¹⁷⁴ heeft. Hiervoor zijn we aangewezen op *calendaria* die aanwezig zijn in andere codices uit de collectie. We hebben hier gebruik gemaakt van de *calendaria* van de handschriften IV 47, 77 en 90,¹⁷⁵ die alle drie vervaardigd zijn door de Broeders van het Gemene Leven te 's-Hertogenbosch.

IV 47 is een incompleet Latijns getijdenboekje dat ca. 1525-1530 is vervaardigd. Het *calendarium* omvat de folia 1-12.

IV 77 is een liturgisch verzamelhandschrift uit de jaren '20 van de 16^e eeuw. De eerste eenheid (f. 1-12) bevat een *calendarium*.¹⁷⁶

IV 90 is een incompleet vesperale dat ca. 1520-1554 is vervaardigd. Het *calendarium* vinden we op f. 5r-15r.

Een compleet overzicht van deze drie *calendaria* is te vinden als bijlage 9-a. Hierin zijn ze chronologisch naast elkaar gezet, beginnend bij 1 januari, zoals gebruikelijk is bij deze *calendaria*, met vermelding van de liturgische rangen van de feesten. In bijlage 9-b worden de verschillen tussen de *calendaria* aangegeven.

Totalen

Wanneer we het overzicht beschouwen komen we tot de volgende observaties.

In totaal komen er 223 feesten voor in deze *calendaria*.

51 hiervan zijn bij IV 47 afwijkend van IV 90 en IV 77, die bij die gelegenheden wel overeenkomen. Wanneer we evidente kopieerfouten over het hoofd zien blijven er 40 over.

In 15 gevallen wijken IV 90 en IV 77 van elkaar af, terwijl IV 47 met één van hen overeenkomt. Daarvan blijven er 8 over als we evidente kopieerfouten wegstrepen.

In 3 gevallen zijn alle drie de *calendaria* verschillend van elkaar.

Uit deze totalen blijkt duidelijk dat IV 47 een afwijkend *calendarium* is ten opzichte van IV 90 en IV 77 die beide wel uit dezelfde liturgische traditie afkomstig zijn. Dit blijkt ook uit het feit dat enkele Augustijnse elementen in IV 47 ontbreken of lager in rang zijn dan in de twee

¹⁷³ Zie Van Dijk 2000, p. 58.

¹⁷⁴ Hier zal het woord ‘kalender’ gebruikt worden voor een traditie, zoals ‘de Luikse kalender’, en het woord ‘*calendarium*’ voor een concrete kalender in een handschrift, zoals ‘het *calendarium* in IV 47’.

¹⁷⁵ De korte karakterisering van deze handschriften is genomen uit *Rijkdom in eenvoud*, p. 77, 97 en 125.

¹⁷⁶ Of deze eerste eenheid ook vervaardigd is door de Bossche Fraters is thans niet vast te stellen.

andere *calendaria*.¹⁷⁷ Dit *calendarium* zullen we dan ook niet verder in ons onderzoek betrekken.

Uit de overblijvende *calendaria* van IV 77 en 90 halen we de volgende totalen.
In totaal staan er 217 feesten op de kalender. 42 hiervan zijn rood.

(Een feest dat tussen teksthaken vermeld wordt, staat ook met andere rang in de kalender, bijv. 19-9 Materni = *memoria* (IV 77) en *duplex festum* (IV 90).)

Solemnis festum. Rood. (9)

6-1 Epiphania Domini
2-2 Purificatio BMV
25-3 Annuntiatio BMV
15-8 Assumptio BMV
28-8 Augustini
8-9 Nativitas BMV
17-9 Lamberti
1-11 Omnium Sanctorum
25-12 Nativitas DNIC

Maius duplex festum. Rood. (9)

1-1 Circumcisio Domini
24-6 Nativitas Joh. Bapt.
29-6 Petri et Pauli
2-7 Visitatio BMV
29-9 Michaelis archang.
21-11 Presentatio BMV
8-12 Conceptio BMV
26-12 Stephani
27-12 Johannis Ap. et Ev.

Duplex festum. Rood. (24)

25-1 Conversio Pauli
22-2 Cathedra Petri
24-2 Matthie
25-4 Marci
1-5 Philippi et Jacobi
3-5 Inventio S. Crucis
13-5 Servatii
22-7 Marie Magdalene
25-7 Jacobi
1-8 Ad vincula Petri
10-8 Laurentii
24-8 Bartholomei
29-8 Decollatio Johannis Bapt.
14-9 Exaltatio S. Crucis
21-9 Matthei
9-10 Dionysii et soc.
28-10 Simonis et Judae
3-11 Huberti

¹⁷⁷ In het *calendarium* van IV 47 ontbreekt de *Translatio Augustini*. Deze wordt echter in het sanctorale zelf wel vermeld. Het feest van *Monice vidue* heeft in IV 47 een lagere rang dan in de twee andere *calendaria*. In het *calendarium* van IV 47 ontbreekt de toevoeging *patris nostri* bij het feest van Augustinus. Deze toevoeging staat echter wel in het sanctorale van dit handschrift bij de *Translatio Augustini*. Bovendien heeft het feest van Augustinus in IV 47 wel de rang *Solemnis*. Daarnaast zou uit andere elementen in het handschrift blijken dat het afkomstig is uit OLV in de Hage te Helmond. Vgl. hiervoor o.m. de beschrijving in Van Dijk 2000, p. 71-72. Uit dit alles kunnen we concluderen dat het wel een ‘augustijns’ handschrift is, en dat de omissies eerder aan kopieerfouten zijn toe te schrijven.

11-11 Martini epi.
 25-11 Catharine
 30-11 Andree
 6-12 Nicolai
 21-12 Thome
 28-12 Sanctorum innocentum

Duplex festum. Zwart. (20/21)

13-1 Oct. Epiphanie
 17-1 Anthonii
 21-1 Agnetis
 12-3 Gregorii
 4-4 Ambrosii
 4-5 Monice
 6-5 Johannis a.p. Latinam
 9-7 Oct. Visitationis BMV
 15-7 Divisio apostolorum
 26-7 Anne
 6-8 Transfiguratio Domini
 20-8 Bernardi
 22-8 Oct. Assumptionis BMV
 4-9 Oct. Augustini
 15-9 Oct. Nativitatis BMV
 [19-9 Materni]
 24-9 Oct. Lamberti
 30-9 Iheronimi
 11-10 Translatio Augustini
 18-10 Lucae
 21-10 Undecim milium virg.

IX lectiones. Zwart. (20)

2-1 Oct. Stephani
 3-1 Oct. Joh. Ev.
 20-1 Fabiani et Sebastiani
 22-1 Vincentii
 5-2 Agathe
 21-3 Benedicti
 28-4 Translatio Lamberti
 11-6 Barnabe
 30-6 Commemoratio pauli
 1-7 Oct. Johannis Bapt.
 6-7 Oct. Petri et Pauli
 13-7 Margarethe
 3-8 Inventio Stephani
 1-9 Egidii
 22-9 Mauricii et soc.
 1-10 Remigii et al.
 10-10 Gereonis et al.
 6-11 Leonardi
 22-11 Cecilie
 4-12 Barbare

III lectiones. Zwart. (23/24)

14-1 Pontiani
 15-1 Mauri
 19-1 Marii et Marthe
 23-1 Emerentiane et Macharii
 24-1 Thimothei
 26-1 Polycarpi
 10-2 Scholastice

16-2 Juliane
 1-6 Nicomedis
 12-6 Odulphi
 22-6 Decem milium mart. et Albini et soc.
 17-7 Alexii
 18-7 Arnulphi
 28-7 Panthaleonis
 31-7 Germani
 7-8 Donati
 27-8 Rufi
 16-9 Lucie et Geminiani
 15-10 Maurorum mart. ccclx
 16-10 Galli
 [2-11 Eustachii et soc.]
 7-11 Willibrordi
 10-11 Martini pp.
 12-11 Lebuine

IX psalmi. Zwart. (19)

4-1 Oct. Innocent.
 28-1 Oct. Agnetis
 1-2 Ignatii
 2-6 Marcellini et Petri
 26-6 johannis et Pauli
 5-8 Dominici
 6-8 Sixti et al.
 13-8 Ypolite et soc.
 17-8 Oct. Laurentii
 27-9 Cosme et Damiani
 4-10 Francisci
 13-11 Briccii
 18-11 Oct. Martini
 23-11 Clementis
 24-11 Crisogoni
 26-11 Lini
 7-12 Andree
 13-12 Lucie
 31-12 Silvestri

Missae. Zwart. (34)

16-1 Marcelli
 18-1 Prisce
 3-2 Blasii
 14-2 Valentini
 14-4 Tyburcii et Valeriani
 23-4 Georgii
 28-4 Vitalis
 10-5 Gordiani et Epimachi
 12-5 Nerei, Achillei et Pancratii
 25-5 Urbani
 5-6 Bonifatii et soc.
 9-6 Primi et Feliciani
 15-6 Viti et Modesti
 18-6 Marci et Marcelliani
 19-6 Gervasii et Prothasii
 10-7 Septem Fratrum
 21-7 Praxedis
 23-7 Apollinaris
 29-7 Felicis, Simplicii et al.
 30-7 Abdon et Sennes

2-8 Stephani
 8-8 Cyriaci et soc.
 11-8 Tyburtii
 18-8 Agapiti
 30-8 Felicis et Adaucti
 9-9 Gorgoni
 11-9 Prothi et Iacinti
 2-10 Leodegarii
 7-10 Marci, Marcelli, Apulei et al.
 14-10 Calixti
 23-10 Severini
 25-10 Crispini et Crispiniani
 8-11 Quatuor coronatorum
 9-11 Theodori

Memoria. Zwart. (42/44)

10-1 Pauli primi herem.
 13-1 Remigii et Hilarii
 14-1 Felicis
 25-1 Preiecti
 1-3 Brigide
 28-2 Translatio Augustini
 7-3 Perpetue et Felicitatis
 17-3 Gertrudis
 11-4 Leonis
 1-5 Walburgis
 3-5 Alexandri, Evencii et Theodoli
 13-5 Marie ad mart.
 19-5 Potentiane
 31-5 Petronille
 12-6 Basilides et soc.
 28-6 Leonis
 2-7 Processi et Marti
 3-7 Translatio Thome
 4-7 Translatio Martini
 11-7 Translatio Benedicti
 25-7 Christophori
 1-8 Septem Mach. Fratrum
 14-8 Eusebii
 19-8 Magni
 22-8 Timothei et Symphoriani
 25-8 Gregorii
 28-8 Hermetis
 29-8 Sabine
 3-9 Remacli
 8-9 Adriani
 10-9 Theodardi
 14-9 Cornelii et Cypriani
 15-9 Nicomedis
 16-9 Eufemie
 [19-9 Materni]
 5-10 Meynulphi
 1-11 Cesarii
 [2-11 Eustachii et soc.]
 11-11 Menne
 19-11 Elisabeth
 23-11 Felicitatis
 29-11 Saturnini et al.
 11-12 Damasi
 29-12 Thome Cant.

Vigilia. Zwart. (14)

5-1 Vig. Epiphanie
 23-2 Vig. Matthie
 23-6 Vig. Nativitatis Joh. Bapt.
 28-6 Vig. Petri et Pauli
 24-7 Vig. Jacobi
 9-8 Vig. Laurentii
 14-8 Vig. Assumptionis BMV
 23-8 Vig. Bartholomei
 20-9 Vig. Matthei
 27-10 Vig. Simonis et Judae
 31-10 Vig. Omnium Sanctorum
 29-11 Vig. Andree
 20-12 Vig. Thome
 24-12 Vig. Nativitatis DNIC

apart geval:

2-11 Commemoratio animarum (geen rangaanduiding, wel rood)

6.2. Vergelijking van de *calendaria* met de *sanctoralia*

We zullen de *calendaria* van IV 77 en 90 vergelijken met de *sanctoralia* van onze handschriften. Houd hierbij in de gaten dat in de *calendaria* meer feesten voorkomen dan in de *sanctoralia*, omdat bepaalde feesten niet in het *sanctorale*, maar in het *temporale* zijn opgenomen. Deze laatste feesten blijven hier buiten beschouwing.

Doel van deze vergelijking is vast te stellen of dezelfde feesten voorkomen in de *calendaria* en de *sanctoralia* (6.2), en of die dezelfde rang hebben (6.3). Dit alles om te komen tot een ‘Soeterbeeckse’, of ‘Venlose’ kalender.

Het schema waarin de *calendaria* en de *sanctoralia* naast elkaar gezet zijn, is te vinden als bijlage 10-a. In bijlage 10-b worden de *calendaria* en de *sanctoralia* met elkaar vergeleken.

Het voorkomen van feesten

In de *calendaria* komen 204 feesten voor die in aanmerking komen voor een vermelding in een *sanctorale*. In de *sanctoralia* van onze handschriften vinden we echter in totaal slechts 60 feesten. Dit verschil is opmerkelijk: slechts een kleine 30% van de feesten wordt in de *sanctoralia* vermeld. We kunnen ons voorstellen dat voor de belangrijkste feesten eigen teksten worden gegeven, en dat de mindere feesten enkel in de rubrieken vermeld zouden worden, met alleen een verwijzing naar teksten in het *commune sanctorum*. Dit is echter niet het geval. De 60 vermeldingen zijn inclusief de verwijzingen *in rubricis*. Naar 144 feesten wordt dus geen enkele referentie gemaakt. Blijkbaar wordt er stilzwijgend vanuit gegaan dat de teksten hiervoor geheel uit het *commune sanctorum* genomen worden. Vanuit de Utrechtse kalender¹⁷⁸ kennen we het verschijnsel dat bepaalde heiligen wel vermeld worden in de kalender, maar niet gevierd. Dit kan hier niet aan de hand zijn, daar bij alle heiligen in de kalender een liturgische rang vermeld wordt.

Over het algemeen nemen we de stelregel aan: hoe hoger het feest, des te meer eigen teksten we kunnen verwachten. Daarentegen zien we dat ook zekere feesten met hoge rang geen enkele vermelding kennen in de *sanctoralia*. Dit geldt bijvoorbeeld voor de feesten van Servatius, Jacobus, Bartholomeus, Mattheus, Dionysius et soc., Simon en Judas, en Hubertus, die alle rode *duplex*-feesten zijn. We zien dat dit voornamelijk apostelfeesten zijn en feesten van regionaal gevierde heiligen.

¹⁷⁸ vgl. Kruitwagen, p. 182-183, en Strubbe/Voet, p. 157.

Andersom zijn er ook feesten met lage rang die wél eigen teksten krijgen.

Feesten die een beroep doen op gemeenschappelijke teksten worden, zoals gezegd, doorgaans niet vermeld. Sommige staan echter wel in de rubrieken met een verwijzing naar het *commune sanctorum*. Vanwaar dit onderscheid? De meeste feesten die *in rubricis* vermeld worden, maken verwijzingen naar verschillende vindplaatsen. Daarvan is het begrijpelijk dat zij vermeld worden. Slechts een enkele heilige verwijst naar één integrale vindplaats. Zo verwijzen de *Translatio Lamberti* en de *Inventio Stephani* naar het gemeenschappelijke voor één martelaar, en *Lebuini* naar de teksten voor één belijder (non pontifex). Een verklaring zou kunnen zijn dat het hier niet algemeen gebruikelijke feesten betreft, waarvoor de zusters wel een geheugensteuntje konden gebruiken. Dit geldt echter niet voor de *Inventio Stephani*, dat een algemeen gevierd feest is.

Alle feesten die we tegenkomen in de sanctoralia worden ook genoemd in de *calendaria*. Ook de meer specifieke feesten, zoals regionaal gebonden feesten, en Augustijns geïnspireerde feesten. Hieraan mogen we voorzichtig de conclusie verbinden dat deze *calendaria* uit dezelfde hoek komen als onze handschriften. Er is slechts één uitzondering, en dat is de rubricale verwijzing van Lebuinus, in (slechts) twee van de handschriften, namelijk IV 6 en IV 25. Overigens staan de andere heiligen die slechts incidenteel in de sanctoralia voorkomen, zoals Elisabeth en Willibrordus, wel in de *calendaria* vermeld.

6.3. Liturgische rang van de vermelde feesten

Uitgaande van het principe: hoe hoger het feest, des te meer *propria* we zullen vinden, kunnen we een poging doen de liturgische rangen zoals aangegeven in de *calendaria* te vergelijken met de manier waarop de feesten in de sanctoralia behandeld worden. Het aantal eigen teksten is echter niet het enige wat we hierbij moeten betrekken. Ook de vraag of van een bepaald feest een octaafdag gegeven wordt, en of de teksten aanvangen met een (grote of kleine) initiaal is in dit verband van belang. Deze drie elementen staan eveneens in de hierboven gebruikte bijlage 10-a. Als bijlage 11-a is hetzelfde schema opgenomen, maar dan geschikt naar rang. Tevens volgt daarbij als bijlage 11-b een lijst met geconstateerde afwijkingen, en een poging deze te verklaren. Daarnaast is in bijlage 12 een schema opgenomen waarin geprobeerd is de verschillen in behandeling van de feesten te kwantificeren. Deze methode werkt als volgt:

Er zijn drie criteria waaraan het belang van een feest gemeten kan worden: het hebben van een initiaal, het hebben van een octaaf en de hoeveelheid eigen teksten. Op elk van deze drie criteria kan een feest een score hebben van 100% wanneer elk van de ervoor in aanmerking komende codices voor dat feest voldoet aan de criteria. Hierbij is voor de initialen en de hoeveelheid teksten een weging toegepast. Een grote initiaal wordt volledig meegeteld, een kleine voor de helft. Wanneer de teksten compleet zijn worden die voor volledig meegeteld, bijna complete teksten voor driekwart, enkele teksten voor de helft en een vermelding in rubricis weegt voor een kwart mee.

In het schema is opgenomen hoeveel codices aan de onderscheiden criteria voldoen. $\frac{1}{4}$ betekent bijvoorbeeld dat 1 van de 4 codices die ervoor in aanmerking komt, voldoet aan de criteria.

Op die manier kan een maximale score van 3 ontstaan, wanneer aan alle criteria geheel voldaan is. In het totaalbeeld wegen de drie criteria elk voor $\frac{1}{3}$ mee. De maximale score wordt dus door 3 gedeeld en met 100 vermenigvuldigd om uiteindelijk een getal te krijgen dat uitkomt tussen de 0 en de 100%. Dit zullen we het *ranggetal* noemen.

Dit ranggetal is een indicatie voor het belang dat een feest gemiddeld inneemt binnen de onderzochte antiphonaria. Hoe hoger het getal, des te belangrijker het feest in zijn behandeling.

Deze uitleg laat zich vatten in de volgende formule:

$$100 \times [(\text{init.gr./hss.}) + \frac{1}{2} (\text{init.kl./hss.}) + (\text{oct./hss.}) + (\text{tekst compl./hss.}) + \frac{3}{4} (\text{tekst inkompl./hss.}) + \frac{1}{2} (\text{enkele tekst./hss.}) + \frac{1}{4} (\text{in rubr./hss.})] / 3 = \text{ranggetal.}$$

init.gr. = aantal grote initialen

init.kl. = aantal kleine initialen

oct. = aantal octaven

tekst compl. = aantal complete officies

tekst inkompl. = aantal bijna complete officies

enkele tekst. = aantal officies met enkele eigen teksten

in rubr. = aantal officies dat in rubricis vermeld wordt

hss. = aantal in aanmerking komende handschriften

In de telling is een kleine correctie toegepast. De feesten die in alle sanctoralia met uitzondering van IV 131 en 132 enkel *in rubricis* genoemd worden, krijgen toch de maximale score van 6/6 of 4/4 in plaats van 4/6 (voor 'zomer'-feesten) of 2/4 (voor 'winter'-feesten), daar we aannemen dat het ontbreken van deze feesten in IV 131 en 132 enkel toe te schrijven is aan het ontbreken van rubrieken, en niet aan een bewust andere behandeling van het feest.

Als algemene conclusie kunnen we zeggen dat, kijkende naar de aanwezigheid van initialen, octaven en teksten, de rangen van de feesten in de sanctoralia inderdaad overeenkomen met die in de *calendaria*. Gekwantificeerd in gemiddelde ranggetallen zien we een afnemende grootte naarmate de rang lager is:

<i>Solemnis</i>	66
<i>Maius duplex</i>	56
<i>Duplex. Rood</i>	29
<i>Duplex. Zwart</i>	12
<i>IX lectiones</i>	16
<i>IX psalmi</i>	12
<i>Memoria</i>	5

In deze getallenreeks zien we duidelijk dat de grote scheiding in behandeling ligt tussen de rangen *Maius duplex* en *Duplex*. De twee *duplex* rangen, die onderscheiden moeten worden, vormen een overgang naar de minder belangrijke feesten. De rang *IX lectiones* valt hoger uit vanwege specifieke omstandigheden die te maken hebben met de behandeling van zekere octaaffeesten.

Over de in rood vermelde feesten:

In alle handschriften beperken de initialen zich tot de in rood vermelde feesten (dus: *solemnis*, *maius duplex* en *duplex* in rood. *Duplex* in zwart niet! Dit is dus echt een andere rang dan *duplex* in rood), op enkele kleine initialen bij *duplex* zwart in IV 7 na, dat zeer rijk is aan initialen, en het aparte geval van Cecilia, die met slechts *IX lectiones* in IV 6 en 7 toch een initiaal krijgt. De uitgebreide behandeling van de 'rode' feesten zien we ook terug in de gemiddelde ranggetallen, deze zijn aanmerkelijk hoger dan die van de 'zwarte' feesten. Het

verschil tussen *duplex* rood (gemiddeld 29) en *duplex* zwart (gemiddeld 12) wordt hiermee ook duidelijk.

Over de rang Solemnis Festum:

Wat ranggetal betreft, springen er drie feesten uit: 15-8 Assumptio BMV, 28-8 Augustini en 8-9 Nativitas BMV. Dit is toe te schrijven aan de aanwezigheid van octaven en merendeels grote initialen. Ook 17-9 Lamberti heeft octaven, maar scoort lager vanwege minder en kleinere initialen. 1-11 Omnium Sanctorum is een vreemde eend in de heiligenbijt. Deze wordt zeer divers behandeld door de verschillende handschriften.

Over de rang Maius Duplex Festum:

Wanneer we naar de ranggetallen kijken, zien we nauwelijks verschil in behandeling tussen de feesten met de rang *Solemnis* en die met de rang *Maius Duplex*. Dat het gemiddelde ranggetal hier lager uitvalt, is voornamelijk te wijten aan de feesten 21-11 Presentatio BMV en 8-12 Conceptio BMV, die beide slechts in 2 handschriften voorkomen. Met name het feest van 24-6 Nativitas Johannis Bapt. wordt op 'solemnele' wijze behandeld. Het vermoeden rijst dat het onderscheid tussen *Solemnis* en *Maius duplex* niet zozeer te zoeken is in de plechtigheid van de viering, maar vooral in de betekenis van het feest; meer een theoretisch onderscheid dus dan een praktisch.

Over de rang Duplex Festum in rood:

(1) Slechts enkele feesten hebben hier (afgezien van IV 7) in meerdere handschriften een initiaal. Werden deze feesten belangrijker gevonden dan de andere van dezelfde rang? Het gaat om 22-7 Marie Magdalene, 10-8 Laurentii, 29-8 Decollatio Joh. Bapt., 14-9 Exaltatio S. Crucis, 11-11 Martini epi., 25-11 Catharine, en 30-11 Andree. Andreas springt er inderdaad ook wat ranggetal betreft uit (73, t.o.v. een gemiddelde van 29). Dit is te verklaren door het feit dat het feest van Andreas de aanvang is van het *proprium de sanctis*, en daardoor in alle handschriften een grote initiaal krijgt. Wanneer we kijken naar de hoeveelheid eigen teksten zien we een normaler beeld.

(2) Het algemene beeld is wel dat er voor de feesten met de rang *duplex festum*, rood, meer eigen teksten gegeven worden dan voor die met de rang *duplex festum*, zwart.

(3) Enkele feesten met deze hoge rang worden in het geheel niet vermeld in de sanctoralia. Het gaat om 24-2 Matthie, 13-5 Servatii, 25-7 Jacobi, 24-8 Bartholomei, 21-9 Mathei, 9-10 Dionysii et soc., 28-10 Simonis et Juda, en 3-11 Huberti.

Over de rang Duplex Festum in zwart:

(1) Enkele feesten krijgen in IV 7 een initiaal. Het betreft 17-1 Anthonii, 4-5 Monice, 26-7 Anne, 6-8 Transfiguratio Domini, en 11-10 Translatio Augustini.

(2) Enkele feesten met deze hoge rang worden in het geheel niet vermeld in de sanctoralia. Het gaat om: 12-3 Gregorii; 4-4 Ambrosii; 20-8 Bernardi; 19-9 Materni; 30-9 Iheronymi; 18-10 Luce en 21-10 Undecim milium virg.

(3) Het feest van 21-1 Agnetis heeft hier een aanmerkelijk hoger ranggetal dan het gemiddelde (31 t.o.v. 12). Dit is te verklaren met het feit dat Agnes van oudsher een octaaf heeft. Dit is inderdaad het enige octaaf in deze rang.

Over de rang IX lectiones:

(1) Enkel Cecilia krijgt hier een initiaal (IV 6 en 7). Dit verklaart het hoge ranggetal van 29 t.o.v. het gemiddelde van 16.

(2) 7 feesten van deze rang worden wel genoemd in de sanctoralia, 13 feesten worden genegeerd.

(3) Zoals gezegd, is het opvallend dat het gemiddelde ranggetal van *IX lectiones* (16) hoger uitvalt dan dat van de hogere rang *Duplex zwart* (12). De oplossing hiervan zit waarschijnlijk in het feit dat een aantal octaafteesten die enkel *in rubricis* genoemd worden de pro forma rang *Duplex zwart* heeft. Daarentegen staan de enige twee octaafteesten die wel eigen teksten geven, namelijk 1-7 Oct. Joh. Bapt. en 6-7 Oct. Petri et Pauli, juist binnen de rang *IX lectiones*. De liturgische rang van een octaaf hangt samen met de rang die het feest heeft waar het octaaf bijhoort. De feesten van de *Duplex zwart*-octaven zijn *Solemnis*-feesten (m.u.v. *Visitatio BMV*), de feesten van de *IX lectiones*-octaven *Maius duplex*-feesten.

Over de rang IX Psalmi:

Ook aan de hand van het hoge ranggetal kan opgemerkt worden dat 23-11 Clementis meer aandacht krijgt dan zijn rang rechtvaardigt (29 t.o.v. het gemiddelde 12). Er worden veel eigen teksten gegeven en in maar liefst 3 handschriften een initiaal.

Opmerkingen bij het gebruik van de methode van het ranggetal

1. Een statistische methode als deze zal zuiverder zijn naarmate het aantal handschriften groter is. Omdat de methode slechts is toegepast op zeven handschriften, kunnen individuele toevalligheden een te grote rol spelen in de resultaten.
2. De wegingsfactoren die zijn toegepast voor kleine initialen (1/2) en bijna volledige teksten (3/4), enkele teksten (1/2) en vermelding in rubriek (1/4) zijn uiteraard arbitrair. Evengoed kunnen andere genomen worden. Hierdoor zouden de uitkomsten wellicht anders kunnen uitpakken of duidelijker kunnen zijn. De methode zou met verschillende wegingsfactoren uitgeprobeerd en verfijnd kunnen worden aan de hand van antiphonaria waarin een eigen *calendarium* is opgenomen. Op die manier kan vastgesteld worden wat de juiste wegingsfactoren zijn.
3. Evenzo kan de vraag gesteld worden of initiaal, octaaf en teksthoeveelheid alle drie even zwaar gewogen moeten worden.
4. Men houde voor ogen dat een gegeven als een ranggetal enkel een grove indicatie kan zijn om bepaalde zaken op te merken. Zo kan bijvoorbeeld wel een conclusie verbonden worden aan een verschil tussen 20 en 60, maar niet tussen 23 en 25.

6.4. Conclusies

De *calendaria* uit de collectie Soeterbeeck zijn niet allemaal identiek. Voor de vergelijking met de *sanctoralia* zijn we uitgegaan van de overeenstemmende *calendaria* van IV 77 en 90, omdat geen van onze antiphonaria zelf een *calendarium* heeft. In deze *calendaria* zijn 19% van de feesten rood, en dus plechtig gevierd.

Slechts een kleine 30% van de heiligen in de *calendaria* vinden we terug in de *sanctoralia*. Dit is inclusief de vermeldingen *in rubricis*. De maar liefst 144 feesten die in het geheel niet genoemd worden, betreffen over het algemeen heiligen met een lage liturgische rang, die hun teksten waarschijnlijk integraal betrekken van het *commune sanctorum*. Er is echter een aantal feesten van hoge rang waarnaar ook geen verwijzing wordt gemaakt. Andersom zijn er enkele feesten van lage rang die wel vermeld worden, of zelfs enige eigen teksten krijgen. Met uitzondering van de rubricale verwijzing naar Lebuinis in IV 6 en 25 komen alle heiligen in de *sanctoralia* ook voor in de *calendaria*, inclusief de regionaal en Augustijns bepaalde heiligen.

De hoeveelheid eigen teksten, het hebben van een initiaal en een octaaf(dag) zijn aanwijzingen voor de liturgische rang die de feesten in de *sanctoralia* hebben. Wanneer we

deze aanwijzingen naast de vermelde rang in de *calendaria* leggen, zien we als algemeen beeld dat de rangen overeenkomen.

Eén van de aanwijzingen voor deze overeenkomst is dat alle initialen in de *sanctoralia* toegekend worden aan de in rood vermelde feesten. Deze behelzen de liturgische rangen *Solemnis*, *maius duplex* en *duplex festum*. Uitzondering hierbij is het feest van Cecilia, dat met een rang van *IX lectiones* in IV 6 en 7 toch een initiaal krijgt, en het feest van Clemens, dat met een rang van slechts *IX psalmi* toch behoorlijk wat teksten krijgt en in 3 handschriften een initiaal.

Dat de rang *duplex festum* in de *calendaria* soms in rood en soms in zwart vermeld wordt, lijkt geen toeval te zijn. Op basis van de verdeling van de initialen (die wel voorkomen bij *duplex* rood, maar nooit bij *duplex* zwart) en de hoeveelheid eigen teksten (die bij feesten van de rang *duplex* zwart duidelijk minder is dan bij *duplex* rood) kunnen we stellen dat *duplex festum* in rood echt een andere rang is dan *duplex festum* in zwart.

Het lijkt erop dat er eerder een theoretisch dan een praktisch verschil is tussen de rangen *Solemnis* en *Maius duplex*. Binnen beide rangen worden de feesten ongeveer op dezelfde manier behandeld.

Bovenstaande conclusies worden ondersteund door de ranggetallen, een manier om de behandeling van feesten te kwantificeren, door de aanwezigheid van een bepaald soort initiaal, een octaaf of een bepaalde hoeveelheid eigen teksten een zekere waardering te geven boven het ontbreken ervan. Hiermee kan snel gezien worden wat het belang van een feest is. Als betoogd, zou deze statistische methode verfijnd kunnen worden.

7. HERKOMST VAN DE TEKSTEN VAN DE OFFICIE-LITURGIE

Veel meer nog dan door het voorkomen van dezelfde feesten valt een afhankelijkheid of herkomst van een liturgische traditie af te leiden uit de gebruikte teksten. We moeten ons immers realiseren dat in de tijd vóór de grote liturgische centralisering die het Concilie van Trente (1545-1563) de kerk oplegde, een veel grotere diversiteit bestond aan liturgische en tekstuele gebruiken. Elke kerkelijke eenheid, of het nu een diocees was of een klooster(-groep), hield er doorgaans eigen gebruiken op na. Hierdoor is traditie-afhankelijkheid voor de middeleeuwse liturgie gemakkelijker vast te stellen dan voor de tijd sinds Rome in opdracht van het Concilie van Trente het *Breviarium Romanum* (1568) en het *Missale Romanum* (1570) uitgaf.

7.1. De liturgie in de Soeterbeekse koorboeken

Om hier tot een vergelijking te komen hebben we meerdere zaken moeten ondernemen. Om te beginnen hebben we incipit-lijsten gemaakt van alle teksten in de sanctoralia van de door ons onderzochte handschriften IV 6, 7, 21, 22, 25, 131 en 132. Deze zijn opgenomen als bijlage 13-1 t/m 13-7.

Laten we om te beginnen eens kijken naar de teksten van onze handschriften onderling. Hierdoor kunnen we vaststellen of deze handschriften inderdaad tot dezelfde traditie behoren, en dus als één groep gezien kunnen worden.

Dit nu blijkt het geval te zijn. Voor zover ze in meerdere handschriften voorkomen, zijn alle teksten van alle feesten identiek. De incidentele varianten zijn verwaarloosbaar¹⁷⁹ en waarschijnlijk eerder toe te schrijven aan fouten van de kopiist dan aan werkelijke tekstvarianten.

Doordat de teksten identiek zijn, kunnen we de liturgie vaststellen zoals die in het Venloos Kapittel gebruikt werd. Deze liturgie is opgenomen – gerangschikt naar feest – als bijlage 14.

7.2. De liturgieën uit de omgeving van het Kapittel van Venlo

Ook gekeken is naar sanctoralia van antiphonaria uit liturgische tradities die invloed uitgeoefend zouden kunnen hebben op de liturgie van het Kapittel van Venlo. Het betreft hier de officiële liturgie van het bisdom Luik, van het bisdom Utrecht en van het Kapittel van Windesheim. Deze worden hieronder voorgesteld.

7.2.1. De liturgie van het bisdom Luik

Voor de liturgie van het bisdom Luik hebben we een incipit-lijst gemaakt van het sanctorale van een in 1513 gedrukt *Breviarium Leodiense, pars hiemalis*, dat zich bevindt in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek onder de signatuur TBI Hum, kl d 2.¹⁸⁰ Deze incipit-lijst is opgenomen als bijlage 15.

¹⁷⁹ Het gaat hier om 1 gezang van de *Visitatio BMV*, 1, misschien 3 gezangen van *Joannis ante portam Latinam*, 2 gezangen van de *Translatio Augustini*, 2 gezangen van *Martini*, 4 gezangen van de *Presentatio Mariae* en 3 gezangen van *Catharinae*.

¹⁸⁰ *Breviarii sacre leodiensis ecclesie pars hyemalis, ab estuali apte distincta una cum novis officiis plurimorum festorum sanctarumque, quequidem pars novissime tersa, correcta et emendata*. Parisiis, 1513.

7.2.2. De liturgie van het bisdom Utrecht

De Utrechtse officiële liturgie hebben we gereconstrueerd aan de hand van gegevens afkomstig uit handschrift Utrecht, UB, 406. Dit is een antiphonarium uit de Utrechtse Mariakerk, dat de kathedrale cursus volgt. Het handschrift zelf hebben we niet ingezien; we hebben ons verlaten op de teksten die hieruit te vinden zijn op de website van CANTUS.¹⁸¹ We hebben dan ook geen incipitlijst van het eigenlijke handschrift, maar wel een incipitlijst van de teksten zoals die voor de aanwezige feesten gegeven worden. Deze is opgenomen als bijlage 16.

7.2.3. De liturgie van het Kapittel van Windesheim

De incipit-lijsten van de Windesheimse liturgie hebben we genomen uit de handschriften Tilburg, Universiteitsbibliotheek, TF HS 30 en 31. Dit zijn allebei winterdelen van antiphonaria die door de reguliere kanunniken van Windesheim vervaardigd werden voor de reguliere kanunnikessen van Mariënveld bij Amsterdam in 1409. Deze incipit-lijsten zijn in de bijlagen opgenomen onder de nummers 17-1 en 17-2.

7.3. Vergelijking van Soeterbeeck met Luik, Utrecht en Windesheim

We zullen nu de liturgie van Venlo leggen naast die van Luik, Utrecht en Windesheim. Deze vergelijkingen zijn opgenomen als bijlagen 18-1 t/m 18-3. Merk op dat deze vergelijking uitgevoerd is enkel voor het winterdeel, daar voor Luik en Windesheim alleen winterdelen voorhanden waren. Er is echter geen reden om aan te nemen dat de resultaten voor het zomerdeel anders zouden zijn. Op basis hiervan kunnen we dus uitspraken doen over de liturgie van geheel het jaar.

Een analyse van deze vergelijkingen laten we hieronder volgen. Om een helder beeld te krijgen zijn in deze vergelijking enkel de belangrijkste teksten opgenomen: de antifonen, responsoria en de hymnes.

¹⁸¹ <http://publish.uwo.ca/~cantus/>. Een beschrijving van het handschrift is te vinden bij: <http://publish.uwo.ca/~cantus/aboutms4.html#utrecht>.

Legenda:

	Teksten hetzelfde
	Teksten hetzelfde, maar niet eigen (feriaal, commune, verwijzing ander feest)
	Teksten deels hetzelfde
	Teksten anders
2/5	2 van de 5 teksten komen overeen
*	Teksten hetzelfde, maar (deels) in andere volgorde
+	Magnificat-antifoon van 1e en 2e vespers omgewisseld

Analyse Soeterbeeck – Luik (*Breviarium Leodiense*, 1513)

Dienst	gezang	30-11	6-12	8-12	13-12	21-1	25-1	2-2	5-2	22-2	25-3
Vesp. 1	A.			2/5							
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										
Compl.	Hymn.										
	Nunc.a										
Matut.	Invit.a										
	Hymn.										
	A1	2/3									
	R1			2/3			2/3	2/3*	2/3*		
	A2										
	R2	2/3*					1/3	2/3*	1/3*		2/3
	R3		*				2/3	1/3	2/3*		2/3*
Laud.	A.	2/5*		*	4/5		4/5*	*		*	1/5
	R.										
	Hymn.										
	Bnd.a										
Vesp. 2	A.			*		4/5			4/5		
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										

In dit schema is 38% van de teksten anders, 16% deels hetzelfde, en 46% hetzelfde.

Analyse Soeterbeeck – Utrecht (Utrecht, UB, 406)

Dienst	gezang	30-11	6-12	8-12	13-12	21-1	25-1	2-2	5-2	22-2	25-3
Vesp. 1	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										
Compl.	Hymn.										
	Nunc.a										
Matut.	Invit.a										
	Hymn.										
	A1										
	R1										
	A2										
	R2										
	A3										
	R3										
Laud.	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Bnd.a										
Vesp. 2	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										

In dit schema is 14% van de teksten anders, 6% deels hetzelfde, en 80% hetzelfde.

Analyse Soeterbeeck – Windesheim (Tilburg, UB, TF HS 30 en 31)

Dienst	gezang	30-11	6-12	8-12	13-12	21-1	25-1	2-2	5-2	22-2	25-3
Vesp. 1	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										
Compl.	Hymn.										
	Nunc.a										
Matut.	Invit.a										
	Hymn.										
	A1										
	R1										
	A2										
	R2										
	A3										
	R3										
Laud.	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Bnd.a										
Vesp. 2	A.										
	R.										
	Hymn.										
	Mgt.a										

In dit schema is 100% van de teksten hetzelfde.

Het beeld dat uit deze vergelijking oprijst is erg duidelijk. De liturgie zoals we die tegenkomen in de Soeterbeeckse handschriften, is die van het Kapittel van Windesheim. Aan de ene kant is dit voor de hand liggend, aan de andere kant opmerkelijk.

Het ligt voor de hand omdat de kloosters van het Kapittel van Venlo direct geïnspireerd zijn door het Kapittel van Windesheim, en eigenlijk Windesheims hadden willen zijn. Ze hadden ook Windesheimse rectoren; en zoals bekend werden de teksten, zeker de liturgische, in het Windesheims Kapittel strak geregisseerd.¹⁸²

Het is tevens opmerkelijk. De kloosters die behoorden tot het Kapittel van Venlo lagen allemaal in het gebied van het bisdom Luik, en niet in het bisdom Utrecht, waar de basis van Windesheim ligt. Bovendien vielen zij ook direct onder de jurisdictie van de Luikse bisschop, daar geen van de kloosters exempt was.¹⁸³ Dit is een wezenlijk verschil met de Windesheimse conventen, die van pauselijk recht waren en dus onttrokken aan de macht van de Utrechtse bisschop of de Keulse aartsbisschop. Strikt gezien zouden onze kloosters dus de Luikse liturgie hebben moeten aanhouden. Dat zij toch de eigen liturgie van Windesheim volgden zegt iets over de kracht van hun spirituele eigenheid, maar evenzeer zegt het iets over de Luikse bisschoppen van die tijd. Zij hebben deze keuze moeten toelaten en goedkeuren. Dat wil zeggen dat zij niet afkerig waren van de Moderne Devotie als geestelijke en kerkelijke beweging. In het Luikse diocees lagen ook kloosters die ‘officieel’ lid waren van het eigenlijke Kapittel van Windesheim. Dit betekent dat de Luikse kerkvorsten de Moderne Devotie minstens tolereerden, omdat het waarschijnlijk niet in hun macht lag haar te weren vanwege hun exempte positie. Dit zegt op zichzelf niet veel over hun gezindheid. Maar dat zij toestonden dat ‘eigen’ kloosters overgingen tot deze beweging wil zeggen dat zij er ook werkelijk positief tegenover stonden. Het Venloos Kapittel werd immers door de bisschop zelf opgericht en goedgekeurd.¹⁸⁴

7.4. De Windesheimse en de ‘Venlose’ kalender

Nu vastgesteld is dat de liturgisch-tekstuele traditie een Windesheimse is, is het ook van belang de kalender van Windesheim te vergelijken met die van ‘Venlo’. In de bijlagen 10 en 11, waarin de Soeterbeeckse *calendaria* en *sanctoralia* zijn vergeleken, zijn ook de Windesheimse kalender en het Windesheims *sanctorale* opgenomen. In bijlage 19 worden de observaties van deze vergelijking gegeven en wordt een poging gedaan afwijkingen te verklaren.

Voor het grootste gedeelte komen de kalenders met elkaar overeen. Van de afwijkingen die er bestaan tussen de beide kalenders zijn de meeste goed te verklaren.

Zo zien we aan aantal feesten waarvan de rang in Venlo lager is dan in Windesheim, of die in de Venlose kalender ontbreken. Het gaat hier stuk voor stuk om heiligen die in de Utrechtse kalender een belangrijker rol spelen dan in de Luikse. Daarmee kan hun degradatie of afwezigheid in Venlo verklaard worden. Het gaat om Pontianus, Agnes, Pancratius, Bonifacius, Odulphus, Lebuinus en de *Translatio Lebuini*, Benignus, Martinus, zijn octaaf en *Translatio*, Fredericus, Werenfridus, Gregorius, Gereon et Victor, Willibrordus en Radbodus.

Verder zien we enkele feesten die in Venlo hoger van rang zijn dan in Windesheim, of die in Windesheim ontbreken. Ook hier is de reden de verplaatsing van het Utrechtse naar het Luikse. Het gaat om Lambertus, zijn octaaf en *Translatio*, Dionysius, Theodardus, Hubertus, de *Transfiguratio Domini* en het feest van Maria ad Martyres.

¹⁸² Vgl. Van Dijk 1986, p. 366.

¹⁸³ Vgl. Van Dijk 1986, p. 595, 599, 600.

¹⁸⁴ Vgl. Van Dijk 1986, p. 595-596.

Vier feesten hebben in de Venlose kalenders een hogere rang dan in de Windesheimse van Van der Woude, namelijk Antonius, Anna, Monica en de Presentatio BMV. Zoals al eerder opgemerkt, heeft dit te maken met de rangsverhoging die deze feesten kregen, in dit geval tussen het moment dat Van der Woudes kalender weergeeft (1488) en de productie van de Venlose kalenders IV 77 en IV 90. Deze rangsverhoging vond plaats in de Windesheimse kalender en is blijkbaar overgenomen door Venlo. Dit kan gelden als een bewijs dat het Kapittel van Venlo ook gedurende zijn bestaan zijn blik is blijven richten op Windesheim, en de veranderingen die daar plaatsvonden overnam.

De hogere rang die het feest van de Elfduizend Maagden heeft op de Venlose kalender ten opzichte van de Windesheimse zou verklaard kunnen worden met de opmerking dat dit feest wellicht in hoger aanzien stond bij vrouwelijke religieuzen.

Het is eigenaardig dat de *calendaria* van IV 77 en 90 op 28 februari een tweede feest van de *Translatio Augustini* hebben op 28 februari (*memoria*), naast de gebruikelijke op 11 oktober (*duplex*), dat niet gedeeld wordt door de kalenders van Utrecht, Luik of Windesheim. Ook het calendarium van IV 47 vermeldt deze verdubbeling niet. De reden van deze extra *memoria* in onze *calendaria* is niet duidelijk. Het toont in elk geval de nauwe verwantschap aan van deze twee handschriften. In enkele tradities werd de *Translatio* (ook) op 28 februari gevierd.

7.5. Conclusies

We hadden al opgemerkt dat niet alle handschriften evenveel teksten geven bij de verschillende heiligenfeesten. Nu hebben we echter geconstateerd dat de teksten die opgenomen zijn, in alle sanctoralia identiek zijn. Hierdoor kunnen we met zekerheid eenzelfde liturgische traditie vaststellen voor alle door ons onderzochte handschriften. Dit zouden we de liturgie van het Kapittel van Venlo kunnen noemen, daar we eerder zagen dat de handschriften hoogstwaarschijnlijk niet allemaal van oorsprong uit hetzelfde klooster afkomstig zijn.

Een tekstvergelijking van de Venlose liturgie met de officie-liturgie van de bisdommen Luik en Utrecht en van het Kapittel van Windesheim toont een volledige overeenstemming aan van de Venlose met de Windesheimse. Dit lijkt logisch omdat de Venlose kloosters Windesheims hadden willen zijn en zich ook op dit Kapittel richtten. Anderzijds is het opmerkelijk omdat de Venlose kloosters niet exempt waren, en dus normaliter de eigen liturgie van het bisdom Luik hadden moeten volgen. Blijkbaar stond de bisschop van Luik, die het Kapittel van Venlo op deze leest schoeide, positief tegenover de beweging van Windesheim.

Een door de tekstuele identiteit van Venlo en Windesheim interessant geworden vergelijking van de kalenders van de twee kapittels leert ons dat Venlo grotendeels ook de Windesheimse kalender overnam, met een aantal aanpassingen die ingegeven zijn door regionale (diocesane) devoties. Utrechtse heiligen worden geweerd of gedevalueerd, Luikse heiligen worden ingevoegd of gepromoveerd. De verdubbeling van de *Translatio Augustini* (naast 11-10 ook op 28-2) in de twee Venlose *calendaria* kan vanuit de geconstateerde traditie niet onmiddellijk verklaard worden.

8. CONCLUSIE

Wanneer we de conclusies van de afzonderlijke hoofdstukken integreren, komen we tot de volgende samenvatting van onderzoeksresultaten.

8.1. Boekproductie

Een handschrift krijgt inhoudelijke structuur door onderscheidend gebruik van lettergrootte en –type, kleur en decoratie. Vaak wordt gebruik gemaakt van een combinatie van verschillende elementen.

Niet altijd hebben deze elementen een onderscheidend karakter. De éénregelige lombarden die met penwerk versierd zijn in IV 7 hebben bijvoorbeeld geen hiërarchische functie boven de ongedecoreerde. Dit bleek na vergelijking van de initialen van de verschillende handschriften.

Aan de hand van imperfecties in de productie van de handschriften is het mogelijk enkele conclusies te trekken met betrekking tot de verschillende lagen daarin. Zo werden de rode notenbalken waarschijnlijk niet door de rubricator aangebracht. Bovendien is het mogelijk dat de noten niet meteen na het trekken van de notenbalken werden getekend, maar pas na het aanbrengen van de initialen. Verder was de esthetische vormgeving van een bladzijde ondergeschikt aan de inhoud van de tekst. Dit blijkt uit het incidenteel tekenen van een grote initiaal over eerder getrokken notenbalken op plaatsen waar ruimte was gereserveerd voor een kleine initiaal.

De reden waarom codices met dezelfde inhoud in verschillende formaten geproduceerd werden – royaal folio, kanselarij folio en quarto – zou nader onderzocht moeten worden. Antiphonaria van dit laatste, kleinste, formaat lijken in elk geval een ander gebruik gehad te hebben dan hun grotere soortgenoten, onder meer vanwege het ontbreken van pootjes onder aan de borden.

8.2. Productieherkomst

De plaats waar handschriften zijn vervaardigd, is niet eenvoudig te achterhalen, omdat zekere gegevens hierover ontbreken. Overeenkomsten in banden, muzieknotatie, decoratie, watermerken en handen geven het beeld dat IV 4, 21, 22 en 25 evenals het grotere IV 6 geproduceerd zijn in het Windesheimse mannenklooster Mariënhage te Woensel. Wellicht is ook IV 132 uit dit atelier afkomstig, dit laatste op basis van decoratie, terwijl de vormgeving van de notenbalken in een andere richting wijst.

De ... van de notenbalken, net als de afmetingen van de schriftspiegel van IV 132, zijn te vergelijken met die van IV 131, welk handschrift overigens een eigenaardige decoratie heeft. IV 131 is thans niet te plaatsen.

De productieherkomst van IV 7 daarentegen is zeker het Gregorius Fraterhuis te 's-Hertogenbosch. De professionele opzet en vooral het voor dit atelier kenmerkende penwerk leiden tot die conclusie.

8.3. Gebruiksherkomst

De handschriftenbibliotheek van Soeterbeeck was samengesteld uit codices die afkomstig zijn van verschillende kloosters, vanwege fusies met en opheffingen van geaffilieerde conventen.

Een poging om de gebruiksherkomst van de handschriften te achterhalen aan de hand van de aan- of afwezigheid van officies van specifieke patroonheiligen van klooster of vestigingsplaats leverde tegenstrijdige resultaten op. De aanwezigheid van een patroonheilige kan derhalve geen veilig bewijs genoemd worden voor de toewijzing van een handschrift aan een bepaald klooster.

Eigendomsaantekeningen in de codices die stammen van vóór de eerste fusie, en het koppelen van de watermerkdatering van de handschriften aan de toetredingsdatum van de onderscheiden kloosters, zijn een sterke aanwijzing dat IV 4, 21, 22 en 25 van origine gefunctioneerd hebben in Soeterbeeck zelf. De aloude band van Soeterbeeck met Mariënhage te Woensel, die deze codices geproduceerd zou hebben, wordt daarmee bevestigd.

Het blijft echter onduidelijk of deze handschriften speciaal voor Soeterbeeck gemaakt zijn, of dat Mariënhage gebruikte exemplaren aan de zusters schonk.

8.4. Opbouw van de antiphonaria

In de ontwikkeling van liturgische handschriften is het *liber antiphonarius* of *antiphonarium* geworden van het boek waarin alle antifonen voor Mis en Officie stonden, tot het boek waarin de verschillende gezangen voor het officie genoteerd werden. In deze boeken vinden we dus meer dan enkel antifonen, zij het een beperkt aantal genres. Naast de antifonen, die psalmen of lofzangen begeleiden, zijn enkel de responsoria, die volgen op lezingen, integraal opgenomen. Sommige andere genres worden als incipit gegeven, zoals de psalmen, volgend op antifonen, of aangeduid in verwijzende rubrieken, zoals versikels en hymnes. Andere genres, zoals lezingen en gebeden worden helemaal niet vermeld.

De gewone inhoud van een antiphonarium beslaat een halve jaarcyclus (*pars hiemalis*, winterdeel, of *pars aestivalis*, zomerdeel) waarvan alle officiediensten van de dag gegeven worden. In onze collectie zijn dat IV 22 (winterdeel) en IV 6, 21 en 25 (zomerdelen). Hierbij wordt opgemerkt dat IV 25 opvallend minder metten heeft dan bijvoorbeeld IV 21.

Uitzonderlijk komen we antiphonaria tegen die een geheel jaar omvatten, zoals in ons geval IV 7, 131 en 132, zij het om uiteenlopende redenen. IV 7 heeft enkel teksten voor de vespers (een *vesperale*), IV 131 is een – al tijdens de productie? – samengevoegd winter- en zomerdeel (in omgekeerde volgorde). IV 132 bevat van oorsprong een compleet jaar met alle officiediensten. Het is niet duidelijk of deze verschillende inhouden het gevolg zijn van verschillende productie- of gebruikstradities. Aan de volgorde van de verschillende hoofdonderdelen kan achterhaald worden of een antiphonarium waarin een compleet jaar gevat is, een samenvoeging is van een winter- en zomerdeel. In dat geval zien we dat de twee delen van het *proprium de tempore* en de twee delen van het *proprium de sanctis* niet zijn samengevoegd.

Alle onderscheiden hoofdonderdelen worden in alle onderzochte handschriften gemarkeerd met een grote, tweeregelige initiaal. Het *proprium de sanctis aestivalis* heeft als enige geen grote initiaal, een bewijs dat dit onderdeel beschouwd werd als één geheel met het voorafgaande *commune sanctorum tempore paschalis*, dat wel een grote initiaal krijgt. In tegenstelling tot wat de volgorde doet vermoeden, is het *commune* hier een onderdeel van het *proprium*, omdat de gemeenschappelijke teksten voor de paastijd eigen zijn aan de paastijd.

Naast de normale éénregelige lombarden, die het begin aangeven van elk individueel gezang of een reeks van bij elkaar horende gezangen, en dus geen hiërarchische functie hebben, zien we grotere of meer gedecoreerde initialen die de belangrijkste feesten markeren. De handschriften hebben niet allemaal bij dezelfde feesten een dergelijke initiaal en ook de grootte van de initialen kan verschillen.

Cadellletters hebben een neven- of onderschikkende functie.

8.5. De aanwezigheid van feesten

Onze antiphonaria hebben alle gefunctioneerd binnen hetzelfde kapittel. Wanneer we de handschriften globaal bekijken, zien we zeer op elkaar lijkende sanctoralia. Opmerkelijk zijn daarom de niet te verwaarlozen verschillen in het voorkomen van bepaalde feesten in de sanctoralia onderling. Deze zijn zeker niet allemaal te verklaren met plaatselijke eigenaardigheden als patronaten of met de datering van de handschriften vóór of na een rangsverhoging van een bepaald feest.

In een enkel geval is dat laatste echter wel mogelijk. De aan- of afwezigheid van Anna- of Antonius-officies kan teruggevoerd worden op een datering na of voor de rangsverhoging die beide feesten hebben ondergaan. In dit specifieke geval is de aanwezigheid van deze heilige(n) dus geen aanwijzing voor een *patrocinium*. Ook de aanwezigheid van het feest van Lambertus blijkt niet automatisch een bewijs te zijn voor gebruik van een handschrift in Helmond of Rosmalen, die Lambertus als patroon hebben.

De afwezigheid van veel heiligen in IV 131 en 132 kan grotendeels verklaard worden doordat het hier feesten betreft die in andere handschriften *in rubricis* vermeld worden. In IV 131 en 132 zijn de rubrieken namelijk grotendeels niet ingevuld.

8.6. De hoeveelheid eigen teksten

De aanwezige feesten worden doorgaans in de verschillende handschriften op dezelfde manier behandeld: of met eigen teksten, of met een vermelding *in rubricis*. De hoeveelheid eigen teksten die genoteerd wordt voor een bepaald feest kan echter van sanctorale tot sanctorale uiteenlopen. Daardoor is het niet evident dat handschriften die bij hetzelfde feest niet dezelfde hoeveelheid teksten hebben, tegelijkertijd dienst deden in dezelfde kapel. Voor ontbrekende teksten wordt immers doorgaans ook niet verwezen naar een andere plaats in de codex waar ze wel genoteerd zouden staan. Deze ontbrekende teksten kunnen delen van een gebedsuur zijn, zoals de antifonen van de lauden, of een complete gebedsdienst.

Het meest duidelijk wordt dit wanneer gekeken wordt naar teksten voor de metten. Met name de op veel andere punten gelijkende zomerdelen IV 21 en 25 lopen hierin uiteen. IV 25 heeft bij een aantal feesten geen metten-teksten opgenomen waar IV 21 die wel heeft. Dit is bewust gedaan, getuige enkele metten in IV 25 waarvan het schrijven van de teksten afgebroken is. Deze waren blijkbaar in die specifieke codex niet bedoeld.

Waarom de hoeveelheid eigen teksten niet in alle sanctoralia gelijk is, blijft onduidelijk. Het is niet zo dat een completere vermelding van een officie automatisch een hogere liturgische rang in dat bewuste sanctorale betekent. Wel kunnen we stellen dat feesten die in alle codices eigen metten-teksten hebben, tot de belangrijkste feesten behoren. In de onderzochte handschriften zijn dat de meeste Maria-feesten en het feest van ordespatroon Augustinus. Overigens zegt dit niets over de waardering van Christus-feesten, daar die grotendeels in het *temporale* staan, dat niet in dit onderzoek betrokken werd.

8.7. Vergelijking sanctoralia – calendaria

De door ons onderzochte handschriften hadden geen van alle zelf een *calendarium*. Daarom zijn we hier uitgegaan van exemplaren die wel in de collectie Soeterbeeck van de RU aanwezig waren. Zo kwamen we uit bij de overeenkomende *calendaria* van IV 77 en 90. Een vergelijking van deze *calendaria* met onze *sanctoralia* leerde dat nog geen 30% van de in de

calendaria vermelde feesten genoemd wordt in de *sanctoralia*. Dit is inclusief de vermeldingen die slechts in *rubricis* staan. 144 feesten worden genegeerd. De meeste van deze feesten hebben een lage liturgische rang. Zij zullen hun teksten integraal betrokken hebben uit het *commune sanctorum*.

Opmerkelijk is dat ook een aantal feesten van hoge rang genegeerd wordt. Dit zijn niet zelden apostelfeesten. Hierover viel blijkbaar ook niet meer te melden dan wat het *commune* aangaf. Even opmerkelijk zijn enkele feesten van lage rang die wel genoemd worden, of zelfs enkele eigen teksten hebben.

Met uitzondering van de rubricale vermelding van Lebuinus in IV 6 en 25 komen alle feesten in de *sanctoralia* ook voor in de *calendaria*, inclusief de regionaal en Augustijns bepaalde feesten.

8.8. Liturgische rang

In de *sanctoralia* staan bij de feesten geen liturgische rangen vermeld. Om te kunnen beoordelen of de rangen in de *sanctoralia* overeenkomen met die in de *calendaria* hebben we daarom gekeken naar andere aanwijzingen. Dit zijn de hoeveelheid eigen teksten, het hebben van een grote of gedecoreerde initiaal en de aanwezigheid van een octaaf(dag). Hoe hoger de rang, des te meer deze elementen over het algemeen aanwezig zullen zijn. Wanneer we deze aanwijzingen naast de vermelde rangen in de *calendaria* leggen, zien we dat ze ongeveer overeenkomen.

Zo zien we dat alle initialen die meer zijn dan de standaard ongedecoreerde eenregelige lombarde, toegekend worden aan de in rood – dus plechtig gevierde – feesten. Dit zijn de rangen *solemnis*, *maius duplex* en *duplex festum*. Uitzonderingen hierop zijn de feesten van Caecilia en Clemens, die met een lage rang in de *calendaria* van respectievelijk 9 *lectiones* en 9 *psalmi* toch initialen krijgen.

Bij de rang van *duplex festum* moet opgemerkt worden dat deze in de *calendaria* soms in rood en soms in zwart genoteerd wordt. Dit blijkt geen toeval te zijn. Zo komen initialen nooit voor bij zwarte *duplex*-feesten, maar wel bij rode. Ook de hoeveelheid eigen teksten is bij rode *duplex*-feesten groter dan bij zwarte. *Duplex festum* in rood is dus echt een andere rang dan *duplex festum* in zwart.

Naar de behandeling van de feesten in de *sanctoralia* te oordelen is het onderscheid tussen de rangen *solemnis* en *maius duplex* eerder van theoretisch-theologische dan van praktische aard.

Bovenstaande conclusies worden ondersteund door het hier ontwikkelde systeem van ranggetallen, een manier om de behandeling van feesten te kwantificeren door de aanwezigheid van een bepaald soort initiaal, een octaaf of een bepaalde hoeveelheid eigen teksten een zekere waardering te geven boven het ontbreken ervan. Hiermee kan snel gezien worden wat het belang van een feest is.

8.9. Teksttraditie

De aanwezigheid van feesten en de hoeveelheid teksten per feest mogen dan per codex verschillen, de teksten zelf van de gezangen doen dat niet. Alle aanwezige teksten in alle *sanctoralia* zijn bij dezelfde gelegenheid identiek. Dit bleek na vergelijking van gemaakte incipt-lijsten. De onderzochte handschriften, die hoogstwaarschijnlijk niet alle uit hetzelfde klooster stammen, zijn dus uit dezelfde liturgische traditie afkomstig. Deze kunnen we de liturgie van het Kapittel van Venlo noemen.

Om te beoordelen of het Venloos Kapittel bij een bestaande liturgische traditie aansluit, en zo ja, bij welke, hebben we de incipit-lijsten van de Venlose liturgie vergeleken met incipit-lijsten van liturgieën uit de omgeving. Dit zijn de officie-liturgie van de bisdommen Luik en Utrecht en die van het Kapittel van Windesheim. In deze vergelijking bleek de Venlose liturgie voor 100% overeen te stemmen met de Windesheimse, terwijl de Luikse voor 46% overeenkwam en de Utrechtse voor 80%. Dit strookt met berichten dat het Kapittel van Venlo aanvankelijk het *Breviarium Windeshemense* gebruikte.

Het gebruik van de Windesheimse liturgie door Venlo lijkt logisch omdat de Venlose kloosters Windesheims hadden willen zijn en zich ook op dit kapittel richtten. Anderzijds is het opmerkelijk omdat de Venlose kloosters niet exempt waren, en dus normaliter de eigen liturgie van het bisdom Luik hadden moeten volgen. Blijkbaar stond de bisschop van Luik, die het Kapittel van Venlo op deze leest schoeide, positief tegenover de beweging van Windesheim.

Een door de tekstuele identiteit van de liturgie van Venlo en Windesheim interessant geworden vergelijking van de kalenders van de twee kapittels toont aan dat Venlo grotendeels ook de Windesheimse kalender overnam, met een aantal aanpassingen dat ingegeven is door regionale (diocesane) devoties. Utrechtse heiligen worden geweerd of gedevalueerd, Luikse heiligen worden ingevoegd of gepromoveerd. De verdubbeling van de *Translatio Augustini* (naast 11-10 ook op 28-2) in de twee Venlose *calendaria* kan vanuit de geconstateerde traditie echter niet onmiddellijk verklaard worden.

Gebruikte bronnen

Handschriften

Nijmegen, UB, Hs. 446 (olim Deursen IV 4)
 Nijmegen, UB, Hs. 447 (olim Deursen IV 6)
 Nijmegen, UB, Hs. 448 (olim Deursen IV 7)
 Nijmegen, UB, Hs. 449 (olim Deursen IV 15)
 Nijmegen, UB, Hs. 452 (olim Deursen IV 21)
 Nijmegen, UB, Hs. 453 (olim Deursen IV 22)
 Nijmegen, UB, Hs. 454 (olim Deursen IV 25)
 Nijmegen, UB, Hs. 457 (olim Deursen IV 47)
 Nijmegen, UB, Hs. 467 (olim Deursen IV 77)
 Nijmegen, UB, Hs. 481 (olim Deursen IV 90)
 Nijmegen, UB, Hs. 486 (olim Deursen IV 131)
 Nijmegen, UB, Hs. 487 (olim Deursen IV 132)

Tilburg, UB, TF HS 30
 Tilburg, UB, TF HS 31
 Tilburg, UB, KHS [28]

Oude drukken

Breviarii sacre leodiensis ecclesie pars hyemalis, ab estuali apte distincta una cum novis officiis plurimorum festorum sanctarumque, quequidem pars novissime tersa, correcta et emendata. Parisiis, 1513 (Ex. Nijmegen, UB, TBI HUM, kl d 2)

Geraadpleegde literatuur

J.C. Bedaux, 'Boeken bij de moderne devotie', in *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Utrecht, 1984, p. 43-49.

Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek. Samengest. door P.C. Boeren. M.m.v. A.S. Korteweg en G. Piket. 's-Gravenhage, 1988.

R.Th.M. van Dijk, 'Het religieus klimaat waarin Soeterbeeck ontstond', in *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 53), p. 1-30. [Aangehaald als: Van Dijk 1982]

Rudolphus Theodorus Maria van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het Kapittel van Windesheim*. Nijmegen, 1986. 2 Banden. (Middelieuwse Studies; 3-1 en 3-2). [Aangehaald als: Van Dijk 1986]

Rudolf Th.M. van Dijk, 'Handschriften in de oude bibliotheek van de priorij Soeterbeeck', in *Priorij Soeterbeeck te Deursen*. Harry Tummers (red.). Nijmegen, 2000. (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers; 6), p. 55-78. [Aangehaald als: Van Dijk 2000]

A.M. Frenken, 'Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeek', in *Bossche Bijdragen* 9 (1931-1932), p. 174-301. [Aangehaald als: Frenken]

Gisela Gerritsen-Geywitz, 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapitels aus kodikologischer Sicht', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53-1/2 (2003), pp. 277-312. [Aangehaald als: Gerritsen]

Thérèse de Hemptinne, 'Scriverissen en hun colofons. Op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in Herman Pleij, Joris Reynaert e.a., *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*. Gent, 2004, p. 47-66.

Andrew Hughes, *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A guide to their organization and terminology*. Toronto [etc.], 1982.

Michel Huglo, *Les livres de chant liturgique*. Turnhout, 1988. (Typologie des sources du moyen âge occidental; fasc. 52).

Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeek*. Rotterdam, 2005. (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers; 11). [Aangehaald als: *Rijkdom in eenvoud*]

Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructie van oude boekbanden. W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert, J.A. Szirmai [samenst.]. Den Haag, 1992. [Aangehaald als: *Kneep en binding*]

Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw. Anne S. Korteweg [red.]. Zutphen, 1992. [Aangehaald als: *Kriezels*]

B. Kruitwagen, *Laat-Middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*. 's-Gravenhage, 1942. [Aangehaald als: Kruitwagen]

Ike de Loos, 'Liturgy and chant in the Northern Low Countries', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53-1/2 (2003), p. 9-47. [Aangehaald als: De Loos 2003]

K.O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken*. Zutphen, 1903.

Monasticon Windeshemense, 3. Niederlande. Bearbeitet von A.G. Weiler und N. Geirnaert. Brussel, 1980

J.W.M. Peijnenburg, 'De geschiedenis van Soeterbeek tot 1840', in *Het klooster Soeterbeek te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 53), p. 31-53. [Aangehaald als: Peijnenburg 1982a]

J.W.M. Peijnenburg, 'De geschiedenis van Soeterbeek na 1840', in *Het klooster Soeterbeek te Deursen 1732-1982*. Onder red. van R.Th.M. van Dijk. Tilburg, 1982. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 53), p. 54-72. [Aangehaald als: Peijnenburg 1982b]

Michael Schoengen, *Monasticon Batavum*. Deel 2: De augustijnse orden, benevens de broeders en zusters van het gemeene leven. (Amsterdam, 1941). (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde; Nieuwe Reeks; 45). [Aangehaald als: *Monasticon Batavum II*]

Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen [etc.], 1960. [Aangehaald als: Strubbe/Voet]

Jeroen M.M. van de Ven, *Codices additi. Aanwinsten in de handschriftenverzameling van de Tilburgse Universiteitsbibliotheek 1990-1996*. Tilburg, 1997. [Aangehaald als: *Codices additi*]

S. van der Woude, 'Het calendarium van Windesheim', in *Huldeboek Pater dr Bonaventura Kruitwagen o.f.m.* 's-Gravenhage, 1949, p. 465-481. [Aangehaald als: Van der Woude]